

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

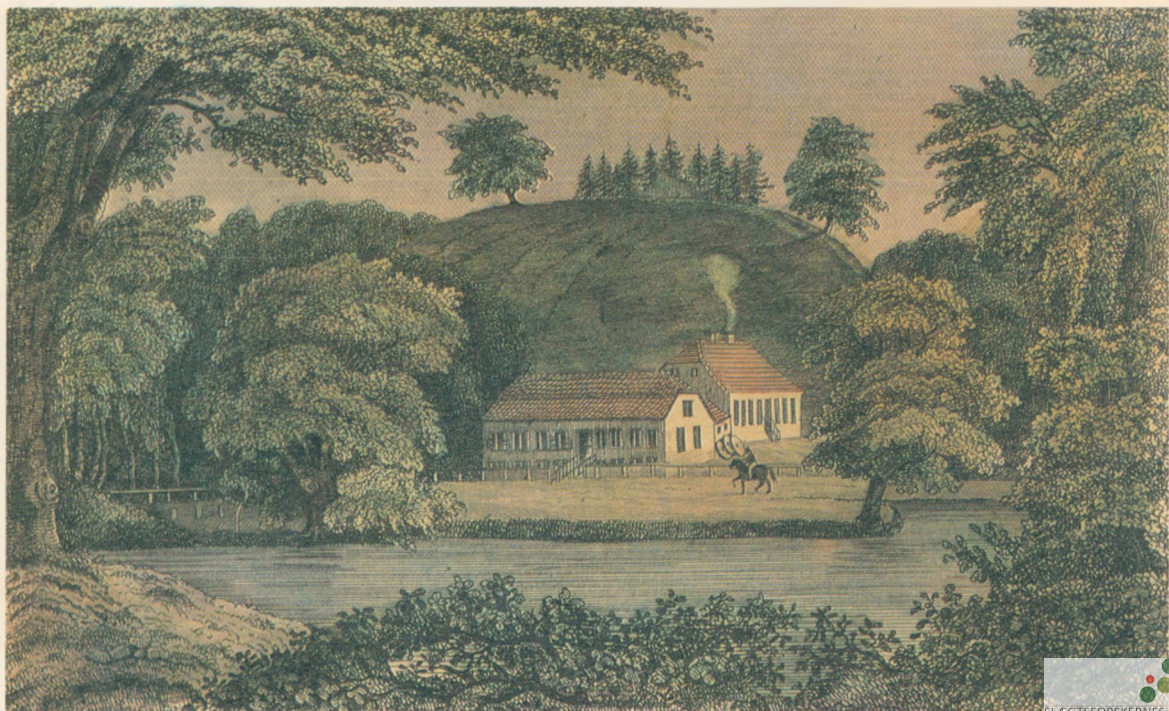
Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

H. V. GREGERSEN

EGNEN OMKRING VOJENS

EN SØNDERJYSK KOMMUNES
HISTORIE
TIDEN INDTIL 1864

EGNEN OMKRING VOJENS

H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens.
En sønderjysk kommunes historie. Tiden indtil 1864
er sat med Intertype Baskerville
og trykt i offset på Thai-cote fra De forenede Papirfabrikker
i P. J. Schmidts bogtrykkeri A/S, Vojens.
Tilrettelæggelse: O. C. Nielsen.
Reproduktionsarbejdet er udført af
Litografik, Odense og bogbinderarbejdet
af J. P. Møllers bogbinderi, Haderslev.
ISBN 87-980560-1-8.

11. maj 1977 er det 75 år siden P. J. Schmidt åbnede sin butik under meget
beskedne forhold.

P. J. Schmidt, født i Vojens den 8. januar 1876, var desværre allerede
fra fødselen handicappet af nedsat synsevne, og i syvårsalderen mistede han
synet på det ene øje. Da han var omkring 25 år, blev han også blind på det
andet øje, og han var derfor ikke i stand til at virke indenfor sit fag, – han
var uddannet som cigarmager.

På opfordring af en lokal lærer begyndte han i det små med at handle
med papir og skoleartikler. Forretningen gik godt, og vi kan nu, 75 år
senere, se tilbage på en god og sund udvikling i firmaet.

Da Vojenseggen har været det første, og stadig er det nære virkeområde
for firmaet, har det været naturligt for os i jubilæumsåret at være igang-
sætter til, at egnen kan få sin første historiske beskrivelse. Bogen vil forhå-
bentlig interessere mange, og måske kan den give stødet til, at andre kan
føle trang til at arbejde videre med vor egns interessante fortid.

Tak til studielektor dr. phil. H. V. Gregersen fordi han har villet påtage
sig arbejdet med at skrive bogen, og for den udmærkede måde han har
gjort det på.

Hele indtægten ved salget af bogen, vil ubeskåret gå til Dora og P. J.
Schmidts mindelegat, hvis formål er at påskønne en indsats, der gøres til
gavn for ungdommen i Vojens. Legatet bestyres af Vojens kommune.

Vojens, maj 1977.

Ludv. O. Schmidt

H. V. GREGERSEN

EGNEN
OMKRING
VOJENS

EN SØNDERJYSK KOMMUNES
HISTORIE
TIDEN INDTIL 1864

VOJENS 1977

Indhold

<i>Forord</i>	9
<i>Landskab og oldhistorie</i>	11
Eggen omkring Vojens	11
Stednavne og oldtidsbosættelse	12
Egnens vigtigste oldtidsfund	16
<i>Det store nord-sydgående vejstrøg</i>	19
Vandringen mod solens lande	19
Sakservejen	19
Hærvejen, Oksevejen og Pottervejen	24
<i>Den store ødelægning i slutningen af middelalderen</i>	30
Hedens udbredelse	30
Forsvundne kirkesogne	30
Nybøl sogn	35
Arvad sogn	36
Ødelægningsprocessens årsager	37
Ny bosættelse i området	39
<i>Tørning – Lembekernes og Ahlefeldternes faste borg</i>	41
»Bjergslottet« og arkæologien	41
Tørnings ældste historie	45
Claus Lembek (den ældre)	50
Henneke Lembek	52
Claus Lembek (den yngre)	54
Ahlefeldterne overtager Tørning	57
Benedikt Ahlefeldt	59
Ahlefeldterne afhænder Tørning	60
<i>Tørning i oldenburgernes eje</i>	63

<i>Egnens øvrige adelsgods</i>	66
Voldstederne	66
Tovskov	67
Revsø	68
 <i>De kongelige ladegårde og møller</i>	 70
Adelsgodsets afvikling	70
Tørning ladegård	70
Herredsfoged Holm	72
Tørning mølle	77
Tovskov mølle	81
Revsø ladegård	82
Vojens ladegård	83
 <i>Krig, død og elendighed</i>	 85
 <i>1700-årenes reformtid</i>	 91
Den store undersøgelseskommission	91
Rudbæk og Vedbølgård	91
Oversigt over landsbyernes gårde	93
Indberetningen om de økonomiske tilstande	95
Fattigfolk	96
Kvægsygen	97
Udskiftningen	99
Skovplantning	104
Teglværker	104
Kniplepiger	107
Samfærdselsforhold	108
 <i>Christiansdal eller – om drømme, der atter og atter brast</i> .	 110
 <i>Vojens-egnens kirker</i>	 116
Kirke og sogn	116
Dåben	120
Nadveren	124
Helgendyrkelsen	127
Korset i kirken	129
Efterreformatorsk inventar	131
Kirkeligt nybyggeri	132

<i>Fra hertug Christian til generalsuperintendent Adler . . .</i>	134
Reformationen	134
Ortodoksien	136
Reform-ortodoksien	138
Sommersted latinskole	139
Pietismen og landsbyskolen	140
Hans Adolph Brorson på visitats	141
Pietismen i Haderslev provsti	142
Rationalismen	143
Agendestriden	144
Hans Eiler Wolf og Baltazar Giørtz	146
Folkeskoleloven	148
Reformationsjubilæet	150
<i>Økonomiske og materielle kår i de første årtier af 1800-tallet</i>	151
På vej mod en ny tid	151
Krigens virkninger	151
Nøjsomhed	153
De fattiges kår	154
Landbrugskrisen	156
Landboforeningen	158
<i>Bonde og øvrighed</i>	159
Det politiske liv vågner	159
Stænderforsamlingen i Slesvig	160
Tavlesagen fra Tørring tinghus	161
Hans Nissen og Laurids Skau	164
<i>Præst og øvrighed</i>	170
1830'erne og 1840'erne	170
1850–1864	173
<i>De gode år fra 1850–1864</i>	175
<i>Noter og henvisninger</i>	182
<i>Navneregister</i>	198

Forord

»For en fremmed barsk og fattig«, hedder det i en sang om det sønderjyske vestkyst-landskab, men verselinjen kan med rette siges at være lige så dækkende for egnen omkring Vojens. Også her kan det efter manges mening se noget mistrøstigt ud, især da i den mere solfattige del af året. Alt afhænger imidlertid af øjet, der ser.

Vojens er som en fugl Fønix, der pludselig har rejst sig af asken. Det hele begyndte med anlægget af en jernbanestation, og i dag er det blevet til Sønderjyllands femtestørste bysamfund. Beboerne er tilflyttere fra her og der, kommet til byen i løbet af dens kun godt hundredårige historie. Ofte er de derfor uden nærmere tilknytning til det sted og den egn, hvor de har fået deres hjem. Egnen omkring Vojens siger dem måske ikke rigtig noget. Men her er det så, at en fortrolighed med egnens historie kan blive til gavn og glæde.

Ofte hører man det spørgsmål: Hvad skal vi egentlig med historien? For den, der ved, at mennesket ikke lever af brød alene, er der ingen tvivl. Historien, forstået som viden om fortiden, er et helt naturligt behov, der, hvis det bliver tilgodeset på behørig vis, er med til at give menneskelivet større indhold og mere fylde. Ved at sætte sig ind i sin egnns fortid, vil blikket blive åbnet for så meget, som ellers var forblevet upåagtet, og man vil uvilkårligt føle sig i nøjere samklang med det sted, hvor man har fundet sit hjem. Alt det, der omgiver ens dagligdag, vil forekomme langt rigere og frodigere, end man før havde anet. Det er ud fra sådanne tanker, at denne bog er skrevet, og den henvender sig først og fremmest til Vojens kommunes indbyggere.

Det siger sig selv, at en skildring af Vojens-egnens historie ikke kan medtage alle de detaljer, som oplyses i en sognehistorisk fremstilling, og den gør derfor heller ikke krav på at erstatte foreliggende skildringer af rent lokal art, men den søger sin berettigelse i

at genfortælle væsentlige sider af Sønderjyllands-historien på grundlag af det historiske stof, der er knyttet til denne egn, og i at gøre det nærværende for denne egns beboere.

Det er kun udviklingen frem til 1864, der er blevet behandlet i denne bog. Begivenhedsforløbet siden da har været så mangfoldigt, at det fortjener en selvstændig fremstilling. Måske kan denne bog anspore en eller anden til at fortsætte arbejdet ved at give en skildring af den rivende udvikling, som Vojens og egnen omkring denne by har gennemlevet, siden anlægget af jernbanen blev påbegyndt.

Landskab og oldhistorie

Eggen omkring Vojens

Vojens kommune omfatter et stykke af vort land, der kan anses for at være karakteristisk i landskabelig henseende. Inden for det forholdsvis snævre område, som kommunen dækker fra nord til syd og fra øst til vest, indgår den bakkede morænelersjord sammen med den sandede hedeslette og bakkeøernes sandblandede muld i en treklang, der er helt igennem typisk for vor sønderjyske natur. Vi er her på begge sider af det store hovedvandskel, hvorfra bække og åer søger enten mod øst eller mod vest. I folkemunde omtales dette strøg ofte som højderyggen, selv om der er småt med højder på denne egn. Tværtimod er landet omkring Vojens fattigt på bakker, og højdeforskellene er forbavsende små.

Som tommelfingerregel kan man sige, at jernbanens linjeføring meget nær svarer til skellet mellem øst og vest, mellem mere leret og mere sandet jord. Landskabsbilledet er derfor hele tiden rigt på variationer. Imod øst indfanges blikket af de skovklædte bakke- drag og bølgede marker, mens udsynet imod vest er frit og uhæmmet ud over slettelandet og videre ud til bakkeøernes svagt kuplede hævninger.

Således har landet ligget siden hedenold, og alligevel har skiftende tider sat deres præg også på landskabsbilledet. Imod øst har skovdækket været langt tættere end nuomstunder, ja, går man tilstrækkelig langt tilbage i tiden, har skoven her på det nærmeste stået som en mur, der har hindret menneskers bebyggelse af denne egn. Også bakkeø-strøget nord og nordvest for Vojens har i gammel tid været langt rigere på skov. Man har ligefrem ment, at et kæmpestort sammenhængende skovdrag, den såkaldte Farris-skov, her har virket bremsende på samfærdselen mellem Nørre- og Sønderjylland. Jels med sit voldsted på bredden af Jels sø skulle have haft betydning som kontrolsted og vogter over færdselen gennem Farris-skovens vældige vildnis.

Fot. Haderslev Museum.

Gravhøj ved Bæk i Nustrup sogn. Der er en egen stemning over et oldtidsminde midt i nutidsbondens dyrkede jord. Man fornemmer kontinuiteten i vor historie, man føler samhørigheden mellem de mennesker, der slægt efter slægt har færdes på denne jord.

Utvivlsomt har også de sandede sletteområder båret en langt mere yppig plantevækst i længst forsvunden tid. Krat og højskov har bredt sig mellem mosedragene på de vanddrukne flader. El og birk har herude ofte haft overtaget sammen med hvidtjørn, hassel, slåen og egepur og det i en sejt og vedholdende kamp med lyngen og dens følgesvende, blåbær, tyttebær og enebær. Trods alt var denne egn langt mere fremkommelig og indbydende for vore forfædre. Her har de ældste plove helt anderledes let kunnet pløje deres furer i den lette jord, mens østlandets lerjord alt i alt viste sig utilnærmelig for de første menneskers opdykningsforsøg.

Men hvor agerjord og græsland afløste den forhåndenværende bevoksning, blev der også plads for blæstens udtørring, og sandletterne udtæredes for den smule frodighed, der hidtil havde været. Følgen blev, at lyngen med tiden fik frit løb. Resultatet var ikke til at tage fejl af. Fra 1300-årene og langt op i det 19. århundrede var milevide strøg blevet lyngens bytte.

Stednavne og oldtidsbosættelse

Vi kan endnu aflæse hele denne udvikling i det opbevarede navnestof i denne egns bebyggelser. Det bliver da helt tydeligt, at

*Præstegårdsskoven på Magstrup
vestermark er muligvis en
rest af den én gang så vældige
Farris skov, ligesom skovene ved
Jels og Gram.*

Fot. J. F. Hildebrandt.

de ældste stednavne holder sig til områderne vest for østlandets skovklædte lerjord. Vojens og Jerstal er begge ældgamle navne, der utvivlsomt minder om fjerne tiders gudsdyrkelse. I Vojens indgår guden Odins navn, og endelsen kan antages at være -vi med betydningen »hedensk helligdom«. Endelsen i Jerstal er ordet -stald (og ikke -dal, som uvidende ofte har troet), hvorimod tolkningen af forleddet er mere usikker. Det kan være ordet iarn, »jern«, der skjuler sig her, men udelukkes kan det ikke, at navnet i sin helhed skal forstås som et oprindeligt »Jarlstald«. I så fald har det nok samme forled som Jels, der måske betyder »Jarl sø«.

Gamle er de to navne imidlertid, og det samme gælder landsbynavne, der ender på -sted (Simmersted, Sommersted). Dog er Vedsted i sin nuværende form fordrejet, idet det oprindeligt har heddet Vedsø, samme navn som vor tids »Skovsø«. Landsbynavne, der ender på -lev, er også meget gamle, og Hammelevs placering sammenholdt med Haderslev (egentlig det nuværende Gammel Haderslev) oplyser os om, at egnens folk tidligt har søgt en vej tværs igennem skovlandet ud til havet. Den nuværende Vojens kommune, der udgør hovedparten af det gamle Gram herred, har med andre ord været stedet, hvor to vejsystemer har krydset hinanden. Fra ældgammel tid har der været en forbindelse fra Ribe

Fot. Nationalmuseet.

På randen af en lav bakkeø i det ret flade terræn i nærheden af Arnitlund ses denne gravhøjsrække. Fortidens stormænd har ikke ønsket at blive glemt efter døden, og de lod sig derfor højsætte langs med et færdselsstrøg, her ved den vest-østgående vej syd om Haderslev-dalen.

Fot. Haderslev Museum.

Længere vestpå ved Skibelund ses disse to gravhøje med vidt udsyn over det for Vojens-egnen så karakteristiske sletteland.

Fot. Søren Thorsen.

Sydvest for Vedsted sø findes de her viste to parallelle langdysser. De er 110 og 140 meter lange og dermed de længste i vor landsdel. Fordybningerne på tværs er spor efter gravkamre, der engang er blevet fjernede. Syd herfor findes en rund høj med en jættestue, som blev udgravet for nogle år siden af Haderslev Museum, hvor fundet nu kan ses. Umiddelbart nord for langdysserne findes en stor jættestue, som er offentlig tilgængelig.

De mange imponerende gravanlæg går langt tilbage i tiden, måske til omkring år 4000 f. Kr., og har antagelig været placeret langs med et af de gamle nord-sydgående vejstrøg, som den nuværende »Langdyssevej« er en del af.

og Gram over Hammelev ud til Haderslev, men ellers præges egnen af det store hovedfærdselsstrøg ned gennem halvøen fra nord til syd.

Om end antallet af ældgamle stednavne alt i alt er få inden for kommunens afgrænsning, vidner arkæologien ikke desto mindre klart og utvetydigt om, at der i gammel tid har været tale om en meget betydelig bebyggelse på denne egn, ja, man kan vel sige, at

Fot. Haderslev Museum.

Skrydstrup-pigens gravhøj, således som den så ud i 1935, da museumsinspektør C. M. Lund, Haderslev, gjorde det berømte fund.

der her findes endog usædvanligt mange vidnesbyrd om det ældste agerbrugsfolks bosættelse. Egnen omkring Vedsted opviser hele tre dyssekamre, ligeledes er der tilsammen i alt tre jættestuer her og nord for Over Jerstal, samt hele fem velbevarede langdysser i den kendte bygd ved Vedsted, altsammen et usvigeligt bevis på, at der for fem til seks tusinde år siden har eksisteret en relativ tæt bosættelse her. Også enkeltgravsfolket er rigt repræsenteret på denne egn. Særlig mange fund af denne gravtype kendes fra Skrydstrup, Jegerup og Sommersted sogne.

Egnens vigtigste oldtidsfund

Samme billede af en ret stor befolkningsintensitet giver de mange oldfund fra bronzealderen et årtusinde senere. Netop fra denne tid møder sognene omkring Vojens med de fleste og største fund inden for det nordlige Sønderjylland. Fra Jels kendes en egekiste med resterne af en mand, og kendt ud over det ganske land er fundet af Skrydstrup-pigen fra 1935. Egekisten med den 18–19-årige, 170 cm høje, lyslokkede pige fra Skrydstrup giver os

Usædvanligt velbevaret lå stormandsdatteren fra Skrydstrup i sin egekiste og det, selv om 3000 år var gået, siden hun var blevet grausat. Omkring hendes pande var der rullet et bundt uldsnore, der sammen med et hårnet af hestehår har skullet holde hendes høje, smukt opsatte, lyslokkede hårpragt. Omkring ørerne var anbragt ringe i spiral, formet af guldtråde. Liget bar en kort trøje med ærmer, der gik omtrent til albuerne, og et stort, folderigt skørt, der var sammenholdt af et langt uldent bånd, hvortil der var fæstnet en kam af horn. Den unge kvinde var ved nedlæggelsen i kisten blevet dækket til af et uldtæppe, hvis øverste kant ses under hendes ansigt.

Fot. Nationalmuseet.

i virkeligheden – sammenholdt med alle andre fund – det mest levende billede, vi har, af den tids mennesker, af deres samfundsforhold såvel som af deres kultur.

Blandt genstandene i Skrydstrup-pigens grav er der grund til at fremhæve et par spirallinge af dobbelt guldtråd, som var viklet omkring hendes ører. Det er kun et af de usædvanligt mange guld-

Fot. Haderslev Museum.

fund, der er gjort i Haderslev vesteramt. Inden for Vojens kommunes afgrænsning er der fundet 25 af forskellig art, nogle af dem endda meget betydelige såsom de to guldkar fra Gammel Ladegård og den svære armring fra Lille Vedbøl, dannet af en firkantet vreden guldstang.

Der er almindelig enighed om, at de mange guldfund skal tolkes som minder om tidligere tiders fjernhandel gennem denne egn, og da fundene peger mod egnen omkring Esbjerg, er det en udbredt antagelse, at det har været efterspørgselen efter rav, der har bragt det ædle metal herop. På grundlag af de mange guldfund mente museumsinspektør Christian Lund, Haderslev, ligefrem at kunne afdække en vejføring fra Hygum og Fole over Nustrup og Skrydstrup til Vedsted, som han gav det stolte navn »Guldvejen«.

Helt fra hedenold har Vojens kommune således været gennemgangslandet, hvorigennem transithandelen passerede, og denne position har egnen for så vidt bevaret helt op til moderne tid, hvor jernbanen i hovedtrækkene endnu følger sporene af fordums færdsel fra nord mod syd.

I 1886 gjorde man i et dalstrøg syd for Gammel Ladegård et enestående fund af to guldkar, der oprindelig har været forsynet med hanke. Efter findestedet at dømme har der nok været tale om et offer, der er blevet nedsat i en helligkilde. De to guldkar stammer fra bronzealderens midterste periode (ca. 900 f. Kr.).

Det store nord-sydgående vejstrøg

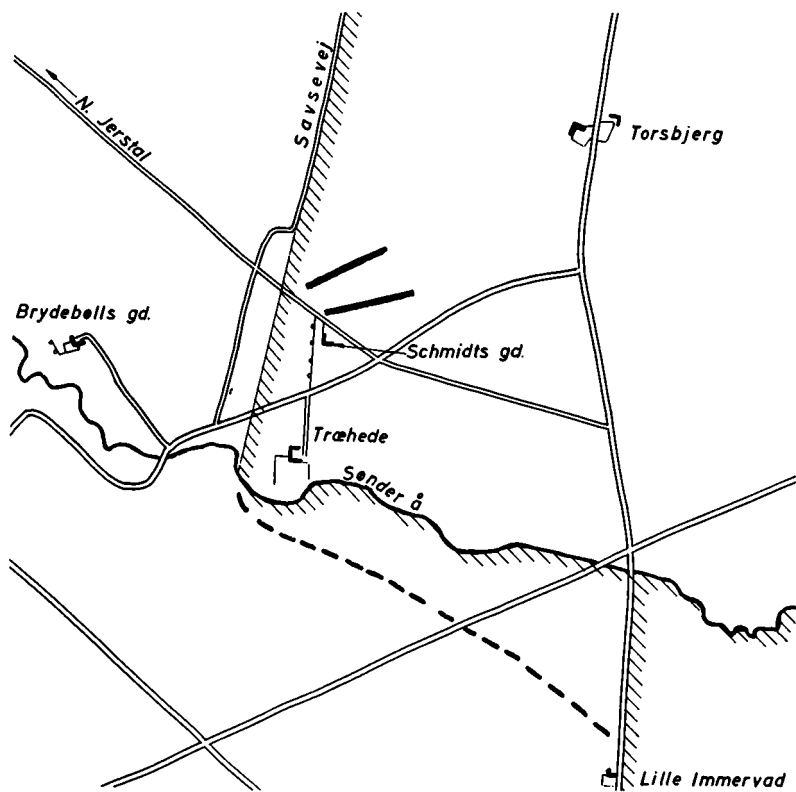
Vandringen mod solens lande

I århundrederne efter Kristi fødsel er det fortrinsvis vejføringen fra nord til syd, der præger denne egns samfærdsel. Folkevandringstidens stammer søgte mod solens lande, mod et mildere vejrlig, og intet var da naturligere end at tage den direkte vej mod syd. Fra begge sider af den cimbriske halvø landekrop kunne de vandrende flokke samles og forenes i midterstrøget, hvor terrænets beskaffenhed gav de bedste kår, og hvor det derfor var mest overkommeligt at vandre solen i møde. Det er simpelthen menneskets evne til at finde frem, hvor naturen byder på de færreste forhindringer, der skabte det store hovedfærdselsstrøg ned gennem halvøen.

Gravhøjenes placering og oldtidsfund af forskellig art fortæller klart og umiskendeligt om fjerne tiders samfærdsel ned gennem den cimbriske halvø. Alligevel er det først i historisk tid, at vi får mere hold på selve vejbanens rent faktiske forløb. Det var nemlig ikke altid således, at de vandrende flokke fulgte samme spor. Dette falder klart i øjnene, når der er tale om det halve årtusinde mellem år 1000 og år 1500. I denne periode, som vi plejer at kalde middelalderen, ses det helt tydeligt, at vejføringen skifter. Det mest bemærkelsesværdige hovedtræk er dette, at færdselen tydeligvis drages østover. Nok kan visse parallelle vejstrøg have eksisteret side om side, al den stund selve vejforløbet beroede på menneskets evne til at finde frem, hvor mulighederne for noget sådant var de bedste. Snart har man gjort brug af en, snart af en anden vejføring. Alligevel blev slutresultatet klart nok: det var hovedstrøgets østligste forløb, der gik af med sejren.

Sakservejen

Den ældste vejføring, vi kender fra historisk tid, er Savsevejens, og vort kendskab til denne vej beror i virkeligheden kun på en

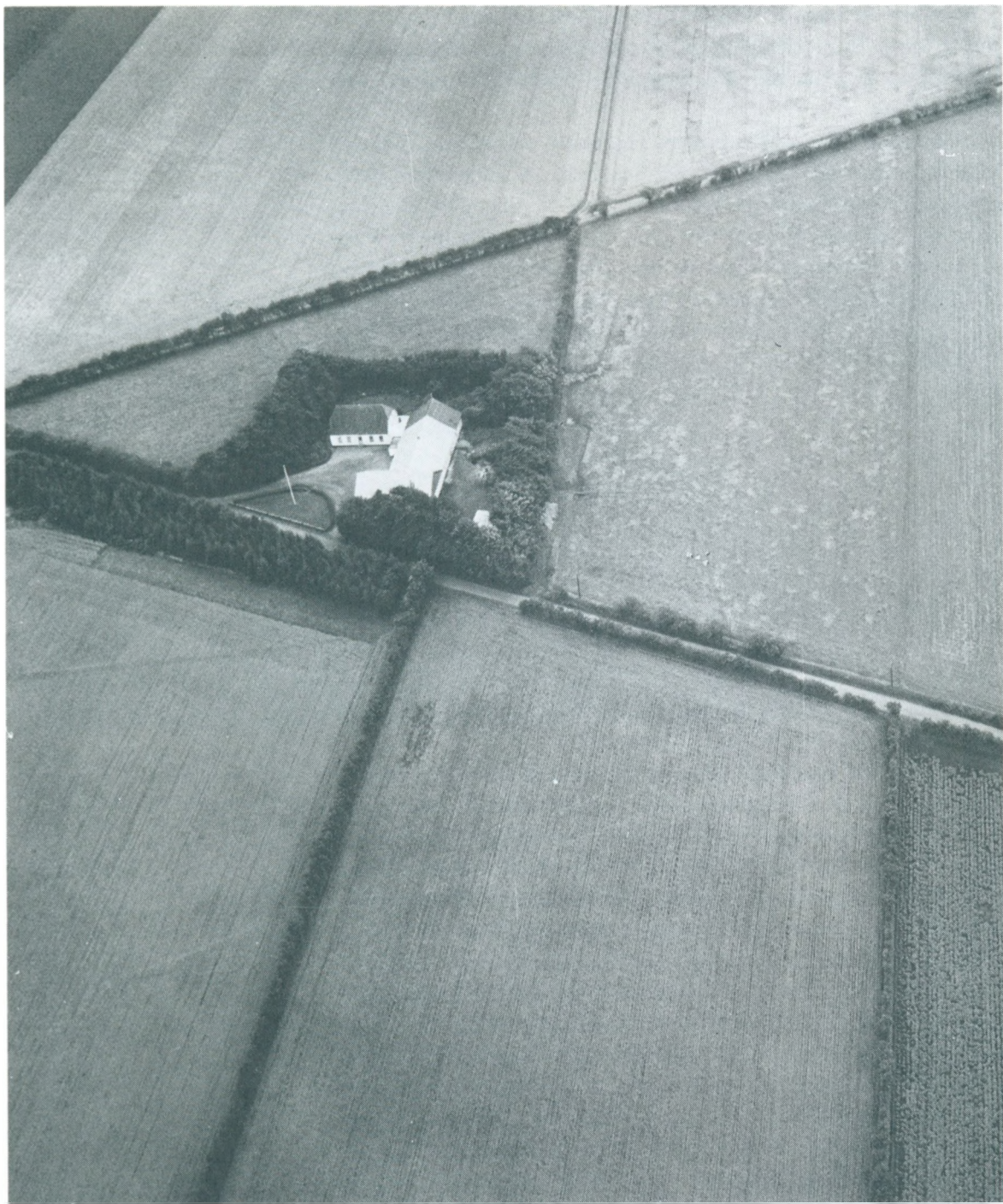
Fot. Flyvestation Skrydstrup; tegn. Haderslev Museum.

ganske kort notits, der findes i en indberetning til Ole Worm fra året 1638. Ole Worm var sin tids kendte oldforsker, og han søgte ved siden af sin gerning som læge og professor i medicin ved Københavns Universitet at samle materiale til et museum. Af hans enke blev denne samling overladt til Det kongelige Kunstkammer, der på grund af sit højst forskelligartede indhold må betegnes som et af tidens rarietetskabinetter. Ole Worm beskæftigede sig også som forfatter med allehånde antikvariske forhold, og som et led i sit almindelige indsamlingsarbejde fik han ved en kongelig skrivelse til de danske og norske bisper foranlediget, at landets præster indsendte indberetninger om, hvad de vidste om fortidsminder inden for deres embedsdistrikt. Disse indberetninger er bl. a. bevarede fra Ribe stifts område, og det er Skrydstrup-præsten Peder Michelsen, der i sin beskrivelse af sognet, forfattet »med egen hånd«, har givet en omtale af Savsevejen.

Luftfoto taget fra nord af den dobbelte vejspærring i nærheden af ejendommen Ny Træhedegård, således som den fremtræder under kornets opvækst.

Der kan ikke være tvivl om, at det er Savsevejen langs med sogneskellet umiddelbart vest herfor, som det har været hensigten at spærre, og det vidner derfor om, at denne vej har udgjort det oprindelige nord-sydgående færdselsstrøg gennem landsdelen. Ordet Savsevej er dialektudtalen af Sakservej, og således har man utvivlsomt kaldt Hærvejen ned mod saksernes land, middelalderens navn for Tyskland. Først langt senere dukker navne som Hærvejen, Oksevejen eller blot den store landevej op som betegnelse for de vejstrøg, der fulgte halvøens hovedvandskel fra nord mod syd.

De to sorte linjer på kortskitsen viser placeringen af den dobbelte vejspærring. Ved en sammenligning med luftbilledet bør man være opmærksom på, at det er taget fra nord. Den stiplede linje viser Savsevejens formodede fortsættelse i retning af gården Lille Immervad.

Han skriver herom: »Paa wester side op til Brenebjerg (skal sikkert være: Brunebierge) løber en wei, som meget affsiges, kaldes Sauffsewei, den atskiller fra huerandre Hadersleff proustij och Riber sticht«.

Oplysningen om skellet mellem Haderslev provsti og Ribe stift er af den allerstørste betydning for forståelsen af Savsevejens nord-sydgående forløb gennem Skrydstrup, idet der herefter ikke kan være tvivl om, at dens spor er gået tværs over vore dages store flyveplads. Skrydstrup sogns østligste del med gårdene i Lilholt havde nemlig i middelalderen været en del af et nu forsvundet sogn Nybøl eller Nibbell, hvorom der skal fortælles i det følgende kapitel. Netop denne oplysning om, at Savsevejen har udgjort skellet mellem to kirkelige embedsdistrikter, lader en ikke i tvivl om den gamle vejs betydning for ældre tiders fjerntrafik. De store færdselsårer gik nemlig uden om landsbyerne. De søgte mod fjernere mål, og rent praktisk kunne en bebyggelse ikke have det farende folk og deres medbragte heste, vogne og kreaturer til at færdes ad en landsbygade.

Nogle udskiftningssager fra Neder Jerstal i Bevtoft sogn oplyser os om Savsevejens videre forløb i sydlig retning, idet det af disse klart fremgår, at »Saxeveyen« – som den her kaldes – er blevet til skellet mellem Bevtoft og Vedsted sogne. Man har altså nok engang anset den gamle vejs næsten snorlige forløb for velegnet til at udgøre et skel, denne gang et sogneskel.

Skrivemåden Saxeveyen har sammen med den lokale udtale »e Savsvej« givet de stednavnekyndige mulighed for at tolke vejens navn som »Sakservejen«. Dette navn kan synes noget ejendommeligt for en vejstrækning, der ligger så langt nord for Ejderen. Gør man sig imidlertid klart, at det er middelalderens hovedfærdselsstrøg, der hedder således, er navnet ikke så svært at begribe. På Valdemarernes tid kaldtes vore tyske naboer sakserne. Det ved vi bl. a. fra Saxos berømmelige historieværk, og den dag i dag bruger finnerne dette navn om tyskerne. I middelalderen har det derfor været såre naturligt at kalde hovedfærdselsstrøget ned mod »de sakser, slaver, vender« for Sakservejen.

At den nu så øde vej virkelig har været fjerne tiders hovedfærdselsstrøg, er blevet klart bekræftet gennem fundet af en vejspærring, der ret tilfældigt blev gjort i 1973.

*Ribe-Haderslev vejen syd for
Tingvad bro, fotograferet i 1929.*

*Også her har der været tale
om vejspor i stor bredde, men
hvor man har skullet passere et
vadedsted for at komme over
et åløb, har det tvunget færdselen
ind på et smallere spor.
Gravhøjen i vejens side tyder på,
at færdselen på dette sted
har været af meget stor ælde.*

Fot. Nationalmuseet.

Under et forsøg på at finde tomten af den forsvundne Arvad kirke i området øst for Neder Jerstal blev det oplyst, at der på en mark i nærheden af Træhedegård under kornets opvækst ofte var blevet iagttaget nogle lange striber, hvor afgrøden voksede kraftigere, end det ellers var tilfældet på samme mark. En fotografiering af stedet fra luften sidst i juni måned 1973 afslørede, at de omtalte striber strakte sig betydeligt længere til siderne end oprindeligt antaget, og et par prøvegravninger samme efterår på tværs af de konstaterede striber afslørede nogle fyldskifter i jorden, der sine steder var henvend 2 meter brede og op til 1½ meter dybe. Dette fund kan næppe tolkes som andet end et vidnesbyrd om en gammel vejspærring. Materiale til en aldersbestemmelse af anlæg-

get er dog ikke fundet, og kun en yderligere undersøgelse af stedet giver håb om at få vished om, hvor gammel den fundne vejspærring er.

Der er ingen grund til at tvivle om, at vejspærringen skal sættes i relation til Savsevejen, der på dette sted danner skellet mellem Bevtoft og Vedsted sogne. Tæt herved søger den i sit sydgående forløb over Rudbækken frem mod Lille Immervad, hvorefter den falder sammen med Pottervejen, indtil denne vej løber ind i det fælles Hærvejs-strøg. At dette strøg også længere mod syd har været kaldt Sakservejen, understreges af, at et sydvestligt vejforløb i retning af de frisiske egne ved Bolderslev (i nærheden af Urnehoved) hedder Friservejen («e Frisvej»). Hærvejen mod syd ned til sakserne var Sakservejen, og vejen i retning mod Nordfrisland var Friservejen.

Da Skrydstrup-præsten omtalte vejen i 1638, var den forlængst blevet øde og tom for al færdsel, men den var endnu ikke gået i glemmebogen. Tværtimod blev den ofte omtalt, når folk mindedes ældre tiders forhold. Derfor siger han, at den »meget affsiges«.

Nord for Skrydstrup sogn søgte den gamle hovedfærdselsåre mod det vadested over Kongeåen, der findes lidt vest for Skodborg og som endnu slet og ret kaldes Vad. Undervejs hertil er vadestederne Tingvad og Slevad rimeligvis blevet benyttet under passagen af Nørreåen og Selskær bæk, ligesom et gammelt vejspor i det sydvestlige hjørne af Stursbøl plantage må antages at være et holdepunkt for Savsevejens eller Sakservejens forløb.

Hærvejen, Oksevejen og Pottervejen

I ældre tider var en vej noget helt andet end vor tids anlagte trafikårer. Der var snarere tale om et færdselsstrøg, der alt efter terrænets beskaffenhed kunne antage en ganske anselig bredde. Det må man altid have i tankerne, når talen er om en gammel vejs linjeføring. Afgørende for dens forløb blev derfor gerne faste holdepunkter såsom vadesteder over de bredeste af vandløbene og farbart terræn uden om mosedrag.

Men for at en vej kan leve, skal der også være trafik, og heri sker der en ejendommelig vending i senmiddelalderen. I området vest for linjen Vejle–Haderslev deler den jyske hovedfærdselsåre

Vejspor syd for Vojens station. Fortidens veje blev ikke anlagt, således som det nu er tilfældet. Færdselen banede sig simpelthen vej, hvor terrænet frembød færrest forhindringer. I egnen omkring Vojens, hvor den sandede og jævne overflade har givet færdselen gode kår, vil man ofte kunne finde forskellige vejspor, der sigter i nogenlunde samme retning. Endnu i 1929 lod det sig gøre at fotografere de her viste vejspor, og der er efter retningen at dømme ingen tvivl om, at det er den gamle Hærvej, man her ser.

Fot. Nationalmuseet.

sig eller rettere: hovedparten af færdselen søger mod øst. Trafikstrøget over Skodborg (eller umiddelbart vest derfor) bliver derfor en død vej, som Hugo Matthiessen så rigtigt har sagt det i sin bog »Hærvejen«. »E Savsvej«, således som vi kender den fra egnen vest for Vojens, fik sin del af denne skæbne.

Årsagen hertil skal utvivlsomt søges i forskellige forhold. Den kan være af klimatisk såvel som af økonomisk natur, men om slutresultatet hersker der ikke tvivl. Hovedfærdselsåren nordfra kom fra 1400-årene og frem til tiden omkring 1850 til at gå over Kolding og Haderslev, hvorfra færdselen søgte ud til Immervad ved Rudbækken øst for det store, sammenhængende mosedrag ved Abkær og Hjarup. Det er denne vej, der bærer navnet Okse-

vejen, og det er til denne vejs videre forløb mod syd, at navnet Hærvejen bliver knyttet.

Men inden hovedparten af færdselen var blevet forrykket så langt østpå, er der ligesom trinvis sket forskellige forskydninger i egnen omkring Vojens, således at netop denne egn kommer til at udvise flere parallelførøb end andre egne. Da Johannes Mejer i 1649 tegnede sit kort over Haderslev østeramt, var han klar over dette og markerede derfor vejstykket fra Immervad over Vedsted (som han kalder Wittsee) til Vojens med benævnelsen »[der] Rechte herr weg«, altså den rette eller den rigtige Hærvej. Mejer lader både denne vej og vejen fra Vester Immervad samles i Vojens, hvorfra den samlet går over Sommersted – Stepping – Frørup mod Kolding. På Mejers tid var denne vej den korteste til Kolding, og det understreges også af Caspar Danckwerth i hans topografiske værk »Newe Landesbeschreibung« fra 1652.

Fra Immervad og nordpå findes der nogle spredte vejspor, der fortæller om den retning, som Hærvejen fra såvel Vester Immervad som fra vor tids Immervad må have haft ved udgangen af middelalderen. De findes alle et stykke øst for jernbanen, d.v.s. øst for Over Jerstal, derefter vest for Jernhyt hen til i nærheden af vor tids Vojens, hvorefter sporene sigter mod et sted vest for Vojensgård. Herfra synes færdselen at være søgt østen om Jegerup frem til et sted vest for Sommersted.

Vojens-egnen, således som den vises på et af de 37 kort, som Johannes Mejer i 1649 fremstillede til anvendelse i Caspar Danckwerths store topografiske værk fra 1652, »Newe Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein«.

Woyens er placeret i midten af det her viste udsnit, og hermed menes der i 1649 Vojens ladegård, eftersom den middelalderlige landsby Vojens (eller Vons) da forlængst var blevet nedlagt.

Kortet skal naturligvis ikke opfattes som fuldt pålideligt. En del navneformer har Mejer fået helt galt i halsen (f. eks. Haerocke for Hørlyk). Alligevel er Mejers kort en virkelig præstation og giver eftertiden et ganske godt indblik i tilstandene omkring 1649. De store skov- og hedestrækninger viser tydeligt, at det dyrkede areal dengang har været langt mere beskedent end nuomstunder, og dertil skal endda føjes al den jord omkring landsbyerne, der lå hen som fjæled eller overdrev.

Ikke alle veje er kommet med. Sausevejen, den oprindelige Sakservej, er slet ikke vist, men den eksisterede rimeligvis heller ikke mere. Det gamle Hærvejs-strøg i nordvestlig retning fra Sommersted over Oksenvad og Jels har Mejer heller ikke interesseret sig for. Derimod har han vist to Hærvejs-strøg syd for Vojens ladegård.

Det østlige passerer Immervad, mens det vestlige går over Vester Immervad, der utvivlsomt også har været det vadedsted, som man har benyttet, når man i gammel tid fulgte det allervestligste Hærvejs-strøg, Sakservejen. Oksevejen fra Immervad i retning af Haderslev var på Mejers tid langt den betydeligste vejstrækning. Okseeksporten var jo dengang landsdelens vigtigste indtægtskilde. Med »Rechte herr weg« har Mejer derfor villet pege på Hærvejens oprindelige forløb. Han lader denne vej gå østen om Vedsted Kirke, men det er nok snarere vejen forbi langdysserne ved Vedsted, den nuværende »Langdyssevej«, der har været »den rette Hærvej«.

Fot. H. Hejselbjerg Paulsen.

Pottervejens vadested over Rudbækken, fotograferet ca. 1930. Kun få steder er det muligt at genfinde de gamle vadesteder over åløbene. Kvæget blev selvfølgelig drevet igennem vandet, hestekøretøjer og oksekærrer har også måttet passere det våde element, men nogle steder – som her ved Pottervejen – har man forsøgt at hjælpe den vejfarende til en tørskoet passage ved at anbringe en række store, flade sten tværs over enge og åløb.

Videre end til Sommersted er det ikke tilrådeligt at gøre brug af Johannes Mejers betegnelse »[der] Rechte herr weg«, og et par ting synes da også at tyde på, at færdselen herfra er søgt i nordvestlig retning. Et fund fra 1859 af ni mønter fra vikingetiden kan måske tages som et tegn på gammel færdsel forbi Sommersted, men tunnere vejer det, at der et par gange i middelalderen tales om hæres

opmarch på Sommersted hede, nemlig 1156–57 og 1293. Begrebet Sommersted hede omfatter utvivlsomt terrænet mellem landsbyerne Sommersted og Oksenvad, og det er vel da det naturlige at antage, at en sløjfe af hovedvejstrafikken i højmiddelalderen herfra er søgt over Jels mod Skodborg.

Netop egnen omkring Vojens med de store flader i terrænet har gjort det muligt at færdes ad flere vejstrøg. Snart har den ene nord-sydgående færdselsåre budt på fordele, snart har man foretrukket at benytte en anden. Kun ved passagen af Nørreåen og Rudbækken er det færende folk blevet tvunget til at søge mod de forhåndenværende vadesteder, ligesom også de sammenhængende mosedrag ved Abkær og Hjarup, samt på begge sider af Jegerup fra Selskær enge til Østermosen har betinget de sløjfer, som færdselen har været nødt til at følge.

Ved udgangen af middelalderen havde hovedfærdselsstrøget med de store stuedrifter placeret sig i tilknytning til købstæderne Kolding og Haderslev. I navnet Oksevejen lever endnu mindet om denne trafik fra Haderslev nordvest om Marstrup og Skovby frem til overgangen over Rudbækken ved Immervad. Hvad der endnu fandtes af nord-sydgående færdsel på egnen omkring Vojens har også fået navn af gamle dages handelsliv, nemlig af de vest- og midtjyske pottemænd, der under deres vandring sydpå med deres varer lagde navn til Pottervejen. Mere end noget andet vejstrøg kan Pottervejen betegnes som den gamle Sakservejs afløser. Dens så godt som snorlige forløb et stykke vest for jernbanen i retning af Vester Immervad har næsten forudbestemt den til at leve videre som alfarvej også i vor tid.

Den store ødelægning i slutningen af middelalderen

Hedens udbredelse

»Det kan bevises, at baade her og paa mange flere Heder har i ældre Tid staaet hele Byer med Agre og Enge, som enten i Fjendetid eller i almindelig Pest ere ødelagde«.

Disse ord om hedens vækst og udbredelse læser man i den lærde præst i Nustrup, Johan Arndt Dyssels rejseskildring fra 1763, og de er udtalt i forbindelse med omtalen af den første mils vej, han tilbagelagde, nemlig fra Nustrup over Skrydstrup til Immervad. De vedrører med andre ord direkte egnen omkring Vojens.

Endnu på den tid var hedens udbredelse således en iøjnefaldende kendsgerning, og det er noget, som atter og atter findes bekræftet i udsagn fra samtiden. »Fra den sorte jyde Gud Herren os nådelig bevare!« siger en gammel vending. Det er dog især den nørrejyske hede, der er tænkt på i den sammenhæng. Den tidlige udskiftningsbevægelse i Sønderjylland havde nemlig allerede ved midten af 1700-årene dæmmet op for lyngens fremtrængen, mens den endnu gennem et par menneskealdre havde sit frie løb oppe hos jyllænderne norden Kongeåen.

I egnen omkring Vojens har lyngen imidlertid haft et fastere tag, end det ellers var almindeligt i det midt-sønderjyske område, og hele firkanten mellem Vojens, Skrydstrup, Neder Jerstal og til et godt stykke syd for Over Jerstal var endnu omkring år 1800 på det nærmeste folketom. Det er vel ikke mindst denne egn, P. Rhode har haft i tankerne, da han i sin amtsbeskrivelse siger, at »her antreffes mange ringe og udyrkede Stykker Hede- og Mose-Jord«.

Forsvundne kirkesogne

Men sådan har det ikke altid været. Tværtimod ved vi om denne egn, at der i middelalderen fandtes hele to kirkesogne her.

Udsnit af Lilholdt udskiftningskort
i Landsarkivet.

Endnu i 1792 vidste man helt
nøje, hvor den forsvundne Nybøl
eller Nibbel kirke havde ligget.

På udskiftningskortet findes
»Kierregaard« afmærket i
»Kierregaard Fold« et stykke øst
for Pottervejen, der gennem-
skærer bymarken fra nord til syd
(bemærk kortets nordpil i øverste
højre hjørne!).

Jernbanen blev anlagt et lille
stykke øst for Pottervejen og
nogenlunde parallelt med denne.

Det kom til at betyde, at det
sydvestligste hjørne af kirke-
gården nu befinder sig under
skinnerne.

Er der sået korn i den mark,
hvor kirkegården fandtes, vil
et luftfoto, taget under kornets
opvækst, let kunne afsløre, hvor
gravene har været, men de ses
også ret så tydeligt på de
skygger, som solen kaster, når
den i forsommerdagens første og
sidste timer står lavt på
himmelen.

Den ene af de to forlængst forsvundne kirker lader sig endnu
uden større vanskelighed påvise umiddelbart øst for jernbanen ca.
3 km syd for Vojens ved Lilholt i den sydøstligste del af Skrydstrup
sogn. På udskiftningskortet over landsbyen Lilholts jordtilliggende
fra 1792 har man endnu vidst at afmærke stedet med betegnelsen

»Kierregaard«, men alligevel vakte det nogen forbavselse, da man i 1860'erne under anlægget af jernbanen kom til at foretage et snit gennem et hjørne af den middelalderlige kirkegård. Men det bekræftede kun den viden, som man allerede havde om den gamle kirkes placering.

Den anden kirkes placering er det ulige sværere at få fat på. Der er endnu ikke fundet synlige spor af den, men fra Johannes Mejers landsbykort over Strandelhjørn har vi et fingerpeg, selv om det altid vil være vanskeligt helt præcist i terrænet at lokalisere angivelser på et kort fra omkring 1640. Landsbykortet over Strandelhjørn er kommet, med blandt Mejers kort over de enkelte landsbyer i Åbenrå amt, fordi denne by hørte til Sdr. Rangstrup herred, selv om Bevtoft er dens sognekirke. Det er i den øverste, nordlige rand af dette kort, at man skal søge Mejers angivelse af den forsvundne kirke, nemlig nord for åløbet (hos Mejer: »Norder Ow«). Her findes afsat et firkantet mærke med et tilføjet: »vestigia einer Kirchen«, d.v.s. spor af en kirke, og hvor vejen nordøst ud af Strandelhjørn passerer åen, har han skrevet: »Kirchway«, d.v.s. Kirkevad. Ud fra disse oplysninger er der ingen tvivl om, at tomten af den forsvundne kirke skal søges ved Træhede i den sydvestlige del af Vedsted sogn eller i den tilstødende del af Neder Jerstal mark i Bevtoft sogn, men trods forskellige forsøg er en nærmere lokalisering endnu ikke lykkedes.

Vort kendskab til de to ødekirkers eksistens stammer fra Slesvig domkapitels register fra ca. 1450, hvor der under omtalen af kirkerne i Haderslev provsti nævnes, at to af dem var øde, nemlig Nybøl og Arvad. I en gammel fortegnelse over samtlige kirker i Slesvig stift fra omtrent samme tid nævnes de to kirker på lige fod med alle de andre kirker i den del af optællingen, der vedrører kirkerne i Haderslev provstis andel af Gram herred. ⑤

Der er derfor ingen tvivl om, at de to kirker har været rigtige sognekirker. Det fremgår også af Skrydstrup-præstens allerede omtalte indberetning til Ole Worm i 1638, hvor han siger, at der her »i gamle dage haffuer standen en kierche ved naffn Nibbell kierche«. Endnu et halvandet hundrede år senere siger Dyssel i sin rejeskildring, at der har været »en heel Kirkebye Lilholt«. »Kirkepladsen vises endnu«, føjer han til.

I modsætning til disse oplysninger om den forsvundne Nybøl

Udsnit af den øverste del af Johannes Mejers landsbykort over Strandelhjørn.

Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III: Aabenraa Amt, s. 53.

Hvad korttegneren Johannes Mejer fra Husum her – set fra Abenrå-siden – kalder »Norder Ow«, er Sønderå, åløbet fra Rudbækken til Nipså. Vejen, der passerer åløbet, kommer fra Strandelhjørn og eksisterer den dag i dag. Af de gamle kaldes den »Kirkevejen«, og oprindelsen til denne betegnelse fremgår helt tydeligt af Johannes Mejers påtegninger på dette sted. Vadestedet over åen kalder han »Kirchweg«, Kirkevad, og umiddelbart nordvest herfor – på Neder Jerstal mark – har han vist, at der endnu på hans tid (omkring 1640) fandtes spor af en kirke; »vestigia einer Kirchen«, skriver han på sit latinsk-tyske blandingsprog. Der kan ikke være tvivl om, at det er den forlængst forsvundne Arvad kirke, der her er tænkt på. Siden da er sporene imidlertid blevet totalt udsløkket, og det er derfor hidtil ikke lykkedes at finde kirkens tomt.

kirke hersker der i den historiske litteratur total tavshed omkring kirken i Arvad. Kun Johannes Mejers korte angivelse af kirke-tomten på landsbykortet over Strandelhjørn bryder denne tavshed. Årsagen hertil er sikkert den, at kirken i Arvad er gået til grunde, længe før Nybøl kirke led samme skæbne. Den havde forlængst været øde, da den blev nævnt i de slesvigske registre, men kirkens mænd har forstået at tage vare på kirkens gods, og derfor er dens navn ikke blevet slettet i stiftets bogholderi.

Kun et par gange i 1363 og 1364 løftes ligesom en flig af det slør, der skjuler denne kirke, men de angivne navneformer i de pågældende pavebreve – »Aoruo«, »Arno« (»Aruo«) – er så forvanskede, at man ikke med sikkerhed kan vide, om det er Arvad, der er ment.

De to forsvundne kirker har selvfølgelig ligesom alle andre kirker haft et tilhørende sogn, og det er da også i det foreliggende tilfælde forholdsvis let at afgrænse omfanget af de to nedlagte kirkesogne.

På venstre side et kort over ødesognene syd for Vojens. De nuværende sognegrænser er angivet med optrukken streg, mens prikker markerer de enkelte landsbyers tilliggende.

Det nedlagte Nybøl sogn (med spor af en kirke ved Lilholt) kan antages at have omfattet Lilholt, Jernhyt, Gl. Ladegård og Vojens. Det tidligere Arvad sogn (med en uidentificeret kirke et sted i nærheden af Træhede) har antagelig omfattet den del af Neder Jerstal, der hørte til Gram herred, samt Over Jerstal og Strandelhjørn og muligvis Abkær.

Nybøl sogn

Nybøl sogn må naturligvis først og fremmest have omfattet bebyggelsen Lilholt i den østlige del af Skrydstrup sogn. Dette sogn hører som bekendt til Ribe stift, og det bliver da påfaldende, at den forsvundne kirke findes omtalt i et slesvigsk register blandt kirkerne i Haderslev provsti. Men det svarer godt nok til Skrydstrup-præstens oplysninger i indberetningen til Ole Worm, hvor han anfører, at Savsevejen dannede skel mellem Ribe stift og Haderslev provsti. I 1638 har man således endnu været klar over, at gårdene i Lilholt retteligt hørte under Haderslev provsti i Slesvig stift. Ej heller var stednavnet Nybøl (»Nibbell«) gået i glemme på den tid, selv om gårdene her nu kaldtes Lilholt. Man kan vel forklare dette ved, at den øde egn omkring den forsvundne kirke er blevet befolket ved en udflytning fra kirkebyen Skrydstrup, og beboerne i Lilholt har da helt naturligt bevaret tilknytningen til deres hidtilværende sognekirke og dermed Ribe stift.

De geografiske forhold inden for det tilstødende Hammelev sogn synes at vise, at dette sogns vestlige dele, omfattende Gammel Ladegård med Jernhyt, ikke altid har søgt kirken i Hammelev. Den mellemliggende vestlige udløber af Haderslev-dalen gør det i hvert fald ikke umiddelbart indlysende, og en gammel fortegnelse over Hammelev-præstens indtægtsforhold, der kendes fra 1563, synes at bestyrke den opfattelse, at Gl. Ladegård med tilliggende (herunder Jernhyt) først er kommet til Hammelev på et senere tidspunkt. Det hedder nemlig heri om korntienden, at 15 kærヴ går til kirken og præsten undtagen fra Gl. Ladegård, hvorfra præsten det første år modtager 3 skæp rug, det andet år 4 skæp byg og det tredje år 7 skæp havre*. En sådan afvigelse fra den almindelige regel inden for samme sogn er bemærkelsesværdig, og den kan utvivlsomt tages til indtægt for den opfattelse, at der engang har bestået et skel mellem Gl. Ladegård og Jernhyt i vest og Hammelev sogns øvrige byer. På denne baggrund vil det være naturligt at antage, at Gl. Ladegård og Jernhyt med tilhørende marker har været en del af det middelalderlige Nybøl sogn.

* 1 kærヴ er 3 neg. 3 skæp rug, 4 skæp byg og 7 skæp havre har utvivlsomt repræsenteret den samme sum, omsat i penge.

Det ville kun betyde en naturlig afrunding af det forsvundne kirkesogn, dersom også Vojens med Billund oprindeligt har søgt kirken i Nybøl. Vejen hertil er langt kortere, men det bevarede kildemateriale fortæller – så langt tilbage det haves –, at disse to byer udgjorde en del af Jegerup sogn. Også i dette tilfælde lader der sig dog påvise en ejendommelig afvigelse fra den almindelige regel, og den kan tages som et indicium for, at Vojens og Billund ikke altid har hørt til Jegerup sogn. Det er med hensyn til møllepligten. Som eneste landsby i Jegerup sogn havde Billund møllepligt til Tørring, og det samme har utvivlsomt været tilfældet med Vojens, før denne landsby i slutningen af 1500-årene blev nedlagt til fordel for en kgl. ladegård. Sognets øvrige landsbyer, Jegerup, Kestrup og Selskær, skulle derimod alle benytte Tovskov mølle. Med andre ord: atter engang et lille træk, der med rod langt tilbage i tiden antyder et gammelt skel, denne gang ovenikøbet et fortilfælde for det nuværende skel mellem Vojens og Jegerup kirkesogne.

Arvad sogn

Også det forlængst forsvundne Arvad kirkesogn lader sig forholdsvis nemt afgrænse, selv om der ikke kan skaffes dokumentarisk bevis for omfanget af dette sogn. Man må derfor atter anstille visse sandsynlighedsbetragtninger og ud fra disse søge at skaffe sig et helhedssyn på de oprindelige forhold.

Nutildags danner Savsevejen skellet mellem Bevtoft og Vedsted sogne. Alene dette, at man lader en vej udgøre skellet, kunne tyde på, at den nuværende afgrænsning af de to sogne på dette sted må være af yngre dato. Den pågældende vej adskiller de to landsbyer Neder Jerstal og Over Jerstal, og da Arvad kirkes tomt skal søges i nærheden af Savsevejen, (men ikke direkte op ad den, da der er tale om en fjernvej,) må det være rimeligt at antage, at de to landsbyer af samme navn oprindeligt har hørt ind under samme kirke. Denne antagelse bestyrkes af, at den del af Neder Jerstal, der ligger øst for Sønderåen – og det er hovedparten af gårdene –, i gammel tid hørte til Gram herred. Neder Jerstal landsby – bort set fra et par udflyttergårde vest for åen – har således hørt til samme herred som Over Jerstal, et forhold, der sammen med

navnefællesskabet peger på en oprindelig samhørighed mellem de to byer.

Dernæst må en betragtning af Bevtoft sogns ejendommelige form med Strandelhjørn som en sydøstlig forlængelse ret naturligt føre til den slutning, at også Strandelhjørn har hørt ind under den forsvundne kirke. Til støtte herfor kan anføres, at vejen nordøst ud af byen i retning af Træhede fra gammel tid bærer navnet Kirkevejen, ligesom overgangen over åen hos Mejer fandtes benævnt Kirkevad. Det er værd at lægge mærke til, at begge disse navneformer findes bevaret til trods for, at Arvad kirke har været forsvundet i mere end et halvt årtusinde. Med andre ord: vi møder her et par levn fra længst forsvundne dage, der vidner om folks stædige og indædte vedholdenhed ved det gamle og hævdvundne.

Sammen med de strandelhjørner har muligvis også folkene fra Tyrholm i Øster Løgum sogn søgt til kirken i Arvad. På Johannes Mejers landsbykort over Strandelhjørn findes Tyrholm aftegnet med tilføjelsen: »Haderschlebisches Gebietes«. Noget sådant behøver ikke at være et bevis for, at der også har eksisteret et sogne-tilhørsforhold mod nord, men det kan ses af en gammel tegning over Øster Løgum kirkegård, at gravpladsen for folkene fra Tyrholm er blevet anbragt i et hjørne af kirkegården med begravelser af forholdsvis yngre dato. Det kunne tyde på, at Tyrholm først i en senere tid er blevet lagt til Øster Løgum sogn.

Den store mose nordøst for Abkær – mellem denne by og dens nuværende sognekirke i Vedsted – giver en vis sandsynlighed for, at også Abkær har udgjort en del af det forsvundne Arvad sogn, men et egentligt bevis herfor synes ikke at foreligge.

Hvorom alt end er, vil de forhåndenværende sogne være store nok endda uden det tilliggende, der kan antages at have hørt til de to forsvundne sogne. Som forholdene er i vor tid, aftegner der sig et område, der udmærker sig ved en forholdsvis stor afstand til nærmeste kirke, og det er dette område, der i senmiddelalderen var udsat for den store ødelægning.

Ødelægningsprocessens årsager

Den almindelige opfattelse er vel, at årsagen til ødelægningen

har været krig eller pest, men en sådan forklaring er ikke uden videre tilfredsstillende, idet egnen i så fald atter ville have været bebygget et stykke tid efter, at katastrofeårene var overstået. I det her foreliggende tilfælde er der imidlertid tale om, at en egn bliver affolket, ja ovenikøbet næsten totalt folketomt, så at der ikke mere er brug for kirkerne, altsammen med den følge, at de oprindelige sogne måtte opdeles mellem nabosognene.

Der må utvivlsomt graves dybere for at finde årsagen til en sådan udvikling. Selv om det kan være vanskeligt at give en endelig og entydig forklaring på ødelæggelsen, bliver det mest nærliggende alligevel at pege på en ændring af det stedlige klima som den væsentligste baggrund for alt det, der skete her og andre steder i den jyske halvø mere sandede egne.

Adskillige forhold tyder på, at der i sidste halvdel af 1300-årene fandt en klimaforværring sted overalt i det nordvestlige Europa og dermed også i vor hjemstavn. I virkeligheden skal der kun et forbavsende ringe udsving til, for at man kan tale om, at der er sat en udvikling i gang, som vil føre til en ændring af de hidtilværende menneskelige levevilkår, og i det foreliggende tilfælde synes de to væsentligste faktorer at have været en nedgang i den gennemsnitlige årstemperatur i forbindelse med en øget årsnedbør.

Den i forvejen magre og sandede jordbund i områderne vest for den gamle israndslinje er herved blevet udsat for en udvaskning som følge af denne jordbunds meget store vandføringsevne. Menneskets tankeløse ødelæggelse af den gamle skov ved hugst og ved svedjebrug, samt ved deres fårs og geders uhæmmede afgraving af enhver form for ny tilvækst har fremmet denne proces, idet den gav den køligt blæsende, fugtige vestenvind et frit stræk ind over de flade jorder. Regnormenes omdannelse af det eksisterende lag af planterester er herved blevet umuliggjort, og i stedet dannes der i jordoverfladen sure humusstoffer som følge af den almindelige iltmangel i forbindelse med svampes ufuldstændige omdannelse af henfaldne planterester. Resultatet bliver et morrslag, der reagerer surt, hvorfor det nedsivende vand optager en række af de stoffer, som stammer fra de kemiske omsætninger, der foregår her, såsom kalk, jern, kali, natron, fosforsyre m.m. Jordlaget under morren er gråt og goldt og kaldes blegsand, mens de udskilte næringsstoffer længere nede findes samlet i et mere eller mindre

fast sammenkittet allag, der gør jordbunden ugunstig for trævækst.

Ældre tiders plove formåede ikke at bryde og udlufte det mineralholdige lag af al, og udbyttet af bondens afgrøder blev derfor yderst minimalt. Når man betænker, at datidens agerbrug kun havde et yderst sparsomt foldudbytte, ofte højst omkring ved 3 fold, vil man let forstå, at man har måttet opgive at udnytte de golde og sandede egne landbrugsmæssigt. Folk levede i middelalderen på det absolutte eksistensminimum, og der skulle derfor kun yderst få udsving til, før de måtte opgive ævred og forlade en ugæstmild egn.

Den sorte død i årene omkring 1350 har naturligvis kun kunnet fremme ødelægningsprocessen, og den over tyve år lange krig mellem kong Erik af Pommern og den schauenburgske greveslægt fra Holsten fra omkring 1412 til 1435 har ikke gjort vilkårene blidere for den slægt, der måtte igennem alle disse trængsler. Men pest og krig var kun de sekundære omstændigheder, ganske vist de mest iøjnefaldende, men den egentlige årsag til ødelægningen skal søges i faktorer, som mennesket ikke havde herredømme over, og som det heller ikke forstod at afbøde.

Ny bosættelse i området

For egnen omkring Vojens betød årene fra ca. 1350 til ca. 1450, at der var blevet langt mellem bebyggelserne. Lyngheden bredte sig, hvor menneskers byer og huse og agre engang havde været, og selv navnene på deres byer og marker kendes ikke mere. Alt er anonymt på denne egn, når der ses bort fra navnene på ødekirkerne Nybøl og Arvad.

Af gammelt navnestof blev kun Vojens og Jerstal bevaret. Alle andre navne inden for ødeområdet er derimod tidligst fra udgangen af middelalderen og må opfattes som vidnesbyrd om den nye bebyggelse, der efterhånden indfandt sig på denne egn.

Navnene Gammel Ladegård og Jernhyt tyder på, at bosættelsen her er et resultat af en planlægning ovenfra, og man går næppe meget fejl ved at pege på Ahlefeldterne, godsherrerne på Tørring, som de egentlige ophavsmænd til disse anlæg. Dels har de ønsket at få den forladte jord i drift igen ved hjælp af en ladegård, og dels har det været deres hensigt ved anlægget af en smeltehytte

at udnytte de forhåndenværende myremalmsforekomster. Bebyggelsen ved hytterne, »tor Hutten«, nævnes første gang i 1475 i et par plattyske breve, og det svarer meget godt til den tid, da der atter blev fremgang efter det mørke hundredår fra 1350 til 1450.

På samme tid er man også fra vest begyndt at kolonisere den forladte jord. Udflyttersamfundet Lilholt overtog den jord, der engang havde hørt under Nybøl eller Nibbell, og i Neder Jerstal har de fortrængte beboere søgt at opbygge et nyt samfund, hvor det her som andetsteds i det midtsønderjyske område først og fremmest blev engarealerne langs med åen, der sikrede landsbyfolket et tåleligt udkomme,

Den øvrige del af ødeområdet syd for Vojens og Over Jerstal forblev stort set ubebygget helt op til 1800-tallet. Træhede var den ældste gård på denne egn. Dens navn fortæller ikke – hvad man umiddelbart skulle tro –, at der her har været træer på heden, men derimod, at der har hersket trætte, uoverensstemmelse, om denne hedejord, der ligger i centrum af det forsvundne Arvad sogn. Det nærliggende gårdsnavn Torsbjerg betyder heller ikke det, som man umiddelbart skulle antage. Det er et navn, der er opstået alt for sent til, at det kan have noget at gøre med oldtidens hedenske gudedyrkelse. Forleddet Tor har ikke noget at gøre med guden Thor, men er sandsynligvis mandsnavnet Thord eller Tor, som endnu forekommer på egnen i 1700-årene. Det passer godt sammen med, at gården er opstået i forbindelse med udskiftningen i slutningen af nævnte århundrede.

Hvad der fra den tid af og indtil vor egen tid er kommet til af gårde og landejendomme, af opdyrkning og beplantning vidner om, at sporene efter den senmiddelalderlige ødelægning nu er ved at være udviskede.

Tørning - Lembekkernes og Ahlefeldternes faste borg

»Bjergslottet« og arkæologien

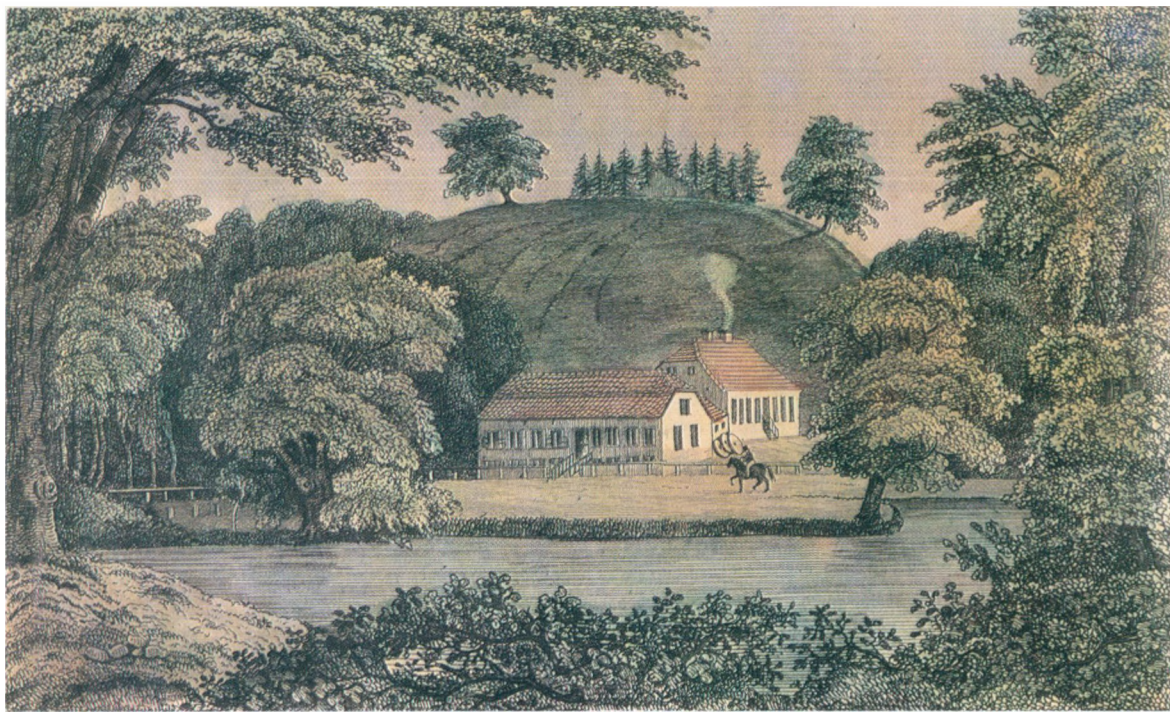
Ødelægning, pest og krig indgår i det billede, der er tegnet af udviklingen i senmiddelalderen, og når krige nævnes, fører det for den her behandlede egn vedkommende uvægerligt tanken hen på Tørning voldsted, et af Sønderjyllands største og mest imponerende levn fra adelsvældets store tid.

Man indfanges uvilkårligt af stemningen på dette sted. »Egnet er overmaade lystig. Spadserer man under de høye Banker, seer man dem vrimle med Træer, paa hvis Grene de hoppende Fugle med deres livlige Stemme maa oplive alle dem, som ere traurige«, siger Peter Rhode i sin beskrivelse af Haderslev amts mærkværdigheder, og vi må give ham ret, om end det nok først og fremmest er omfanget af fortidens vældige fæstningsanlæg, der drager sindet.

Endnu den dag i dag vidner borghøjens anselige dimensioner – ca. 200 meter lang i nordvest-sydøstlig retning og ca. 150 meter bred på den anden led – om, at der engang har været tale om en vældig magtkoncentration på dette sted. Vi kan derfor kun give Knud Aagaard ret, når han i sin omtale af Tørning med Caspar Danckwerth som kilde oplyser os om, at borgen »efter de Tidens Maade har været godt befæstet, og fordi det laae paa et høit Sted, hvor Sporene deraf endnu sees, er det blevet kaldet et Bjergslot«.

Det er borgens placering på en bakkehalvø, der skyder sig ud i dalen, der er årsag til denne opfattelse af stedet. Mod syd er denne banke eller dette slotsbjerg blevet afskåret ved hjælp af hele tre grave, af hvilke de to yderste sikkert har været vandfyldte. Den mellemste grav har fortsat sig langs den indre forborgs østside, hvor der er opkastet en svagere ydervold, som måske oprindelig har været ført om langs hovedborgens østside, men nu er ødelagt af haveanlægget på dette sted.

Selv om borganlæggets vestparti i 1753 blev gennemskåret af

Farvelagt litografi fra Magazin for Natur- og Menneskekundskab 1847.

Idyllen omkring Tørning har også i ældre tid påkaldt sig kunstneres interesse. Fra 1840'rne kendes således hele to litografier. Begge tegninger er taget fra den anden side af Møledammen, og møllerhuset med vandmøllen ses tydeligt på dem begge. På den her viste litografi har tegneren samlet interessen omkring den vældige slotsbanke oven over Tørning mølle. Endog en rest af ruinen skimtes svagt. Møledammens opstemning fremtræder ret så tydeligt på begge tegninger, idet møllehuset har en etage med vinduer lige under vejens niveau. De store møllesten foran huset, der ses på dette billede, fortæller, hvad det er for et erhverv, der her drives. Men ellers har det for begge kunstnere været hovedsagen at vise den enestående natur, der omgiver Tørning mølle. Lad os i vor tid opfatte dette som en opfordring til at bevare dette miljø for eftertiden! _

den nuværende vej sydfra til Tørning, er det stadig muligt at se, at der inden for den inderste grav har været et plateau, hvorpå der hæver sig en endnu højere bakke, der fra syd mod nord stiger opad i flere terrasser. På nordsiden falder terrænet meget brat ned mod møllebygningerne, og mod syd begrænses bakkens højeste parti af en mur på tværs af hovedborgens længde, bestående af en murværke af rå sten, der delvis er omgivet af en munkestensskal.

Der er i dag kun sparsomme synlige rester af borgruinen på Tørning banke. Den her viste illustration er fra 1926, da Nationalmuseet foretog en prøveudgravning under ledelse af Chr. Axel Jensen. Resterne af en vældig kærnemur, samt en tværmur og et ret velbevaret murstensgulv var nogle af de vigtigste fund, der dengang blev gjort. Der er dog ikke spor af tvivl om, at en tilbunds gående undersøgelse af dette vældige fortidsminde vil give langt større resultater.

Fot. Nationalmuseet.

Det er forsåvidt besynderligt, at der kun en enkelt gang er blevet foretaget en arkæologisk undersøgelse af Tørning, og den fandt kun sted i tre dage med en enkelt arbejdsmand. Man kunne ellers nok synes, at en mere tilbunds gående undersøgelse kunne være påkrævet på baggrund af den centrale betydning, som denne borg har haft for hele det nordlige Sønderjyllands historie i senmiddelalderen. Den dag, det sker, vil vor viden ikke alene om dette sted, men også om middelalderlige befæstningsforhold i almindelighed være blevet kendeligt udvidet.

Af Christian Axel Jensens omhyggelige indberetning af 21. oktober 1926 om udbyttet af gravningen skal der her bringes et par små udtog, hvis indhold den besøgende i vor egen tid til dels vil kunne nikke genkendende til. Han skriver således:

»Den store murens nordside er jorddækket helt op til overkanten, så at tykkelsen ikke kan bestemmes. Sønderside står bevaret i en højde på c. 3 m, men viser næsten udelukkende den blottede murkærne, bestående af rå kamp, murbrokker og nogenlunde hele munkestenene i kalkmørtel. Af munkestenene i kærnen er nogle gule eller flammede og af mindre dimensioner ($12 \times 7,5$, 13×8 cm), andre, kraftigt røde, af større mål (14×10). Ved murens fod er der hist og her stablet løse sten, og især for enderne er

Fot. Nationalmuseet.

I forbindelse med udgravningen i 1926 blev en rest af en kærnemur frilagt. De store kampesten har været fyldt inde bag ved murens oprindelige munkestensbeklædning. Idag dækker plantevæksten atter over det meste af den gamle mur.

der store, moderne stenstablinger, som forlænger det gamle murværk i øst og vest, så at hjørnerne vanskeligt lader sig bestemme. Vesthjørnet er dog vistnok markeret ved en stor, utilhugget, men ret glat syldsten» . . .

Også spor af et gulv blev fundet: »et meget nydeligt murstensgulv, på et stykke ganske velbevaret, skønt kun c. 25–30 cm under grusoverfladen i havegangen syd for den store mur. Gulvmønsteret er lagt i ler og på ler . . . Gulvstenene måler: 29–29,5 × 14–14,5–15 × (9,5) cm . . .

Af løse fund fremkom ved gravningen kun en grøn glaseret, sengotisk kakelstump (kantprofil), samt fragmenter af krøsselbidt* glas i rudeform. Løst henligger ved kampestensstablingerne to uglaserede gulvfliser, en større rød (22 × 22 × 5), en mindre gul (20 × 20 × 4,7) – samt en stor, tilhugget granitkugle, måske en »blidekugle« (tværmål henved 40 cm). I den vestre ende af stenstablingerne (ved den store ask) sidder en ejendommelig profileret granitsten«.

Beretningen giver et indtryk af, hvor forbavsende lidt der er bevaret fra det i sin tid så vældige borganlæg. Kun ét eneste fund giver et fingerpeg om længst forsvunden fornemhed, og det består af et senromansk søjlefordestykke af gotlandsk kalksten. Det er kvadratisk af form med retvinklet indskårne hjørner, over hvilke der findes hjørneblade. Selve basis viser, at søjlen har været formet som et firdelt knippeskaft.

* En »krøssel« er en bestemt slags bidetang.

Dette fund blev i 1921 gjort i møllebygningens grund. Der er næppe tvivl om, at det langt op i tiderne har været en god indtægtskilde for egnens folk at hente materiale til genbrug fra dette sted, siden det er blevet så totalt ribbet for alt.

Tørnings ældste historie

Arkæologien vil efter al sandsynlighed ved nye og mere omfattende gravninger kunne udvide vort kendskab til Tørning ganske meget. Alligevel er det dog først og fremmest historien, der vidner højt og klart om dette steds betydning i middelalderen. Navnet Tørning eller Tørninghus dukker så tit og så ofte op i middelalderlige papirer, at der slet ikke kan være tvivl om denne borgs aldeles centrale betydning for hele udviklingen i den nordlige del af Sønderjylland.

Første gang, vi hører om Tørning, er i 1331, da en holstensk væbner Henneke von Hummersbüttel slutter et forlig med den schauenburgske greve, Gerhard III, af holstenerne kaldt »den Store«, af danskerne bedre kendt som grev Gert, »den kullede greve«. Det kan siges at være såre karakteristisk, at vi støder på

Et romansk søjlefodstykke af gotlandsk kalksten, samt et par fliser, der er de sparsomme rester, der fortæller om fortidens storhed på Tørninghus. Sjældent er et fortidsminde blevet så totalt ribbet, som det har været tilfældet efter Tørnings brand og ødelæggelse i 1597. Søjlefodstykket findes nu i Tørning mølles have.

Fot. Nationalmuseet.

navnet Tørning midt i en tid, hvor det stod allerværst til med Danmarks rige og folk, for det blev middelalderen igennem Tørnings skæbne at være knyttet sammen med begivenheder, der var ugunstige for en udvikling i dansk retning.

Middelalderen var militært set borgenes store tid. Herremændene med deres svende var den eneste krigsduelige stand, og de søgte efter bedste evne at stadfæste deres magt ved at befæste deres gårde med voldanlæg og bolværk eller ved at ombygge dem med stærke mure og stentårne, som det kunne blive svært for en angriber at få bugt med. Tidens krige blev derfor i første række en kamp for at få herredømmet over de befæstede pladser i landet, og for en fyrste gjaldt det frem for noget andet om at have trofaste mænd som hovedsmænd på landets borge. Den, der beherskede borgene, havde også magten i landet.

Det her meddelte gjaldt i høj grad også for Tørnings vedkommende. De forhåndenværende geografiske forhold gav netop på dette sted en mulighed for at skabe en befæstning, der efter den tids opfattelse måtte anses for uindtagelig, en plads, hvorfra det lod sig gøre at beherske hele omegnens vejssystem og da først og fremmest den nord-sydgående trafik op og ned gennem landsdelen.

Derfor var det aldeles nødvendigt for grev Gert at have kontrollen med Tørning, hvis han ville bevare sit faste greb om Nørrejylland og Fyn. Sammen med sine holstenske stormænd og med støtte blandt adelige i Nørrejylland var det i sommeren 1326 lykkedes ham at få sin mindreårige nevø, den kun ti-årige sønderjyske hertug Valdemar V Erikson, gjort til Danmarks konge som den tredje af navnet Valdemar. Til gengæld for hjælpen lod han sig arveligt forlene med hele hertugdømmet Sønderjylland fra Ejderen til Kongeåen og Kolding fjord. Derved indledte han i virkeligheden en helt ny politik, der aldeles åbenlyst tilsigtede hertugdømmets løsrivelse fra kongeriget Danmark og deraf følgende nøje tilknytning til Holsten, men alt dette lod sig kun virkeliggøre takket være de holstenske stormænd, hvem han betalte for hjælpen ved at overdrage dem forskellige pantelen rundt omkring i kongeriget Danmark og i hertugdømmet Sønderjylland.

Det er på denne baggrund, at Tørning nævnes første gang i 1331. Den holstenske væbner Henneke von Hummersbüttel, en mand, der i hine år atter og atter nævnes blandt grev Gerts aller-

I århundrederne efter Tørnings ødelæggelse har omegnens folk hentet byggemateriale på slotsbanken. Den her viste ejendom på Gl. Ladegård mark viser, hvorledes de gamle mursten har fundet anvendelse ved opmuringen af hushjørner, vinduer og døre.

Fot. J. F. Hildebrandt.

nærmeste, havde fået overladt borgen Hindsgavl med hele det vestlige Fyn som pantelen. Men samme Henneke har vel følt, at en sådan besiddelse, beliggende så langt borte fra hans holstenske hjemstavn, nemt kunne blive noget usikker, al den stund faren for oprør blandt danske væbnere og bønder til stadighed lurede. Aftalen af 1331 24/2 gik derfor ud på, at grev Gert skulle overlade Henneke von Hummersbüttel »borgen Tørning med hele fogediet«, samt halvdelen af kirketienden fra hele det sønderjyske område, dersom Hindsgavl skulle blive ham afvundet. Som panteherrer på Tørning sad dengang to andre af grev Gerts våbenføre mænd, nemlig ridderne Hartwig og Claus Reventlow, og dem forpligtede greven sig til at udkøbe af Tørning, for at aftalen med Henneke von Hummersbüttel kunne blive gennemført.

Så vidt kom det dog aldrig. Henneke von Hummersbüttel nævnes endnu i 1348 på Fyn, og meget tyder på, at han efter den tid gik i Valdemar Atterdags tjeneste. I 1359 nævnes han som død.

Når Hartwig og Claus Reventlow findes omtalt i 1331 som panteherrer på Tørning, fortæller dette mere end andet, hvor vigtig denne borg har været for Grev Gert. De to riddere nævnes nemlig også begge flere gange blandt grevens allernærmeste. Claus Reventlow glider ganske vist ret hurtigt ud af det bevarede kilde-materiale. Der er en svag mulighed for, at han kan være identisk med den Claus Reventlow, der i 1348 findes nævnt blandt Slesvig domkapitels kanniker. Hartwig Reventlow derimod hører i hele grev Gerts tid med til inderkredsen omkring greven.

1334 25/4 har den unge hertug Valdemar, hvis kongetitel allerede måtte opgives i 1330, opholdt sig på Tørning, idet han herfra har udstedt et frihedsbrev for Løgum kloster. Hertugens magt var imidlertid kun af formel karakter; det var grev Gert og hans mænd, der stod bag ved alt, hvad han foretog sig. Årene fra 1332 til 1340 er jo den kongeløse tid i Danmarks historie, og den virkelige magthaver var den kullede greve.

Hertugens magtesløshed afsløres af et brev fra 1338, hvori hans råder nævnes. Der er tolv i alt, men af dem er i hvert fald de ti holstenere. En af dem er væbneren Marquard Wulf, og hans navn dukker i sommeren 1340 op i forbindelse med Tørning, hvor han antagelig har været foged.

I foråret 1340 var den kullede greve blevet myrdet, og hans to sønner, Heinrich og Claus, ønskede nu at komme ud af Nørrejylland, men vel at mærke mod at få de udestående penge hjem. Det blev den myrdedes fordums myndling, den sønderjyske hertug Valdemar, der kom til at betale for Niels Ebbesøns blodige dåd. Greverne overlod hertugen Nørrejylland for 42.000 mark lødigt sølv, og til gengæld skulle hertugen overlade dem hele Sønderjylland. »Borgen Tørning med staden Haderslev og hele det tilliggende fogedi« skulle hertugen pantsætte til greverne for 10.000 mark lødigt sølv. For samme beløb blev »Tønder med staden og hele det tilliggende fogedi« pantsat, mens hele Sydslesvig – »borgen Gottorp med Dänischwohld og med stæderne Eckernförde, Slesvig og Flensborg og med hele det tilliggende fogedi« – blev

Tårnhvælv i Jegerup kirke. Med stor akkuratease er de enkelte munkesten blevet muret op fra siderne, således at der er dannet et krydshvælv med retkantede halustensribber. Det er utvivlsomt en konstruktion, der også har fundet anvendelse ved tårnbyggeri på Tørninghus.

Fot. Nationalmuseet.

ansat til en sum af 12.000 mark lødigt sølv. Videre foreskrives det, at hertugen, når han vil indløse de sønderjyske panter, først skal indløse Tørning og derefter Tønder og først til sidst Gottorp. Men med hensyn til indløsningen af Tørning hedder det så, at hertugen forinden skal godtgøre ridderen Marquard Wulf eller hans arvinger 100 mark lødigt sølv. På denne baggrund kan der ikke herske tvivl om, at væbneren fra 1338, der nu var blevet slået til ridder, har været bosat på Tørninghus.

Kort tid efter blev Tørning indløst sammen med Tønder, men det var alt i alt ikke så meget den svage hertugs fortjeneste som Valdemar Atterdags, der havde ægtet hans søster og derved modtaget den nordligste del af Nørrejylland som medgift. Takket være kongens ihærdige arbejde på at få resten af Nørrejylland indløst, lykkedes det hertugen at skaffe den sum, der skulle til for at indløse de to nordligste panter i Sønderjylland, nemlig Tørning og Tønder. Derved kom grænsen mellem de holstenske grevers og hertugens del af Sønderjylland omkring 1350 pudsigt nok til så nogenlunde at svare til vor nuværende landegrænse til Tyskland.

Claus Lembek (den ældre)

Der er naturligvis intet til hinder for, at Marquard Wulf og hans arvinger fortsat kan have haft deres hjem og tilholdssted på borgen Tørning. Det er måske endda hertug Valdemar, der har slået ham til ridder mellem 1338 og 1340 og ad den vej knyttet ham til sig. En kilde, der ganske vist først stammer fra midten af 1400-årene, den såkaldte Holstenerpræstens Krønike, synes at pege på, at enken efter Marquard Wulf har bevaret herredømmet over Tørning ved at indgå ægteskab med den sagnomspundne Claus Lembek.

Fortællingen har følgende ordlyd (i oversættelse til dansk fra latin):

»Dengang [d.v.s. på Valdemar Atterdags tid] var der i Jylland en adelig frue på borgen Tørning, som ægtede en holstener ved navn Claus Lembek. Denne frue havde som enke ved ægteskabsarv mange godser, som hun ikke kunde forsvare; derfor tog hun denne mægtige mand til ægtefælle. Da denne Claus Lembek vilde besøge sin hustrus undersætter, fandt han, at de alle var modvillige og ringeagtede hans befalinger, endog på den måde, at de heller ikke vilde give ham herberge. Da han var kommet tilbage til sin hustru, åbenbarede han hende, hvorledes det var gået ham. Hun svarede: »Jeg er en kvinde, jeg kan berede bordet og hvad dertil hører, og det i rigelig mængde. Se til, at I skaffer et langt og bredt bord, og vend nu tilbage til Eders undersætter med et stort følge, da skal det vise sig, hvad vi har for undersætter. Thi ordet går, at de danske bønder ikke tager imod få, men mange er de nødt til at tage imod, når de optræder med magt!« Derfor hidførte Claus Lembek fra Holsten mange rustede svende, og da tog hans bønder imod ham«.

Fortællingen bærer tydeligt præg af at høre hjemme i sagnets verden, men alligevel er der nok en kerne af sandhed i den, nemlig oplysningen om, at Claus Lembek har overtaget Tørning ved giftermål med fru Ide, der må formodes at være i slægt med den tidligere borgherre.

Claus Lembek hører til blandt de holstenske stormænd, der kom til Danmark under grev Gerts herredømme over landet. Han nævnes på den tid som borgherre på Kalø ved Århus bugt, men efter grevens død foretrak han at slutte sig til Valdemar Atterdag frem for at føre en usikker tilværelse som de holstenske grevesønners mand i Nørrejylland. Allerede i 1343 nævnes Claus Lembek

Fot. J. F. Hildebrandt.

Soldater fra Golgata, således som de ses på altertavlen i Nustrup kirke. Ingen kan være i tvivl om, at det er middelalderens landsknægte, der har stået model til disse figurer. De barske og hårde ansigter under hjelmen har nok for mange været et uhyggeligt minde fra kampene omkring Tørning.

Fot. Nationalmuseet.

som den danske konges høvedsmand på Sjælland, og snart efter var han rigets drost og dermed en af Valdemar Atterdags allernærmeste. Gennem sine børns ægteskaber blev han med årene nøje knyttet til de førende nørrejske stormandsslægter, og til trods for sit høje rigsembede undså han sig ikke for at deltage i den nørrejske stormandsopposition mod Danmarks konge, således som den kom til udtryk i åbent oprør i årene 1351–53 og 1357–60.

Allerede i 1351 skal der i forbindelse med Valdemar Atterdags indfald i Sønderjylland have været tale om kampe ved Tørring, som kongen forsøgte at belejre, men belejringen måtte opgives, da der kom hjælp fra grev Claus. Sagnet fortæller, at de indesluttede på Tørring var lige ved at opgive kampen, da de kun havde én eneste ko tilbage, men den lod de hver dag græsse ude på volden beklædt med forskelligt skind, og kongen og hans mænd blev derfor ikke klar over, hvor alvorlig situationen var blevet for de indesluttede.

Det er forsåvidt kun naturligt, at sagnet så ofte har beskæftiget sig med Claus Lembek, men hans betydning for sin tids udvikling afspejles nu også af det bevarede kildemateriale, idet han findes omtalt i forbindelse med så godt som alle vigtige begivenheder, der fandt sted på hans tid. Han var således helt naturligt med til at slutte den store landefred med Valdemar Atterdag i 1360 i Kalundborg, og han var også med, da privilegierne for Visby på Gotland blev stadfæstet i 1361. Sidste gang han nævnes er i et brev af 1368 6/7, hvori han som slotshøvedsmand på Riberhus sammen med sine to sønner, væbnerne Henneke og Wulf Lembek, udsteder et skyldnerbrev på 80 mark sølv til en navngiven Ribe-borger. Som man vil se, viser de forskellige bevarede breve, hvorledes hans virkeområde har været udstrakt fra den ene ende af riget til den anden.

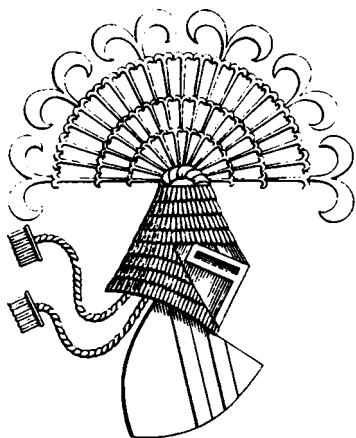
Han har været en virksom mand ud over det sædvanlige, og det er vel derfor kun naturligt, at hans eftermæle hos egnens folk er kommet til at minde om det, der blev Valdemar Atterdag til del. Ligesom den urolige konge har drosten og hans hustru heller ikke kunnet finde ro i deres grav, der siges at være under den store hængeelm sydøst for de synlige rester af fordums storhed. Det er straffen, fordi de havde et kobbelt glammende, sorte hunde, der altid var rede til at fare løs på hovbønderne!

Henneke Lembek

Også hans søn Henneke Lembek havde et format ud over det sædvanlige, men i modsætning til faderen koncentrerede han sig helt bevidst om sin hjemstavn, og alle hans forehavender og tiltag findes knyttet til et område på begge sider af akse Ribes–Tørring, men her var han til gengæld også egnens ukronede konge.

Da Valdemar Atterdag i sine sidste leveår igen forsøgte at skaffe sig herredømmet over Sønderjylland, var Henneke Lembek ikke sen til at sætte sig til modværge, og atter engang måtte Tørring derfor udstå en belejring. Det var i 1372, og den Lübske Krønike ved at fortælle, at kongen havde 500 mand med sig, og de var udstyret med blider og »drivene werke« for at bryde borgens modstand. Men Henneke Lembek fik hjælp fra holstenerne, og med kun 60 mand lykkedes det dem at drive danskerne på flugt. Meget tyder på, at de har medført skydevåben. Vi ved i hvert fald, at der samme år for første gang på sønderjysk og på nordisk område blev anvendt krudt i forbindelse med kampen om Gram, som var på kongens hænder. En vis Claus van Rhijne havde ført to fjerdinger fulde af svovl og salpeter, som ligefrem kaldes »bysskrud« (bøssekrudt), frem mod slottet Gram, for at det kunne anvendes til de kongelige styrkers »skade, afbræk og besværing«. Ingen kunne dengang ane, at der dermed var indvarslet en udvikling inden for krigsteknikken, som i løbet af godt hundrede år overflødiggjorde de vældige borganlæg.

Med Valdemar Atterdags pludselige død i 1375 – samme år som den sønderjyske hertugslægt uddøde – opstod en helt ny situation i grænselandet. Ingen kunne nu hindre de holstenske grever i også at bemægtige sig den nordlige del af hertugdømmet, og det så meget mere som alt tyder på, at deres landsmænd på de store borge beredvilligt sluttede sig til dem. Vi ved således, at Lüder Lembek på Søgård mellem Åbenrå og Flensborg lovede at holde sin borg som grevernes åbne slot, og der er næppe tvivl om, at hans slægtning på Tørring ligeledes har taget parti for de holstenske grever. Henneke Lembek til Tørring var nemlig en af de stormænd, der i 1376 fulgte de holstenske grever i deres støtte til hertug Albrecht af Mecklenburgs krav på den danske trone. Henneke Lembek bliver ved den lejlighed omtalt som høvedsmand

Lembekernes våben viser to blå skråbjælker i et sølv-felt, og på hjelmen er der en busk af vekselvis hvide og blå strudsfer i stiliseret skikkelse.

på Riberhus, som hans fader tidligere havde haft i sit værn. Samme år udstedte han et beskyttelsesbrev for Løgum kloster, og det gjorde han som borgherre i Tønder, og alt tyder på, at han samtidig kom i besiddelse af Trøjborg, efter at hans navnebroder, en søn af Lüder Lembek til Søgård, var afgået ved døden.

Henneke Lembek indtog således en enestående position i området på begge sider af Kongeåen. Han var på samme tid hertugelig-grevelig slesvig-holstensk lensmand som borgherre i Tønder og kongelig dansk lensmand som høvedsmand på Riberhus, og dertil havde han sine store slægtsejendomme med Tørning som den vigtigste. I løbet af nogle år fik han også Varde slot med hele Varde syssel som pant, og da pantetiden udløb i 1399, overdrog dronning Margrethe ham det »på tro og love«, således at han kun skulle udlevere det, når det forlangtes. I det samme tiår havde hertug-greven, Gerhard VI, overladt ham hele Gram herred i pant. Det betød, at Henneke Lembek med støtte fra en række underfogeder beherskede samtlige borge tværs over det nordlige Sønderjylland, samt i det sydlige Nørrejylland: Tørning, Gram, Jels, Skodborghus, Trøjborg, Riberhus, Vardehus, desuden Skin-kelsborg i Stenderup sogn syd for Kolding fjord, og endvidere pantegods i Roager, Vodder og Vester Vedsted sogne.

På denne baggrund kan der ikke være tvivl om denne stormands rent faktiske magt, og det kan måske derfor vække forbavselse, at han aldrig blev ridder, men til sine dages ende forblev væbner. Med hensyn til rigdom, alder og anciennitet, samt krigsduelighed kunne han fuldt ud måle sig med landsdelens førende adelsmænd. Forklaringen kan kun være den, at et ridderskab medførte en personlig binding til én bestemt fyrste, og når Henneke Lembek forblev i væbnerstanden, må det skyldes, at han stod i et tjenesteforhold til to sider: den danske kongemagt og de holstenske grever, der siden 1375 beherskede hele hertugdømmet Sønderjylland. Det er med andre ord grunden til, at han nævnes blandt væbnerne – ganske vist som den første blandt disse – i den optælling af hertugdømmets stormænd, som vi har bevaret fra et møde, der i 1397 blev afholdt på Urnehoved landsting øst for Bolderslev.

Det må derimod betegnes som en uretfærdighed imod hans eftermæle, når man har villet tillægge ham en svingende kurs i hans forhold til den danske kongemagt og de slesvig-holstenske

landsherrer. Der findes intet, der kunne tyde på, at han ikke skulle have været loyal over for begge parter. Som høvedsmand på Riberhus var det hans skyldighed at titulere dronning Margrethe »min Frue«, og som hertug-grevens mand fulgte han denne trofast i felttoget imod ditmarskerne i 1404. Sammen med mange andre slesvig-holstenske stormænd måtte han bøde med sit liv for sin troskab imod sin landsherre »sønden å«. Også selveste hertug-greven, Gerhard VI, måtte bide i græsset under sit mislykkede overfald på de frie ditmarskerbønder, og Sønderjyllands fremtid lå derefter atter hen i det uvisse.

Claus Lembek (den yngre)

Som mere eller mindre selvbestaltet formynder for den faldne fyrstes børn skaffede dronning Margrethe sig lidt efter lidt herredømmet over alle slottene fra Haderslev over Åbenrå til Flensborg, og under dette fremstød synes dronningen at have fundet støtte hos den nye borgherre på Tørning, Hennekes søn Claus Lembek (sønnesøn af den sagnospundne Claus Lembek). I 1407 solgte han dronningen Trøjborg, som hun igen pantsatte til Ribe-bispen, hvorved dette godsdistrikt kom ind under Kongeriget som en del af de Kongerigske Enklaver.

Ved en aftale i Kolding i 1411 repræsenterede Claus Lembek dronning Margrethe og hendes adoptivsøn Erik af Pommern, mens Erich Krummendiek til Rundhof i Angel mødte som repræsentant for enkehertuginde Elisabeth og hendes børn. Det var med andre ord de to fornemste repræsentanter for hertugdømmet Sønderjyllands adel, men de var kendt for at være bitre fjender, og der har måske været tale om et modsætningsforhold, der har haft sit udspring i en familiestrid, uden at vi dog kan følge dette nærmere. Som kongemagts mand havde Claus Lembek udplyndret nogle af Erich Krummendieks undergivne på Tønder-egnen, og han havde ligeledes gjort et forgæves forsøg på at tage enkehertuginde slot Sønderborg. I striden med holstenerne stod han således helt og fuldt på den dansk-nordiske kongemagts side.

Endnu i 1413 nævnes Claus Lembek på danehoffet i Nyborg som en af kongens mænd, men snart fik piben en anden lyd. I de nordlige egne af Sønderjylland havde kong Erik indsat sine egne

I skoven ved Tørning findes der gamle vejspor og rester af voldene omkring de »modborge«, som Erik af Pommern lod bygge under sine kampe med holstenerne.

Fot. Nationalmuseet.

amtmand, og hovedparten af disse var stormænd fra Kongeriget. Det er meget vel tænkeligt, at disse stormænd, der for Claus Lembek at se har været »landsfremmede«, har været en hovedårsag til hans brud med kongen. I hvert fald gav de snært anledning til, at han følte sig dybt forurettet. Mange af hans fæstere på hans strøgods ud over store dele af landsdelen var atter og atter blevet ofre for voldshandlinger fra disse mænds side, og en enkelt gang nævnes tillige Erich Krummendiek som gerningsmand til et slikt overfald.

Snart følte Claus Lembek, at kongen ville ham til livs. Hvad han tidligere havde modtaget som len og pant – Sild og Føhr, samt Salling i Nordjylland (som han vist nok havde fået efter sviger-

faderen Johan Skarpenberg) –, blev ham frataget, og kongen havde endda fremsat den påstand, at han ikke var Henneke Lembeks søn, en personlig krænkelse, der muligvis kan gå tilbage til Erich Krummendieks kendskab til hans familieforhold. Hvad der iøvrigt ligger bag ved bruddet med kongen, ligger hen i det uvisse, men det har næppe bedret klimaet, at hans personlige fjende Erich Krummendiek forlod holstenernes sag og tog parti for kong Erik.

I 1421 kom bruddet. Den 5. april lod kong Erik Claus Lembek stævne for sig ved to af sine væbnere, en handling, der dels foregik på Gram herredsting, hvortil Tørning jo hørte, og dels ud for brofjælen til hans borg. Denne stævning gav anledning til, at Claus Lembek udfærdigede et brev mod kongen med klage over den behandling, som han havde været udsat for, og den fremlagde han under de fredsforhandlinger, der en måneds tid senere, den 22. maj 1421, var i gang ved Fehmarnsund. Claus Lembeks sag var dermed blevet en del af det store opgør mellem Danmarks konge og enkehertuginde Elisabeths tre sønner, Heinrich, Adolf og Gerhard, der nu var blevet voksne.

Erik af Pommerns svar kom aldeles omgående – den 24. maj 1421 – i form af en ny stævning de samme to steder som før; denne gang, foruden af et par væbnere, også fremsat af nogle rådmænd fra Kolding. Efter tidens skik var det kommende krigerske opgør således blevet varslet på behørig vis, og Claus Lembek reagerede på udfordringen ved at opsiges kong Erik huldskab og troskab, hvorefter han indgik forbund med de holstenske grever, og disse sidste var naturligvis ikke sene til at modtage den mægtige stormand med åbne arme.

Nogle uger senere, den 8. juni 1421, pantsatte de som hertuger af Sønderjylland formedelst 3.500 mark lübsk Gram, Hviding, Frøs og Kalslund herreder til Claus Lembek. Foreløbigt var dette brev, udstedt som det var i Kiel, vel kun at betragte som en ren og skær papirgave, men udviklingen skulle snart føre til, at brevet fik et reelt indhold. Nu var det ikke mere alene Gram herred, der blev styret fra Tørning, men derimod hele det store, sammenhængende område, der fremover – ganske vist med tilføjelse af Nørre Rangstrup herred – kom til at gå under navn af Tørning len.

Kong Erik og hans mænd pønsede naturligvis frem for alt på at

komme den frafaldne stormand til livs, og da der i efteråret 1421 kom en vidtløftig skriftlig klage med nøje angivelse af den adfærd, kong Erik og hans mænd havde udvist over for ham, var alle broer brudt af, og de lübske forhandlere, der i ugen før jul samme år på et møde i Flensborg havde søgt at bringe striden til ophør, så sig hurtigt i stand til at rapportere hjem, at kong Erik stræbte hr. Claus efter livet.

Nok opnåede Claus Lembek som følge af våbenstilstandens forlængelse en frist på et års tid, men da kampene igen blussede op, var det kong Eriks faste vilje at erobre Tørning, og sporene af de to modborge, som han der lod opføre, vidner endnu i vor tid klart og tydeligt om, at han ingen anstrengelse skyede for at blive sin modstander kvit.

Men holstenerne lod ikke Claus Lembek i stikken. Dertil betød herredømmet over Tørning alt for meget. Den, der havde Tørning, havde også kontrollen over en væsentlig del af det nordlige Sønderjylland. De sendte derfor i 1422, så snart vejret tillod det, en hærstyrke til undsætning, og den fulgte naturligvis Hærvejen. De kongelige styrker forsøgte at standse holstenerne ved Immervad, hvor de store mosedrag på begge sider af vejen skabte en naturlig barriere, men forgæves. Ifølge et gammelt vers »led de danske ved Immervad et fandens bad«. Tørninghus var reddet!

Et bemærkelsesværdigt vidnesbyrd om borgens centrale betydning for magtforholdene i den nordlige del af Sønderjylland findes indeholdt i den følgende tids våbenstilstandsforhandlinger. Det siges nemlig her udtrykkeligt som en blandt flere betingelser for kampenes ophør, at såvel »slottet Tørning som de bolværk, der er bygget imod hinanden foran dette, skal forblive, indtil andet siges«. Man har med andre ord aftalt »status quo« med hensyn til den militære situation omkring Tørning, og således lå landet endnu ved Claus Lembeks død ca. 1426.

Ahlefeldternes våben er et på langs delt skjold med en nedhængende ørnevinge i blåt i det højre felt (regnet fra skjoldbæveren), mens det venstre felt er tværdelt med to røde bjælker i hvidt. Hjelmtegnet er en hvid hund med rødt Halsbånd, siddende på en rød pude med gule kvaster.

Ahlefeldterne overtager Tørning

Netop ved den tid brød kampene atter ud, og takket være hanseaternes støtte til holstenerne måtte de kongelige styrker vige. Aldeles afgørende for Sønderjyllands fremtidige udvikling blev Flensborgs fald i 1431, men allerede nogle år forinden havde også

forholdene i og omkring Tørning ændret sig på afgørende vis til fordel for holstenerne.

Claus Lembeks udstrakte ejendom blev efter hans død af de holstenske grever overdraget til hans svoger – eller måske snarere: hans svigersøn – Heinrich Ahlefeldt. Denne overdragelse fandt sted 1428 14/8, og pantessummen for Tørning len var nu blevet forhøjet med 2.000 mark ud over de 3.500, som Claus Lembek havde måttet udrede.

Den nye borgherre døde allerede et par år senere (ca.1430), og det blev derfor hans to sønner, Hans og Benedikt Ahlefeldt, der kom til at føre arven videre, men dermed var Tørning også fremover en sikker borg for de holstenske grever.

Siden det begivenhedsrige år 1375 havde ingen været til større hjælp for den holstenske greveslægt end Ahlefeldterne. De tælles blandt grevernes råder og hørte dermed blandt deres allernærmeste. En af dem, Benedikt Ahlefeldt (den ældres) søn Claus Ahlefeldt, var inden århundredskiftet blevet gift med Anna Pogwisch, en datterdatter af Henneke Lembek til Trøjborg, og efter ham, der var Lüder Lembeks søn, arvede han Søgård, som derefter forblev i Ahlefeldternes eje indtil 1725.

Gennem sin moder, Benedikt Ahlefeldt (den ældres) hustru Catharina, der var en datter af drosten Claus Lembek, kunne Claus Ahlefeldt forene egne arvekrav på Søgård med sin hustrus, og han var derfor i 1398 nærmest selvskreven som panteherre over Lundtoft herred mellem Åbenrå og Flensborg fjorde, ja, han fik ovenikøbet løfte om, at herredet ikke ville blive indløst i hans levetid. Han fandt ligesom Henneke Lembek til Tørning døden i 1404 ved den holstenske greves side, men også hans enke, Anna Pogwisch, var kendt som en, der støttede holstenernes sag, og deres søn, Benedikt Ahlefeldt til Søgård, indgik ovenikøbet i 1428 en aftale med de holstenske grever om, at han ud i fremtiden ville være den danske konges fjende.

Slægtskab såvel som troskab mod de holstenske grevebrødre forbandt således herrerne til de to store nordslesvigske borge Søgård og Tørning, og efter den danske konges nederlag i Flensborg i 1431 kunne Adolf VIII – den eneste af grevebrødrene, der da var tilbage – sætte sig til rette i Sønderjylland som hertug af Slesvig. Det betød, at der fra nu af eksisterede et Slesvig-Holsten, og Ahle-

feldterne på Søgård såvel som dem på Tørning var som medlemmer af det slesvig-holstenske ridderskab fremover at finde blandt det nye styres ledende mænd. Uden deres medvirken kunne ingen større politiske begivenheder finde sted.

Hans Ahlefeldt til Tørning var således til stede i Haderslev, da hertugens søstersøn, Christian af Oldenburg, i 1448 forud for sit kongevalg førte forhandlinger med medlemmer af Danmarks rigsråd, men Hans Ahlefeldt døde allerede to år senere, da han i anledning af jubelåret 1450 gjorde en pilgrimsrejse til Rom.

Benedikt Ahlefeldt

Benedikt Ahlefeldt, der fra nu af var alene om den vældige slægtsarv, må anses for at være den betydeligste af Ahlefeldterne på Tørning. Man kan oven i købet af et tingsvidne fra Rise herredsting se, at hans navn blev brugt som tidsbestemmelse på linje med de regerende fyrsters navne. »By konig Christierns, hartoch Adolffs und Benedicts von Alefeldes tidten« (på kong Christians, hertug Adolfs og Benedikt Ahlefeldts tid) hedder det 1486 25/10 i det på plattysk skrevne tingsvidne, og så har man åbenbart vidst, hvornår det var!

Som Henneke Lembek og de andre Lembekker var han egnens ukronede konge, og det var derfor nærmest en selvfølge, at han var blandt de medlemmer af det slesvig-holstenske ridderskab, der sammen med en jævnbyrdig kreds af danske rigsråder i 1460 i Ribe aftalte det unionsbrev, der for lange, lange tider bestemte forholdet mellem kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Men hr. Benedikt til Tørning påtog sig også sin part af de betydelige økonomiske forpligtelser, som den nye ordning medførte, fordi Christian I måtte affinde sig med sine forskellige arveberettigede slægtninge. Kongen foretrak dog straks at bilægge sit mellemværende med sin mægtige kreditor ved 1460 17/4 at overlade ham hele Gram herred som fri ejendom, mens Hviding, Frøs og Kalslund herreder som hidtil skulle forblive som pantelen under Tørning. For Gram herreds bønder betød dette, at de alle med ét slag blev gjort til adelsbønder, til tjenere under Tørning. Det er nok ikke så underligt, at man senere mindedes »Benedikt Ahlefeldts tid«! Bønderne under Gram gods blev dog ikke berørt

af dette ejerskifte. De var som hidtil tjenere under deres egne herrer, og det betød, at Gram – til trods for navnet – ikke mere regnedes med til Gram herred, der fremover havde sit tingsted under Tørning. Gram herreds tinghus kom derfor til at ligge i umiddelbar nærhed af Tørninghus og Tørning mølle.

Et lille træk fra denne tid er med til at kaste lys over livet på selve Tørning. I 1462 fik Benedikt Ahlefeldt nemlig tilladelse til at have et rejssealter på sin borg, og her måtte der holdes gudstjeneste før daggry. Meningen var vel den, at herskabet skulle søge til sognekirken i Hammelev eller til det Lembek-Ahlefeldtske kapel i Vor Frue kirke i Haderslev, hvis det ville deltage i en rigtig messe. Kapellet på Tørning eksisterede endnu i 1501, for da kaldes en af borgens beboere, Per Hiort, præst og skriver.

Benedikt Ahlefeldt levede til ca. 1470. Han havde været gift med Dorothea Heesten, der ligesom han selv var af adelig holstensk byrd. Hun overlevede ham i mange år. Endnu i 1496 nævnes hun, da hun skænkede en pengesum til Haderslev Vor Frue kirke, til hvis nyopførelse i 1420'erne Lembekkerne havde været med til at yde en betragtelig skærv. Et andet vidnesbyrd om hendes personlige fromhed var hendes virke for at udbygge klostervæsenet i Haderslev, idet hun skænkede midlerne til oprettelse af et nonnekloster, der fik paven stadfæstelse 1494 18/5. Den lille smøge ved Haderslev Dam, der hedder Jomfrugangen, er antagelig et minde om dette nonnesamfund, der kunne takke borgfruen på Tørning for sin eksistens.

I deres ægteskab havde Benedikt og Dorothea Ahlefeldt syv børn. En søn, Diedrich, faldt i Slaget ved Brunkeberg i 1471, da Christian I forgæves søgte at vinde herredømmet over Sverige, og en anden søn, Benedikt, druknede i Elben. Tilbage var de to sønner, Heinrich og Hans Ahlefeldt, der begge arvede Tørning. Af døtrene blev Anna gift med Hans Pogwisch og bosat sydpå, mens Salome blev gift med Henneke v. d. Wisch, der sad som borgherre på det nærliggende Ejsbøl, og Margaretha med Peter Rantzau, der var amtmand på Haderslevhus.

Fot. J. F. Hildebrandt.

Den rige mand med sit på det tørre. En detalje fra den figurrige altertafle i Nustrup kirke, hvor kunstneren har søgt at få alle samfundslag repræsenteret. Er det sådan, en af de Lembekske eller Ahlefeldtske godsherrer har set ud?

Ahlefeldterne afhænder Tørning

Af de to brødre på Tørning har Hans Ahlefeldt nok været den

mest fremtrædende. Ved sit ægteskab med Elsebe Rosenkrantz, en datter af Danmarks rigshofmester Erik Otteson Rosenkrantz, havde han fået en nøje tilknytning til kongeriget Danmarks højadel, og han har derfor utvivlsomt været en varm tilhænger af den helstatsordning, der blev en følge af unionstraktaten fra 1460. Han var derfor også nærmest selvskreven som deltager i den delingstraktat, der i 1490 blev afsluttet mellem kong Hans og hans lillebroder hertug Frederik. Hans Ahlefeldts navn står i spidsen for ti andre af de fornemste stormænd, der var med til at besejle den trufne ordning, hvorefter hertugdømmerne fortsat skulle udgøre en helhed og ikke være opdelt i administrativt uafhængige territorier.

Ved delingen tilfaldt Haderslev amt hertug Frederik, og han har åbenbart haft et nært forhold til borgherrerne på Tørning. Hertugens efterladte regnskaber viser, at han under et ophold på Tørning 1490 11/9 gav borgens piger 1 rhinsk gylden i drikkepenge, mens jægerne havde fået 4 skilling for at skaffe hunde til jagten. Under et besøg i 1494 måtte hertugen punge ud med 1 rhinsk gylden til kokken og til kældersvenden, samt 2 mark lübsk til kammerfruen og 6 skilling til portneren. Tilsammen blev udgifterne til drikkepenge under dette ophold 19 mark og 15 skilling, og dertil kom 3½ skilling til staldkarlen for de klappere, som han havde skaffet til jagten. Borgherren Heinrich Ahlefeldt fik 4 rhinske gylden retur, som han ved en tidligere lejlighed havde forstrakt hertugen med. Sådanne tørre regnskabsnotitser er i dag alene om at fortælle om den jagtglade overklasses muntre liv og færden på Tørning.

Året 1494 bragte imidlertid andet end jagt og festlige fyrstebesøg. Det blev også året for Ahlefeldt-slægtens uigenkaldelige farvel til Tørning.

De to brødre, Heinrich og Hans Ahlefeldt, solgte i 1494 til kong Hans deres arveejendom Tørning med alt tilbehør (og det vil først og fremmest sige Gram herred) for ikke mindre end 102.000 mark lübsk, en dengang umådelig stor sum penge. Indregnet i denne pris var 10.000 mark som betaling for »Tørning slot med avlen og møllen foran slottet, samt tilhørende enemark [ejendomsjorden under slottet] og fiskeri«.

For at skaffe denne vældige sum måtte kongen give andet gods

i bytte. Heinrich Ahlefeldt fik Pronsdorf mellem Segeberg og Lübeck, og Hans Ahlefeldt fik Haseldorf med tilhørende sogne i Elbmarsken nordvest for Hamburg. Skødet på sidstnævnte gods er bevaret og dateret 1494 30/10. Det ses heraf, at et par af slægtningene fra Søgård, brødrene Benedikt og Jürgen Ahlefeldt, var med blandt vidnerne ved denne godsoverdragelse. Til erstatning for indtægterne af de herreder i Tørning len, som de havde haft i pant, blev Heinrich og Hans Ahlefeldt rigeligt aflønnet ved hjælp af gode og givtige holstenske amtmansembeder.

Dermed havde den tørningske gren af Ahlefeldt-slægten for stedse forladt Sønderjyllands jord, og for os i den nordlige del af denne landsdel er der kun tilbage at mindes, at Tørnings tidligere borgherre, Hans Ahlefeldt til Haseldorf, endnu en sidste gang fik sit navn indskrevet i vort lands historie, da han i vinteren 1500 deltog i kong Hans's og hertug Frederiks fælles krigstogt mod de frie ditmarskerbønder. Som så mange af Slesvigs og Holstens våbenføre mænd fandt han døden i slaget ved Hemmingstedt. Han var med som bannerfører eller chef for kong Hans's styrker, og ifølge en gammel overlevering skal han have svøbt Dannebrog om sig, umiddelbart før han dræbt sank til jorden.

Der er noget storladent over denne scene, og der er derfor kun al grund til at mindes den. Som historiker bør man vel tilføje, at kongens banner i det Herrens år 1500 naturligvis ikke har været det himmelfaldne Dannebrog fra Estland i 1219 og ej heller det ældst kendte kongeflag, der i årene frem til 2. verdenskrig var ophængt i Marienkirche i Lübeck. Og endnu én ting: For ret at forstå denne scene bør opmærksomheden henledes på, at Hans Ahlefeldt ved sin handlemåde ikke har ønsket at optræde som dansk nationalhelt. Det var alene troskaben mod hans herre, Danmarks konge og Slesvig-Holstens hertug, der har fået ham til at handle således.

Tørning i oldenburgernes eje

Som kongelig borg bevarede Tørning sin centrale placering på egnen i endnu en menneskealder, og dens vidtstrakte indflydelsesområde blev ovenikøbet i 1495 forøget med Nørre Rangstrup herred, som havde været i enkedronning Dorøtheas besiddelse siden 1480.

Fra den kongelige tid kendes tre amtmænd over Tørning len med residens på den gamle borg. I 1499 nævnes Claus Krummedige af den oprindelig holstenske slægt Krummendiek, der var flyttet til Danmark efter Erik af Pommerns politiske fallit. Han døde allerede 1500, og derefter var et par danske rigsråder amtmænd på Tørning. Den første af dem var Henrik Knudsen Gyldestjerne, nævnt 1504, og han kaldes endnu ved sin død i 1517 amtmand på Tørning. Det var for øvrigt hans søn, der førte Christian II som fange til Sønderborg. Fra 1517 til 1523 var rigsråd Otte Holgersen Rosenkrantz den sidste af de kongelige amtmænd på Tørning. Hans søn, Jørgen Ottesen Rosenkrantz til Rosenholm, der ved sin død i 1596 var medlem af formynderstyrelsen for Christian IV, blev født på Tørning 1523 14/5.

I årene frem til 1523 nævnes Tørning adskillige gange i forbindelse med de regerende fyrsters besøg. Både kong Hans og hans lillebroder, hertug Frederik, har jævnligt gjort ophold her, og det samme gælder om Christian II. Af de efterladte 'fyrsteregnskaber fra tiden omkring år 1500 kan man se, at Tørning ret ofte blev benyttet som station på rejser gennem Sønderjylland, men et stykke ind i det nye århundrede var Tørnings storhedstid forbi.

Ved Christian II's forjagelse i 1523 ændredes forholdene totalt. Tørning len blev lagt sammen med Haderslevhus len, og efter sit giftermål i 1525 fik Frederik Is ældste søn, hertug Christian, begge områder til sit underhold. Residensen for det lille hertugdømme Haderslev-Tørning blev Haderslevhus, og det har utvivlsomt været

medvirkende til, at Tørninghus er blevet forsømt og som følge deraf er gået mere og mere i forfald.

Som det var tilfældet med alle andre middelalderborge, havde også dette sted forlængst mistet sin militære betydning, og da hertug Christian, den senere Christian III, foretrak tidens store åndelige spørgsmål, Martin Luthers kristendomsforståelse, frem for jagt og anden kropslig idræt, kunne Tørning ikke afvinde ham større interesse. Det er nok årsagen til, at vi kun en enkelt gang, i 1535, hører om, at Christian III opholdt sig på den gamle borg i de naturskønne omgivelser.

Da hans yngre broder, hertug Hans, ved delingen i 1544 overtog Tørning len sammen med Haderslev amt, blev det helt klart, at Tørning var sat i skyggen af Haderslevhus. Ligesom sin broder foretrak hertug Hans Haderslev som residensby, og også han lod Tørning len administrere af sine amtmænd i Haderslev. Kombinationen Haderslev-Tørning, der var blevet indledt ved hertug Christians overtagelse af området i 1525, varede derfor ved lige til hertug Hans's død i 1580. Derefter tilfaldt området Frederik II, og under ham forsvandt Tørning len som administrativt begreb. Fremover talte man kun om Haderslev amt, evt. om Haderslev vesteramt eller østeramt, og navnet Tørning len levede blot videre inden for den kirkelige administration som betegnelse for et provsti under Ribe stift.

Under disse forhold var der ikke mere brug for den gamle middelalderborg Tørning, og det har utvivlsomt beseglet dens skæbne, at hertug Hans havde helt andre byggeplaner for. I Haderslev opførte han til erstatning for Haderslevhus det fornemme renæssanceslot Hansborg, og ude i Burkal sogn øst for Tønder, som også hørte til hans lille hertugdømme, lod han jagtslottet Grøngård bygge. Tørning var derefter overflødig, og den gamle borg har fået lov til at skotte sig selv. Udsat for vejr og vind er den gået undergangen i møde, og den 9. marts 1597 fik den dødsstødet, idet den da nedbrændte totalt. »Taarninghuss affbrende altsammen«, siger Ribe-bispen Peder Hegelund i sit korte og knappe notat herom. En ruin, ribbet for al fortidens storhed, var alt, hvad der stod tilbage.

Oprettelsen af den kongelige ladegård og arveforpagtningsmølle har kun kunnet fremme ødelæggelsens værk. Under omtalen af

Tørning mølle, set fra Sandkulen på den anden side af Mølle dammen. Slotsbanken ses oven over møllerhuset, men den er blevet knap så dominerende som på den farvelagte litografi der er afbildet på side 42. Til gengæld er herredsfoged Holms ejendom, den oprindelige Tørning kro, kommet med. Svømmefuglene og båden på vandet tjener til at fremhæve indtrykket af en fredfyldt idyl.

krigsødelæggelserne i forbindelse med Wallensteins indfald i 1627 er der udelukkende tale om hærværk mod Tørning ladegård. Da skaderne skulle udbedres, har man naturligvis brugt alt anvendeligt materiale fra den gamle borg. Egnens folk har også i ny og næ forsynet sig. Der har været nok at tage af, for endnu så sent som i 1778 hedder det om Tørning: »Man finder endnu ovenpaa Bjerget vidtløftige Rudera og store Stykker Muure«.

I forhold til dette udsagn er det såre beskedent, hvad der i vor tid er bevaret af den gamle borg. Alligevel er der ingen tvivl om, at en omfattende arkæologisk undersøgelse vil komme til at give et imponerende resultat. Tørning er jo trods alt den mest imponerende middelalderlige borgruin, der kendes fra Sønderjylland uden for byområderne.

Egnens øvrige adelsgods

Voldstederne

Tørning var kun en blandt flere borge inden for den nuværende Vojens kommunes område, men uden sammenligning langt den vigtigste.

I ældre middelalder sad der rundt omkring i sognene adskillige stormænd på befæstede gårde. Ofte har disse ud over størrelsen ikke adskilt sig stort fra de almindelige bønders gårde, men der var dog alligevel én vigtig forskel. De var nemlig værnet af jordvolde med palisadeværk, og det er først og fremmest dette forsvarsværk, der har efterladt sig spor i terrænet.

Sådanne voldsteder kendes, hvor de store gårde Tovskov og Revsø har haft deres oprindelige plads, og kaldes nu begge steder Slotsbjerg. Endvidere kan nævnes Grimballer vest for Neder Lerte, Skøvlinggård på Styding mark, Gåskær sydvest for Store Nustrup, samt det ret anselige voldsted i Skrydstrup sogn, der almindeligvis kaldes Borgvold. Om det sidste sted fortæller sagnet, at der skal have været en underjordisk gang herfra og helt over til Tørning, en mils vej borte. Tro det, hvem der vil!

Med undtagelse af de to førstnævnte voldsteder i Sommersted sogn, Tovskov og Revsø, er egnens øvrige voldsteder så gamle, at de er anonyme. Vi kender ikke navnene på de stormænd, der engang har haft deres bostavn her. Forholdet er utvivlsomt det, at den adel, der oprindeligt har siddet på disse forsvundne borge, ikke har kunnet klare sig under de politiske og økonomiske vanskeligheder, der tårnede sig op i slutningen af middelalderen, da holstenervældet og den klimatiske betingede ødelægning totalt ændrede levevilkårene for egnens befolkning.

*Tovskov voldsted, »Slotsbjerget«,
ligger ude i engen, hvor Nørreåen
og Ørsted å løber sammen.*

*Som det ældre fotografi viser,
har voldstedet ofte været
helt omgivet af vand, og det er
naturligvis dette forhold, der
har betinget anlægget af en
borg på netop dette sted. For en
angriber har det ikke været
nogen let sag at erobre Tovskov,
og det er nok grunden til, at
det aldrig lykkedes Lembekkerne
at blive herre over denne borg.*

*Hvad der findes af
bygningsrester, er i dag skjult
under et tykt muldlag, men man
går næppe fejl ved at formode,
at fundamenterne til et
forsvarstårn, borgens »kærne«,
findes under Slotsbjerget, og
ladegårdsbygningerne har
antagelig ligget på den lille
holm, der ses til højre for
borgbanken.*

Fot. Nationalmuseet.

Tovskov

At de politiske forhold har spillet en rolle, ses af den første efterretning, vi har om Tovskov. Den oplyser, at borgherren på Tovskov – hans navn kendes ikke – i Valdemar Atterdags sidste leveår forpligtede sig til, at hans borg skulle være »rigets åbne slot i nød og i lyst og nedbrydes, dersom Danmarks konge krævede det«. Borgherren på Tovskov havde dermed valgt at stå på kongens side, men hans borg har næppe heller haft samme kraft og styrke som Tørning, hvor Henneke Lembek evnede at holde stand over for et kongeligt angreb.

I 1391 ejedes Tovskov af den nørrejyske stormand Albert Andersen af den oprindelig nordtyske slægt Eberstein, der allerede på Valdemar Sejrs tid var kommet til Danmark. I de første år af 1400-tallet havde hans søn, Anders Albertsen (Eberstein), Tovskov, men i 1406 solgte han borgen med tilhørende gods til sin

svoger, Jon Jonsen Lille, der var af den sønderjyske slægt Skram. Jon Jonsen levede endnu i 1426, og derefter havde hans søn Anders Jonsen (Skram) Tovskov. Endnu i 1444 og 1468 nævnes han som borgherre her.

Nogle år senere blev Tovskov købt af Detlef Reventlow til Gram, der døde 1476, og i de følgende år fulgte Tovskov den almindelige udvikling på Gram gods. Indtil sin død i 1519 var Joachim Reventlow ejer og derefter dennes søn, Johann Reventlow, der døde 1563. Efter ham gik Tovskov i arv til en datter, der var gift med Heinrich Rantzau til Bülk i den østligste del af Svansen. Hun døde kort efter, og det var hendes søn, Melchior Rantzau, der blev den sidste borgherre på Tovskov, idet han 1583 24/6 afsluttede en mageskiftetraktat med Frederik II, ifølge hvilken han byttede Tovskov med Solvig i Hostrup sogn.

Revsø

Revsø nævnes først så sent som 1488 12/11, men der er ingen tvivl om, at denne gård trods den sene omtale rækker langt tilbage i tiden. Da Revsø i det anførte år kravlede ud af sin anonymitet, var det medlemmer af den sønderjyske Emmiksen-slægt, der sad som borgherrer her. Denne slægt har i ældre tid haft meget nær tilknytning til Lembekkerne på Tørning. Ikke alene er der tale om ægteskabsforbindelser de to slægter imellem, men blandt Claus Lembek (den yngres) fogeder nævnes også Emmik Esbernsen (Emmiksen), og alt tyder på, at hr. Emmik fulgte Claus Lembeks politiske kurs, da han brød med Danmarks konge. Hvis det tør antages, at Revsø allerede så tidligt har været en Emmiksen-ejendom, må der i krigsårene have hersket et spændt forhold til det nærliggende Tovskov. Tovskovs borgherre, Jon Jonsen Lille (Skram), var nemlig at finde på kong Erik af Pommerns side.

Revsø er et karakteristisk eksempel på, hvorledes et gods efterhånden kunne blive reduceret ved arvedelinger, dersom sådanne ikke blev opvejet ved standsmæssige ægteskaber. Under Emmik Esbernsen omfattede Revsø gods ca. 140 gårde, deraf ca. 77 inden for Gram herreds område. Hovedparten af denne godsmasse – med ca. 66 gårde i Gram herred – gik i slutningen af 1400-årene i arv til sønnen Hartvig Emmiksen. Han var død i 1490, idet hans hustru

da nævnes som enke, og med hende efterlod han sig tre sønner og en datter, af hvilke den ældste søn, Otte Hartvigsen Emmiksen, fik Revsø som sin arvepart. Godset var da igen blevet reduceret og omfattede nu ca. 50 gårde, men det er først efter hr. Ottes død ca. 1525, at Revsø gods for alvor blev splittet op i forskellige arveparter. Der var da seks børn om at dele, og brødrene Hans og Mourids beholdt i fællesskab Revsø, men ved den førstnævntes død i 1537 måtte der atter skiftes. Ved sin død ca. 1560 kunne Mourids Emmiksen derfor kun efterlade sig ca. 24 gårde, og da hans søn og efterfølger, Otte Mouridsen Emmiksen, i 1572 solgte Revsø til Frederik II, bestod godset blot af hovedgården med tilhørende enemark, samt 8 gårde. Frederik II overlod for øvrigt det nyerhvervede gods til sin farbroder, hertug Hans den Ældre af Haderslev, men fik det igen tilbage ved dennes død i 1580.

De kongelige ladegårde og møller

Adelsgodsets afvikling

Med kongemagtens overtagelse af de store gårde, Tørrning i 1494, Revsø i 1572 og Tovskov i 1583, var adelen blevet fortrængt fra egnen omkring Vojens. I virkeligheden fandt inden for det nævnte tidsrum lignende mageskifter og opkøb sted overalt i Haderslev amt og Tørrning len, og resultatet blev, at kun Gram-Nybøl gods, samt de rantzauske gårde Høgsbro og Vesterbæk (i Hviding herred) var tilbage som adelsgods inden for det vidtstrakte område, der omkring år 1600 blev styret af amtmanden i Haderslev.

Det tidligere adelsgods under Tørrning og Revsø blev indrettet som ladegårde, men når noget lignende ikke lod sig gennemføre for Tovskovs vedkommende skyldes det simpelthen, at denne gårds tilliggende bestod af fæstegods, der var splittet op i spredte gårde ud over store dele af det nordlige Sønderjylland. I Ørsted hørte 10 gårde og i Grønnebæk 5 gårde under Tovskov, og Dover og Arnum tegnede sig for henholdsvis 8 og 7 gårde under denne adelsgård. Derudover havde Tovskov i en række landsbyer kun fra 1 til 3 gårde (et enkelt sted, i Stenderup, dog 4 gårde), men det var selvsagt alt for spredt en godsmasse, til at den kunne dyrkes ud fra en ladegård.

Tørrning ladegård

Tørrning len, det gamle Tørrning godsdistrikt, var af et omfang, der sagde »spar to« til, hvad man ellers kendte af adelsgods. Foruden de fire herreder, Gram, Frøs, Kalslund og Hviding herreder, hørte der endnu i 1542 en del strøgods i andre herreder med til Tørrning len. Det drejer sig om 57 gårde i Haderslev herred, 36 i Tyrstrup herred, 15 i Nørre Rangstrup herred, 19 i Sønder Rangstrup herred og 17 gårde i Rise herred.

Jordegodset i Tørnings nærmeste omegn blev dyrket under Tørning ladegård. I alt var der tale om næsten 1.000 tønder land, nærmere betegnet 981 tønder og 4 skæpper. På ladegårdsmarkerne kunne der i 1544 sås 1 læst rug, 7½ ørter byg og 3 læst havre*, mens høbjærgningen var på 92 læs. Foldudbyttet var almindeligvis yderst ringe. Det svingede for rugs vedkommende fra 1½ til 3 fold, for bygs fra 1 til 3 fold, mens avlen af havre lykkedes en smule bedre med et foldudbytte på fra 1,7 til 4.

På denne baggrund forstår man godt, at det fra statsmagtens side kunne blive en tvivlsom forretning med driften af en sådan ladegård. Det ville være at foretrække at have skatteydende bønder frem for hoveripligtige, og da ladegårdens avlsbygninger brændte i 1597, blev dette den ydre foranledning til, at bøndernes avlingshoveri blev afløst af en pengeafgift, de såkaldte gerningspenge, der beløb sig til 456 rdl. om året. Derudover hvilede der dog fortsat en række forskellige arbejdspligter, såkaldte »tjenester«, på de gamle Tørning-tjenere.

I de første år af 1600-tallet lå Tørning ladegårdsjorder hen i græs. Fra 1607–1610 forsøgte man sig igen med det gamle avlingshoveri, men efter 1610 bortforpagtede man ladegårdsjorderne, samtidig med, at en del af jorden blev anvendt til underhold af militæret i Haderslev, den såkaldte rytterforplejning, og denne ordning varede ved indtil udstykningen i 1776.

Et pudsigt minde om, hvor langt Tørning ladegårds indflydelse rakte, har vi bevaret i navnet »Tørningvej« i Øster Løgum sogn. Det var den vej, som de hoveripligtige Tørning-tjenere i Genner måtte følge, når de skulle deltage i høslættet på markerne omkring Tørning.

Høbjærgningens betydning på denne tid ses også af opgørelsen over lidte skader i forbindelse med Wallensteins invasion i 1627 og den derpå følgende fjendtlige besættelse. Da hedder det nemlig om Tørning ladegård, at der herfra ikke er bortført kornafgrøder, men kun »høfang«.

I krigens tid var ladegårdens bygninger blevet slemt medtaget.

* 1 læst er altid lig 24 ørter. 1 ørte rug, byg og havre svarer til henholdsvis 10, 12 og 20 skæpper.

Den lange stald var halvvejs styrtet sammen, og våningshuset var blevet meget skamferet ved, at murankre, vinduer og vindueskarme var blevet revet ud og bortrøvet. Om det har været de fjendtlige tropper, der har optrådt som vandaler, eller om det var den stedlige befolkning, der har benyttet sig af en situation, under hvilken det hidtidige herskab var blevet sat ud af spillet, står hen i det uvisse.

Lignende rapporter kendes ikke fra de følgende års fjendtlige indfald, og vi skal frem til tiden omkring år 1700, før vort kendskab til Tørning ladegård bliver mere indgående. I 1710 var ud-sæden her 54 tdr. rug, 7 tdr. byg, 172 tdr. havre og 6 tdr. boghvede, høbjærgningen var 421 læs, og der var græsning til 99 kreaturer og 10 heste. På den tid var gården forpagtet for et åremål af seks år ad gangen, først til overinspektør Hans Heinrich Kay og derefter til herredsfogederne Jacob og Peter Christian Holm, far og søn. Navnlig om den sidste af disse kom der til at stå megen blæst.

Herredsfoged Holm

Herredsfoged over Gram herred, Peter Christian Holm, synes ikke at være gået af vejen for at udnytte sin stilling som øvrighedens lokale repræsentant til at udøve et tryk på de bønder, som var forpligtede til at forrette »tjenester« på den af ham forpagtede ladegård. Det var i hvert fald et af de klagepunkter, der blev rejst imod ham.

I forholdet til sin amtmand var han derimod devot og ydmyg ud over alle grænser. Han er i sine breve amtmandens »unterthänig gantz gehorsahmer Knecht«, og han anbefaler sig allerunderdanigst og lydiggst og med den allerdybeste respekt til den højvelbårne excellences høje nåde! Selv om vendinger af den art hørte til tidens sære smag for det svulstige, har den gode Holm nok forstået at smøre ekstra godt på, når det gjaldt herskabet.

Men i det søgsmål, som bønderne under Tørning ladegård rejste imod deres herredsfoged og forpagter i én og samme person, afslørede de en helt anden side af denne mand. Han havde givet dem hug og brugt gudsforgående ord imod dem. Nok vidste de, at de stadig skulle forrette »hånd- og spandtjenester« på lade-

gården, selv om de havde købt sig fri for avlingshoveriet, men opsætningen af nye hegn mente de ikke, at de var pligtige til, og da slet ikke til at medvirke ved indhegningen af fem marker, som Holm til eget brug havde taget ud af almengræsningen. Værre var arbejdsbyrden også blevet af, at forskellige, der ønskede sig fritaget for sligt ekstraarbejde, havde givet Holm en art bestikkelse i form af 1 skæp malt eller rug om året.

Bunde Nissen fra Tørninglund skal mindes som den, der søgte at rejse fæstebønderne til modstand og protest mod en udvidelse af hegnshoveriet. Hvem der ikke ville følge ham, kaldte han tallerkenslikkere. Det blev en vældig retssag. Den varede fra 1747 til 1751, endte for overretten på Gottorp, og ikke færre end 300 personer blev afhørt som vidner.

Baggrunden for Peter Christian Holms øgede krav til fæstebønderne under Tørning ladegård har utvivlsomt været de trange kår, der gjaldt inden for landbruget ved midten af 1700-årene. At Tørning ladegård var brændt, netop som han skulle tiltræde en ny 6-års forpagtning, har naturligvis kun ydermere kunnet accentuere de økonomiske vanskeligheder og dermed behovet for at udpine endnu mere arbejde af de hoveripligtige. Langt værre var imidlertid kvægsygen, der hjemsøgte egnen i et lille tiår efter 1745. For Peter Christian Holm personligt betød den et tab på 51 stk. hornkvæg til en pris af 564 rdl.

Det var derfor aldeles afgørende for ham at redde sig ud af den store sag, som fæstebønderne havde påført ham, og at han ikke skyede noget middel for at opnå dette, viser et stort anlagt retfærdiggørelsesskrift, stilet til amtmand von der Lühe i Haderslev og trykt i Flensborg 1751. Heri har adskillige fæstebønder, enkeltvis eller i fællesskab, sagt god for Peter Christian Holm. Hvad han blev beskyldt for, kunne pure afvises, sagde de, men man gør sig unægtelig sine tanker, når man ser, at herredsfogeden også har ladet Gram herreds otte sandemænd sige god for sig. Han havde altid over for dem handlet som en ærlig og oprigtig mand, vidnede de otte mænd, der havde herredsfogeden som nærmeste foresatte, og lodsejerne fra Gammel Ladegård udtalte, at de kun kendte Holm som en god, ansvarsfuld og husholderisk mand. Hvad de havde hjulpet ham med, var sket af egen fri vilje! Og fire fæstebønder fra Ustrup påstod, at Holm aldrig havde krævet

Fot. Nationalmuseet.

Herredsfoged Peter Christian Holms våben, et PCH i spejlmonogram med krone, omgivet af et par ildevarslende fabeldyr. Nutildags er våbnet indmuret i møllerens stuehus, men det har sikkert været anbragt på herredsfogedens eget hus lige overfor. Til ANNO foroven har der svaret et årstal forneden, men det er nok gået tabt ved flytningen.

På venstre side et kort over Tørning fra ca. 1750, der findes i Landsarkivet.

Vejen fra ladegården (No. 9) til møllen (No. 22) gik oprindelig, som det her ses, østen om slotsbjerget. No. 21 er kroen, herredsfoged Holms ejendom, mens No. 23 er den mark, hvorigennem den nuværende vej fra ladegården til møllen og kroen blev anlagt i 1753. Nord for møllen ved vejen til Hammelev ses tinghuset for Gram herred. Skoven vest for mølledammen, en forlængelse af Stevning dam, hedder Sandkulen, mens skoven og engen langs med mølledæns løb ned mod Christiansdal i øst hedder henholdsvis Teglholt og Tegldam (forleddet staves her Theil). Navnet minder om ældre tiders teglbrænding på dette sted.

noget af dem. Den smule korn, han havde modtaget, havde de givet ham af fri og utvungen vilje som tak for udvist godhed og tjenstvillighed.

Ingen kunne herefter være i tvivl om sagens udfald! Bunde Nissens opposition måtte opgives, og herredsfogeden kunne også fremover beholde sin forpagtning af Tørning ladegård.

Også med sin allernærmeste nabo var Holm gerådet i strid. Det var den nye mølleforpagter, Johann Christian Beeck, der havde tiltrådt sin forpagtning i 1749. Just på samme tid var Holm efter ladegårdens brand flyttet til den kro, der allerede i 1708 nævnes som beliggende lige op til Tørning mølledam, en forlængelse af Stevning Dam. Før ham havde Helmuth Otto Reimer, en søn af sognepræsten i Hammelev, og hans svigerfar Jens Farver drevet denne kro. Der kan næppe være tvivl om, at mølleren har haft ondt af, at herredsfogeden og ladegårdsforpagteren i én og samme person også skulle tjene på at beværte hans møllegæster, og derfor nægtede han ham ret til at passere møllens grund, når han fra sin bolig og kro skulle til sin ladegård på den anden side af slotsbjerget med ruinerne af det gamle Tørning. Borgbanken hørte også dengang med til møllen.

Nok engang blev der en proces ud af striden, og nok engang var det Holm, der trak det længste strå. Han fik forskellige gamle mænd til at vidne for sig, og de fremhævede, at der var hævd på den direkte passage fra kroen til ladegården. For at gøre sejren endnu mere fuldkommen blev det i 1753 pålagt Beeck at lave en vej fra det ene sted til det andet, og det er den vej, der i vor tid skærer sig igennem et stykke af borgbanken. Der var dengang ikke noget, der hed fredede fortidsminder!

Bagefter er man altid klogere, og ingen kunne mere være i tvivl om, at Peter Christian Holm måtte stå i lédtog med en vis herre, siden det altid lykkedes ham at slippe godt fra de sager, der blev rejst imod ham. Men var der ikke retfærdighed at finde i dette liv, ja, så måtte man trøste sig med, at den ville ske fyldest i det kommende! Nok fandt Peter Christian Holm sin grav på Hammelev kirkegård i 1779, men ikke des mindre gik han igen. Hele tre præster måtte efter tur tilkaldes, før det lykkedes at få ham nedmanet på ret vis under en pæl i mølledammen uden for hans bolig. Rokker man ved denne pæl, sukker det fra dybet: »Tag

Fot. J. F. Hildebrandt.

Fra Tørning slotsbanke har man en enestående smuk udsigt til alle sider. Her er blikket rettet ned mod pladsen foran møllen med herredsfoged Holms hus, hvor Tørning kro oprindelig havde til huse. Umiddelbart til højre ses taget af møllerens hus. I baggrunden Sandkule-skoven og mølledammen, hvor sagnet fortæller, at herredsfogeden blev nedmanet under en pæl. Billedet giver et indtryk af slotsbankens omgivelser. Det må synes at være en nærliggende opgave for Vojens kommune at bevare dette miljø for kommende slægter.

enkelte gårdes plovta^{*}, hvor meget de skulle betale for afløsningen. For de hidtidige kørsler og håndtjenester blev det 4 skilling, for hegnspligten 20 sk. og for tagtækning og lignende 10 sk. pr. plov. For Hammelev, Vedsted, Hoptrup sogne, samt Tørning-fæsterne i Genner, Øster Løgum, Hejselbjerg, Nørby, Stollig, Fladsten, Bevtoft, Strandelhjørn, Galsted, Rangstrup, Rangstrup-gårde etc. blev statens indtægt heraf 41 rdl. 14 sk. om året.

Tørning mølle

Tørning mølle nævnes første gang i forbindelse med borgens salg i

^{*} Gårdenes plovta var en beskatningsenhed, der oprindelig hidrørte fra det areal, der kunne pløjes med en plov.

Møllen var Tørning mølle nede i den dybe dal, hvor dæmningen spærrede for det opstemmede vand i Stevning Dam og ad skjulte kanaler tvang det ned over hjulet. Kværnstenene rystede møllehuset; det overskydende vand bruste synligt for alle ned over det åbne fald med de hundrede trin af sten, og her holdt bøndervogne på række, ventende deres tur. Der blev tid til megen snak og til at se sig om. Foran, bag møllegårdens røde ladebygninger med den hvide stribe under tagskægget lå den høje slotsbanke med ruinerne af Tørninghus; til højre den blanke dam i krans af skove, og til venstre dybt nede de grønne enge, der rakte bort mod de større enge ved Hinnemaj.

I sine livserindringer har professor Carl Roos givet en meget læseværdig skildring af sine besøg hos en tante i Hammelev. Den er fra professorens barndomsår i 1890'erne, men hvad han skriver om Tørning mølle, kunne i og for sig lige så vel gælde tilstandene ved århundredets midte.

På højre side ses et fotografi af møllen og dens omgivelser efter et gammelt postkort.

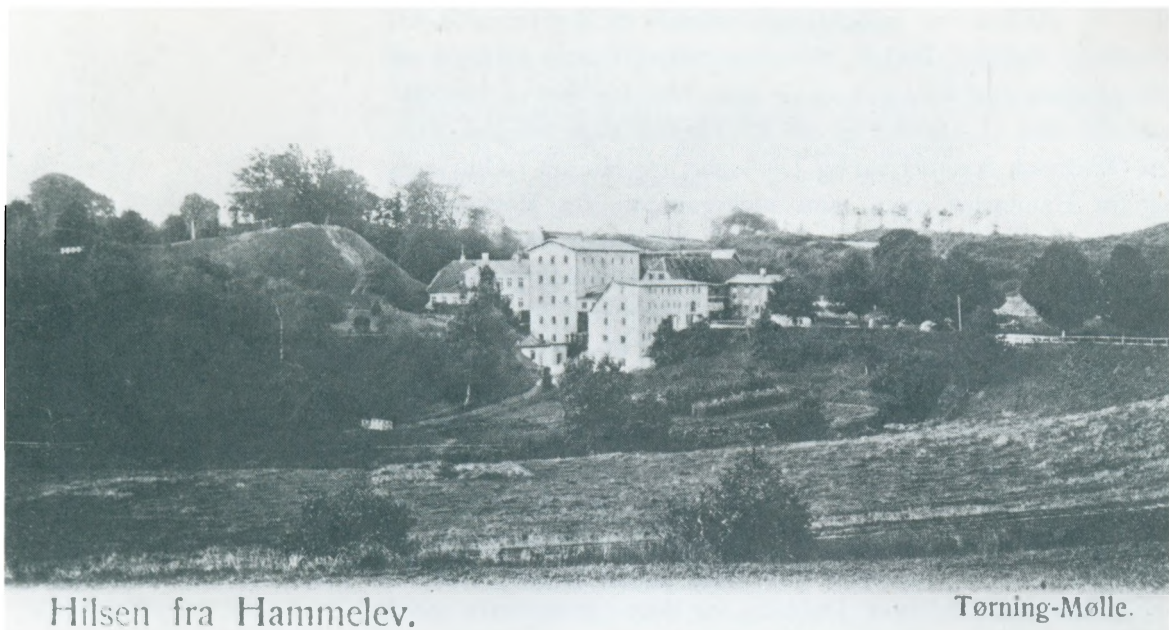
Efter Carl Roos: Forberedelsens Tid, Livserindringer, Bind I, 1959, s. 35.

1494, men der er ingen tvivl om, at den er lige så gammel som borgen. En mølle var nemlig simpelthen selve forudsætningen for, at en godsherre kunne udnytte alle de kornleverancer, som hans undergivne måtte yde, samt de afgrøder, som hovbønderne tilvebragte fra ladegårdsjorden. Møllerne havde derfor deres selvfolgelige plads ved alle store borganlæg.

Da ladegårdsdriften efter borgens forfald og nedrivelse blev bortforpagtet af amtmanden i Haderslev på kongens vegne, blev Tørning mølle skilt ud fra ladegården og i modsætning til denne givet i arveforpagtning, og ad den vej udviklede der sig her som ved andre møller særlige møllerdynastier.

I de første årtier af 1700-årene var Eschel Hansen møller i Tørning, og efter ham kom i 1724 en svigersøn, Truels Petersen Schau. Derefter fulgte nogle møllere fra Tønder, først i 1743 Hans Friedrich Hoyer og efter ham sønnen Matthias Hoyer, og endelig i 1749 Johann Christian Beeck, der er blevet omtalt i forbindelse med herredsfoged Holm. Fra 1766 af hed mølleren Matthias Zoëga; det var ham, der havde købt en parcel af ladegårdens tilliggende. I 1784 blev Hans Boysen fra Grøngrøft ejer af Tørning mølle, og hans efterslægt, der har taget ledende del i den danske sag, sad derefter på Tørning mølle helt til 1960.

Tørning mølle har gennem århundrederne haft en central be-

Hilsen fra Hammelev.

Tørning-Mølle.

tydning for hele egnens befolkning. Helt frem til 1854 var der møllepligt overalt i Sønderjylland. Den medførte, at det var nøje fastlagt, hvilke møller de enkelte gårde skulle søge til for at få kornet malet, en ordning, der nok i hovedsagen hænger sammen med de oprindelige ejerforhold.

Mange hovbønder under Tørning havde også »hånd- og spand-tjeneste« at forrette på møllen. Det var noget, der f. eks. blev aktuelt, når møllen brændte. Sådanne brande kendes på Tørning fra 1647 og 1762 (og igen 1903 og 1907). Hoveripligten gjaldt naturligvis også i forbindelse med almindeligt reparationsarbejde. Det var f. eks. blevet meget påtrængende, da møllen i slutningen af 1600-årene var blevet særdeles brøstfældig. 1681–85 måtte mølledriften simpelthen indstilles hele otte gange af den grund, og skaderne blev først rigtigt udbedret, da møller Christian Kornbeck iværksatte et omfattende byggeri, der kom til at strække sig ud over et år, fra 1685 16/3 til 1686 20/3.

Fra efteråret 1749 er der bevaret en opgørelse over hoveriarbejdets fordeling i forbindelse med anlægget af en ny dæmning ved Tørning mølle. Den viser, at der fra den 26. september til

den 10. oktober var indkaldt arbejdskraft til dette formål fra Hoptrup, Vedsted, Bevtoft, Skrydstrup og Nustrup sogne, i alt 288 personer med 88 vogne, og de kørte 2200 læs jord til dæmningen. Fra den 11. oktober til den 25. oktober kom arbejdskraften fra Oksenvad, Sommersted og Jels sogne, fra Højrup i Ødis sogn og fra Hammelev sogn, samt møllegæsterne fra Kolstrup og Bjerndrup i Stepping sogn, i Fredsted distrikt, og endvidere fra Magstrup, Jegerup og Hoptrup sogne. I den nævnte periode var i alt 453 personer med 120 vogne udkommanderet, og de flyttede tilsammen 3000 læs jord. Dæmningsbyggeriet blev afsluttet i tiden fra den 26. oktober til den 20. november, og da var der overvejende tale om genindkaldelse af arbejdskraft, hvilket oprensningen af sognene vidner om. Den kom nemlig fra Vedsted, Bevtoft, Skrydstrup, Nustrup, Oksenvad, Jels, Sommersted, Højrup i Ødis sogn; endvidere var Stepping sogns møllegæster der, samt bønder fra Jegerup og Hammelev sogne og fra Fredsted distrikt under Gammel Haderslev. Opbudet var denne gang større end i de forudgående uger, nemlig på i alt 693 personer med 231 vogne, der tilsammen gennemførte en flytning af 5775 læs jord.

Der har med andre ord været tale om en nøje kontrol af arbejdet, ligesom hoveriplitens fordeling har været nøje fastlagt fra ejendom til ejendom inden for de nævnte sogne. For gårdmændene i de nævnte landsbyer var hoveriet dog ikke mere uoverkommelig byrde. De skillingede sammen indbyrdes for at skaffe den påbudte arbejdsstyrke, der som regel udgjordes af nogle af karlene fra de enkelte gårde.

Antallet af møllepligtige lå også fast. Det er i hvert fald tilfældet lige fra den første opgørelse, der kendes fra 1723, og til mølletvangens afskaffelse i 1854. Tørring mølle havde følgende møllegæster:

Kolstrup: $4\frac{1}{2}$ gård, $2\frac{1}{2}$ toftegods, 1 præstebol, 1 kirkebol;
Bjerndrup: $5\frac{1}{2}$ gård, 1 toftegods, 5 landbol, $\frac{1}{2}$ kirkegods;
Simmersted: $8\frac{7}{10}$ gård, 1 toftegods, 1 landbol, $\frac{11}{3}$ kirkegods, $\frac{3}{4}$ hospitalsgods;
Magstrup: præstegården, 11 gårde, 1 toftegods og de derværende landbol;
Ringtved: 5 gårde, 1 toftegods, 1 præstebol;
Oksbøl og Knorborg: 4 gårde;
Fredsted: 7 gårde;

Hammelev: 14¹/₂ gård, 7 landbol, præstegården;
Styding: 13¹/₂ gård, 3 landbol;
Vojensled: 1 landbol;
Gammel Ladegård: 8 gårde, 1 toftegods, 1 landbol;
Ustrup og Knagsled: 7⁵/₈ gård, 1 toftegods, 3 landbol;
Høgelund: 5 gårde, 2 landbol;
Over Jerstal: 6 gårde;
Abkær: 4 gårde, 1 landbol;
Billund: 3 gårde, 1 landbol;
Armitlund: 7 gårde, 2 landbol;
Jernhyt: 4 gårde, 1 toftegods,* 1 landbol.*

Tovskov mølle

Det er blevet nævnt, at Tovskovs tilliggende ved udgangen af middelalderen var alt for spredt og for ringe af omfang, til at det kunne afgive basis for en ladegård. Tovskov mølle derimod bevarede, og det skyldes naturligvis i første række de overordentlig gunstige muligheder, der var på dette sted for at udnytte åløbenes vandkraft. Tovskov mølle var derfor også efter borgens nedlægelse den anden store mølle, hvortil egnens folk havde møllepligt. Det drejede sig om ikke færre end 137¹/₂ gårde i følgende sogne og byer:

Oksenvad 24 gårde; Jegerup 15; Bæk og Nustrup 11¹/₂ gård; Øster Lindet 17 gårde; Jels 20; Sommersted 27; Højrup og Bramdrup 11¹/₂ gård; Stepping 11 gårde; Ringtved ¹/₂ gård.

Ligesom for Tørning mølles vedkommende måtte der også her regnes med en hel del toftegods- og landbolsbesiddere, selv om de undertiden søgte at unddrage sig. I 1766 hævdede mølleren, at han som følge af deres vægring ved at yde »hånd- og spandtjenester« havde lidt et arbejdstab på 92 dage inden for et år.

* Ved toftegods forstås et større husmandssted, bygget på en nedlagt gårds toft; et landbol er et husmandssted, der er oprettet i forbindelse med en nyopdyrkning inden for landsbyens område. Det skal dog tilføjes, at de to begreber undertiden flyder sammen. Præstebol og kirkebol, samt hospitalsgods er ejendomme, der svarer afgifter til hhv. præst, kirke eller til Hertug Hans hospitalet i Haderslev.

Til trods for sådanne vanskeligheder synes Tovskov mølle i flere tilfælde at have virket mere tillokkende for møllerne end Tørring. På Tovskov mølle kendes i 1695 en møller, der hed Michel Rasmussen. Efter møllens brand i 1704 nævnes en Heinrich Hansen og derefter kendes Truels Petersen Schau, der i 1745 var flyttet hertil fra Tørring mølle. Hans datter blev gift med Peter Beeck fra Bollingsted mølle i Sydslesvig. De overtog i 1750 mølledriften, hvorefter det igen blev deres søn, Franz Beeck, der fortsatte som møller. I 1827 var Hans Hinrichsen forpagter af Tovskov mølle.

Revsø ladegård

Ved kongens overtagelse af Revsø var denne gårds jordtilliggende kun lige stor nok til, at en ladegårdsdrift kunne blive lønnende. Men som andetsteds i det danske rige hjalp man på dette forhold ved at foretage nedlæggelser af nærliggende landsbyer. Det blev her tilfældet med Gammel Lerte, og på samme måde må det antages, at det er gået med en lille landsby, hvis navn endnu findes bevaret i gårdsnavnet Bratterup. Ad den vej blev Revsø ladegård så stor, at dens udsæd i 1596 kan opgøres til 88 ørter rug, 28 ørter byg, 19 ørter boghvede og 96 ørter havre. Foldudbyttet var imidlertid også her ringe. Alt eftersom hvad der dyrkedes, svigede det fra 1,7 til allerhøjest 4.

Udbyttet af ladegårdsdriften var derfor meget begrænset, og et regnskab over udgifterne til det faste personale kan kun bekræfte dette. Jørgen ladegårdsfoged fik 10 rdl. i sommerløn og det samme i vinterløn, en mejerske skulle to gange have 3½ rdl., seks piger 9 rdl. for en sommer og det samme for en vinter. De to kohyrder, der om sommeren fik 3 rdl., fik om vinteren det samme, men kaldes da øksnerøgttere. Om sommeren var der desuden en ungrærøgter, én, der tog vare på hopperne, en foledreng, en svinehyrde, samt en vangvogter. Disse fem modtog hver 1½ rdl. for deres arbejde. Om vinteren udbetaltes der løn til to ungrærøgttere, en foledreng, til én, der tog vare på får og hopper, samt til svinehyrden, og det atter engang med 1½ rdl. til hver. Ud over disse beløb havde ladegårdsfogeden og de fjorten »gemene personer« kosten på gården, og den findes i Haderslev amtsregnskaber år for år nøje opgjort i mel, malt og byg til gryn.

Således var forholdene omkring år 1600. I 1633 afskaffedes avlingshoveriet også på Revsø og erstattedes af en årlig sum på 1569½ rdl., de såkaldte gerningspenge. Det var ret kort tid efter kejserkrigen, der havde medført den fjendtlige besættelse fra 1627 til 1629. Under den meldes der også om skader på Revsø. Forpagterens bolig og en stald var revet ned, folestaldene var »udbrudte og møget forvüstedede«, og ligesom på Tørning ladegård havde man også her stjålet murankre, »deller« (d.v.s. bjælker) og andet »indværk«.

Under de følgende store krige har billedet nok været det samme, men herom er kilderne tavse. Efter århundredskiftet var der atter fremgang. I 1710 var udsæden 142½ tdr. rug, 17¼ tdr. byg, 432 tdr. havre og 12 tdr. boghvede; høbjærgningen var samtidig 834 læs, og der var græsning til 254 kreaturer og 20 heste.

I 1777, jvf. det gamle rim: »Da vi skrøw tre krykker [7-tallene], bløw verden delt i lykker«, gennemførtes udstykningen også af Revsø, hvis areal da var på 1529 tdr. Jorden var opdelt i ikke færre end 23 parceller, og en del af disse gik til bønder i omegnens landsbyer. Af andre parceller dannedes udflyttergårdene Slavgård, Vodskovled, Lundsgård og Bratterup. Hovedparcellen Revsø blev købt af herredsfoged Peter Christian Holms søn Jacob Holm, der igen solgte den i 1795 til Jeppe Koch af den kendte Koch-slægt fra Jels. Hans datter blev i 1813 gift med Nicolai Heinrich Lorenzen, og deres efterslægt har ejet Revsø helt til 1931. De nuværende bygninger, hvori der indgår munkesten, hidrører fra Jeppe Kochs tid.

Vojens ladegård

Efter nedlæggelsen af landsbyen Vojens, der endnu i 1542 findes nævnt med 10 gårde, dannedes Vojens ladegård, egnens tredje store landbrug. Også denne ladegård blev drevet ved almindeligt hoveri. Det gjaldt med hensyn til avlingen såvel som med de sædvanlige »hånd- og spandtjenester«, der f. eks. blev aktuelle i året 1600, da storm og uvejr havde revet taget af bygningerne. I 1602 havde denne gård følgende udsæd: 38 ørter 5 skæpper rug, 10 ørter 7 skæpper byg, 7 ørter 2 skæpper boghvede og 29 ørter havre. Det var alt i alt ikke så meget at råbe hurra for, og allerede

1603 besluttedes det at få avlingshoveriet afløst mod en årlig afgift af 309 rdl. gerningspenge.

Fra 1645 haves en opgørelse over, i hvilke landsbyer der fandtes gårde, som købte sig fri for at arbejde på Vojens ladegård. I Bevtoft sogn gav 8 gårde i Hjartbro og 4 i Neder Jerstal »fripenge«, hvortil kom endnu en toftbolsmand i sidstnævnte landsby. Gram sogn: Kastrup 4 gårde, Tiset 3, Arup 1, Skjoldager 2; Nustrup sogn: Nustrup 8 gårde, Brøndlund 4, Gabøl 8, Alkær 1, Kolsnap 5, Bæk 12, Skibelund 3 og dertil 4 toftemænd i Nustrup, 1 i Gabøl, 1 i Kolsnap og 2 i Bæk; Skrydstrup sogn: Skrydstrup 14 gårde og 1 kirketjener, Uldal 4, Hørløk 1 og Lilholt 2 gårde, samt 2 toftemænd; Jegerup sogn: Billund 3 gårde. Ad den vej får man et overblik over, hvilke gårde, der ud over landsbyen Vojens var blevet lagt ind under den nyoprettede ladegård.

Efter afløsningen af avlingshoveriet blev Vojens ladegård bortforpagtet på åremål af amtmanden i Haderslev, men det siger nok noget om denne gårds afkastning, at den jævnligt skiftede forpagtere, og at det straks fandt omtale, når der var misvækst eller kvægpest.

I 1788 fandt udparcelleringen sted, og gården var da opdelt i tretten parceller. Nis Petersen fra Vojensled overtog hovedparten af disse sammen med ladegårdsbygningerne, der fra nu af fik navnet Vojensgård. De mange ejerskifter fortsatte imidlertid også efter den tid helt op til 1907, da den kendte jordpolitiker J. H. Schmidt overtog Vojensgård og gav den i arv til sin efterslægt.

Krig, død og elendighed

Om al den elendighed, som fulgte oven på 1600-tallets mange krige hedder det i en udtalelse fra 1661, at »ingen tunge kan udsige den, og ingen pen beskrive den«. Således lå landet altså, da fjenderne omsider var ude, først Wallensteins tropper fra 1627 til 1629, derefter Torstenssons fra 1643 til 1645 og endelig svenskekongen Karl X Gustavs armé fra 1657 til 1660.

Langt værre end selve krigene med soldaternes hærgen og plyndren var imidlertid de epidemiske sygdomme, som tropperne havde slæbt til landet, og pudsigt nok blev det vort lands allierede, polakkerne, der kom til at volde størst skade som smittespredere. På Skudstrup mark i Skodborg sogn havde polakkerne deres vigtigste lejr, og herudfra bredte tyfus'en sig til alle de omkringliggende herreder, nord for Kongeåen til Malt og Anst herreder og sønden å til Frøs, Gram og Tyrstrup herreder. En stor del af de 5000 polske ryttere levede uden for lejren i kantonnement på bøndergårdene, og det har selvsagt kun kunnet øge smittespredningen. Egnen omkring Vojens blev som følge af denne ordning en af de allerhårdest ramte i hele landet og oplevede derved en ødetid, der tåler sammenligning med senmiddelalderens store ødelægning.

Inden for den nuværende Vojens kommune er Oksenvad kirkebog den eneste, der er bevaret fra denne tid, og fra det gamle Gram herred er ligeledes kirkebogen fra nabosognet Jels bevaret. De to kald havde nemlig dengang samme præst med præstegård i Oksenvad. Sognepræsten for Oksenvad-Jels hed i 1659 Peter Dreier, og hans vidnesbyrd om de trange tider findes på det sted i Jels kirkebog, hvor vielserne skulle have været indført. Man læser her: »Anno 1659 bleff der ingen trolofft eller copuleret [d.v.s. gift], thi det var en elendig oc bedrøfflig tid, saa intet Menniske kunde bliff ved Husene, men maatte rømme ud til Kiøbstederne for

Fot. Haderslev stiftsøvrighed.

Ensomt beliggende oven over den engflade, som hæver sig jævnt op fra Nørreåen, er Oxenskov kirke synlig viden om. Den meget smukke og velbevarede romanske kvaderstenskirke har et synligt skel i sokkelprofil og tagværk, der afslører, at apsis og kor er blevet opført før resten af bygningen. Af de oprindelige vinduer er ét bevaret i apsis, ét i korets og to i skibets nordmur, der ses på det her viste billede. Det kraftige tårn, der krones af et højt, blytækket løgspir, er noget senere og opført af flammede munkesten. På tårnets nordmur ses den blytækkede klokkekvist.

Rytternis Tyranni (nemligen aff Polackerne, Keiserlige, Brandenburgische etc., som vare indsendte Hans Kongl. Majest. til hielp imod Svenschen). De huserede, saa at Mangen én, som leffve, faae det nu at finde oc schal det aldrig forvinde, saa lenge de leffve«.

Omkring 1. april måtte Peter Dreier opgive at passe sit anneksogn Jels, hvorfra mange af beboerne var flygtet til Ribe. For ham selv gik flugten nogle måneder senere mod Haderslev, hvor hans svigerfader, Valentin Schmidt von Eisenberg, var tysk førstepræst ved Vor Frue kirke. Ingen af hans kirkebøger er derfor fuldstændige for året 1659, men hvad de fortæller på de sider, der er ført, er dødsfald oven på dødsfald. I de første måneder døde der i Jels 42 personer, og for en større del af året bringer Oxenskov kirkebog efterretning om 108 døde. For et lille landsogn er dette et umådeligt stort tal, men noget lignende ville sandsynligvis kunne nævnes for de fleste af sognene i trekanten mellem Ribe, Haderslev og Kolding, dersom der havde foreligget materiale herom. I adskillige af disse er antagelig over to tredjedele af befolkningen gået til.

I Oksenvad kirkebog gives der i korte og knappe sætninger udtryk for den nød og elendighed, som epidemien forvoldte, og som sult og tørst fuldbyrdede. I omtalen af en ung, lam mands død siges, at »de havde med to grebe lagt ham i kiste«. Stakkelen har da åbenbart ligget hen i flere dage og uger, inden man har fundet hans lig. På samme måde gik det med Niels Bolsmands datter Met, der døde 20 år gammel, »elendigen vdi hendis fødeby Ørsted; Hundene aade hender«. Hun var ellers »en fiin, stille oc erlige Pige«. Dødsfald efter dødsfald anføres, og da Hans og Karen døde, hedder det: »saa ere alle døde i det Huus«. Under sådanne vilkår blev vejen til kirkegården ofte for omstændelig. Om nogle siges det kort, at han »bleff begravet vdi sin Kallgåard« [sønderjysk for »kålgård«, køkkenhave] eller også: »i hans Toft«.

En meget stor del af Oksenvad sogns beboere levede som flygtninge – hellere det end være sammen med de polske ryttere! –, og de har fundet deres grav på fremmede kirkegårde: Gammel Haderslev, Åstrup, Jegerup, Skrydstrup eller i købstæderne Haderslev, Ribe og Tønder.

Hjemme i sognene stod gårdene derfor ofte tomme, da først de fremmede tropper var ude af landet. Alt var forandret, og sognepræsten i Oksenvad-Jels foretrak at blive i Haderslev, hvor han endte sine dage som sin svigerfaders præstekollega, idet han blev dansk andenpræst – eller som man dengang sagde – »archidiaconus« ved Vor Frue kirke.

Men ellers har det nok været sådan, at alle, der nogenledes kunne, søgte tilbage mod den forladte hjemstavn. Folk var nemlig i gamle dage langt mere knyttet til barndomshjemmet og dets omgivelser, end vi nuomstunder forstår os på. En enkelt skæbne fra vor egn kan måske omtales som typisk for den tids mennesker.

Under krigen var Peter Andersen flygtet bort fra sin gård i Arnitlund. Hans hustru var død, og han havde måttet gå med tiggerstaven og her og der tage arbejde hos fremmede for at skaffe brød til sig og sine moderløse børn. Med flid og stræbsomhed bragte han det så vidt, at han kunne blive ejer af en ko, og med den og børnene begav han sig på vandring ad hjemmet til, men da han kom til Arnitlund, var hans gamle gård faldet sammen, så han måtte søge husly hos godtfolk, indtil han fik bygget 2–3 fag hus. Den nye kone, som han fik, bragte ham ikke den ko i med-

Det ældste præstebillede, der kendes fra sognene omkring Vojens, er af Peter Dreier og findes i Haderslev Vor Frue kirke.

Peter Dreier blev født i Haderslev i 1618 og var præst i Oksenvad-Jels 1648–59. Han var i sit andet ægteskab gift med førstepræstens datter, født 1640, og hun blev efter Peter Dreiers død i 1667 gift med hans efterfølger i embedet som andenpræst ved Vor Frue kirke, Paul Sass, der var født i 1644.

Epitafiemaleriet viser Margaretha Schmidt von Eisenberg mellem sine to ægtemænd, Peter Dreier til højre og Paul Sass til venstre (med pibekraven).

Udsnit af Oksenvad kirkebog fra sommeren 1659 med nummerering af årets mange dødsfald.

761. Den 26 Junij bleff begrafuet Erlige fiin oc Gudfryctige Encke Anna S. Peder Regelsens Hustrue aff Oxenwad, hendis alder 60 Aar. To sel ingen tjeneste oflor hende.

62. Døde ved Ribe Hans Matzen aff Ørsted oc

63. sin Hustrue vdi stor elendighed. Vaer ellers fine Erlige Christelige Ectefolck.

64. Den 7 Julij bleff begrafuet Erlige oc Gudfryctige Encke Karen Perss Schmed kone aff Ørsted, tog et Christelige endeligt hendis alder 64 Aar. vide supra n. 25.

65. Den 13 dito paa Astrup Kierregard vden predicken begrafuet Erlige Encke Maren Kiesten Hansens aff Oxenwad, hendis Alder 43 Aar. vide supra n. 25.

66. Døde ved Tønder Peer Lunds Jürgen aff Mülby hans alder ½ Aar.

67. Den 19 Julij begrafuet Erlige Dannemand Simen Persen aff Mülby, hans alder 95 Aar, holt predicken ofuer hannem paa gammelhadersleff Kierregard, Rom. 6.23. med hannem tillige begrafuet Simon Persens Hustrue aff Sommersted sogen, boendis vdi Kastwraa. H. Jacobs dater aff Nagbül med nafn Karen Jacobsdatter, begge lig vare paa en vogen oc blefue saa elendeligen henførd.

68. Den 22 Julij bleff begrafuet Erlige Dannemand Anna Regels Hustrue aff Oxenwad, hendis alder 30 Aar. Døde ved faderlyst, givd tjeneste paa gammelhadersleff Kierregard. vide supra n. 61. ^{Den 22 Julij}

61. Den 26 Junij bleff begrafuet Erlige fiin oc Gudfryctige Encke Anna S[alig] Peder Regelsens Hustrue aff Oxenwad, døde vdi Haderschleff, oc bleff paa Oxenwad Kierregard begrafuet, hendis Alder 60 Aar. Jeg holt ingen tjeneste offuer hende.
62. Døde vdi Ribe Hans Matzen aff Ørsted oc
63. sin Hustrue vdi stor elendighed. Vaer ellers fine Erlige Christelige Ectefolck.
64. Den 7 Julij bleff begrafuet Erlige oc Gudfryctige Encke Karen Perss Schmed kone aff Ørsted, tog et Christelige endeligt hendis alder 64 Aar. vide n. 48. (Under dette nr. nævnes, at Peder Schmed aff Ørsted, kirkevæрге, blev begravet på Gammel Haderslev kirkegård).
65. Den 13 dito paa Astrup Kierregard vden predicken begrafuet Erlige Encke Maren Kiesten Hansens aff Oxenwad, hendis Alder 43 Aar. vide supra n. 25 (med ægtemandens død). Dedi (jeg har givet) 2 mark til Kisten.
66. Døde ved Tønder Peer Lunds Jürgen aff Mülby hans alder ½ Aar.
67. Den 19 Julij begrafuet Erlige Dannemand Simen Persen aff Mülby, hans alder 95 Aar, holt predicken ofuer hannem paa gammelhadersleff Kierregard, Rom. 6.23. med hannem tillige begrafuet Simon Persens Hustrue aff Sommersted sogen, boendis vdi Kastwraa. H. Jacobs dater aff Nagbül med nafn Karen Jacobsdatter, begge lig vare paa en vogen oc blefue saa elendeligen henførd.

gift, som hendes stedmoder falskeligen havde givet lovning på, og hun måtte derfor selv ud for at tjene til en ko. Dermed var begyndelsen gjort til en ny besætning, og hellere end igen at gribe tig-

68. Den 22 Julij Erlige, fine oc
Gudfryctige Dannequinde
Anna Regelss Hanss
Thomesens Hustrue aff
Oxenwad, hendis alder 30
Aar. Døde vdi Haderschleff,
giort tieneste paa den gamle
gammelhadarschleff
Kierregard. vide nr. 61 (hvor
moderens død nævnes).
Lod giøre Kisten oc lagde
fielene dertil.

gerstaven ville manden fortsætte det slidsomme hverv på sin hedegård, hvor hver fod grøn jord blev skabt ved at afbrænde lyngen og bryde den hårde al.

Når vi kender historien om Peter Andersen fra Arnitlund skyldes det udelukkende, at han i sin nød ansøgte om skattefrihed, og efter alt det fremførte var det naturligvis kun ret og rimeligt, at amtmanden i Haderslev tilstod ham frihed for at betale skat indtil videre. En lignende frihed blev tilstået Hans Madsen fra Sommersted, der under krigen havde mistet alt, hvad han ejede, og derfor også havde måttet gå den svære tiggengang. Da han havde følt skam herved, var det omsider lykkedes ham at få lidt arbejde, men noget senere, da faren var drevet over, var han vendt hjem til sin gård, der var blevet revet ned – som han udtrykker sig – »af fjenden og af Guds vejr og vind«.

Men ikke nær alle genså deres hjem. Sygdom og sult havde gjort dem til et alt for nemt bytte for manden med leen, eller også orkede de ikke mere at gå i gang med at rejse den forfaldne bedrift. For øvrigheden var de mange ødegårde et vældigt problem, da de betød nedgang i nationalproduktet med deraf følgende svigtende skatteevne. Man har eksempler på, at myndighederne søgte at skaffe bønder til gårdene ved rene tvangsforanstaltninger, eller at de tog ud på strejftog for at finde borttrømte bønder, men lige meget hjalp det. Hvor folk var døde, var der i hvert fald ingen udvej, og det var ikke mindst tilfældet inden for det gamle Gram herred. Af 100 gårde, der i Haderslev amtsregnskaber for 1665–66 findes opført med navngiven fæstebonde, havde i 1661–62 kun de 15 været besat. Når der alligevel kunne skaffes nye fæstebønder til de øde gårde i Gram herred, skyldes det uden tvivl indvandring udefra, og det vil først og fremmest sige fra de nordligste egne af Jylland, der stort set var sluppet fri for krigene og for den store epidemi, der i 1659 havde bortrevet en så stor del af befolkningen.

Endnu omkring 1690 klagede præsten i Oksenvad over de elendige tider, der førte med sig, at sognets bønder ikke kunne svare skatter og afgifter til kongen og gjorde dem ude af stand til at yde præsten hans offer. »Udi Oxenwad Sogn findis 22 heele Gaarde øde, foruden 25 Landboel og 5 Tofftgods, og nu mere øde blifver, saa Agger og Eng med Lyng forgroer«.

Det svarer godt nok sammen med, at der endnu i 1708 i Gram herred fandtes 101 ødegårde, og af disse var de 46 ovenikøbet uden bygninger. Af de gårde, der havde møllepligt til Tovskov mølle, lå $63\frac{1}{4}$ endnu øde ved udgangen af århundredet; antallet af ødegårde, der svigtede Tørring mølle, var samtidig $34\frac{1}{2}$. Det er på denne baggrund, at man skal se den store reformtid, som tog sin begyndelse et stykke ind i 1700-årene, og som førte til genskabelsen af den frie, sønderjyske bondestand.

1700-årenes reformtid

Den store undersøgelseskommision

I årene 1708 til 1715 undersøgte en kommission tilstandene i Haderslev amt. Den indhentede oplysninger fra hvert eneste sogn i amtet, og det blev derefter myndighedernes opgave at fjerne den urimelige uoverensstemmelse, der mange steder fandtes mellem jordbesiddelse og skattebyrde, et forhold, der var blevet en følge af den »konfusion«, som de mange uår i 1600-tallet havde forvoldt. Resultatet af kommissionens arbejde er blevet et kolossalt aktmateriale til oplysning om tilstandene i de forskellige dele af Haderslev amt, og ingen kan herefter være i tvivl om landbefolkningens kår i disse tider.

Rudbæk og Vedbølgård

En af Vedsted sogns store gårde, Rudbæk, der var på 3 otting og 1¼ plov, havde i 1708 en udsæd på 9 tdr. rug, 1 td. byg, 3 tdr. havre og 4 tdr. boghvede. Høbjærgningen var 24 læs, og besætningen bestod af 8 køer, 8 stk. ungvæg, 4 kalve, 20 får, 5 heste og 2 føl. Målt med vore tiders forhold må dette synes overordentlig beskedent.

Rudbæk er et karakteristisk eksempel på en sønderjysk adelsgård, der i løbet af senmiddelalderens ødetid mister sin adelsrang og fremover eksisterer videre som en af egnens store bondegårde. Fra denne gård stammer den svenske slægt Rudbeck, hvis kendteste medlemmer er Johan Johansson Rudbeck (Johannes Johannis Rudbeckius), der i 1646 døde som biskop i Västerås, og dennes søn igen, Olaus Rudbeck, der i al sin barokke lærdom udsendte hele fire folianter med fantasier om Sverige som oldtidens Atlantis. Det var biskoppens fader, Johan Pedersen (født 1550), der havde gjort springet fra fødegården Rudbæk til Sverige, hvor han var blevet stadsskriver i Örebro.

Fra Gram herreds bøderegister 1685

Skovby:

Rasmus Schreder slaget Merret Nielses brun oc blaae,
2 rdl.

Høgelund:

Jørgen Lassen har slagen Ellen Pederses blodig i
hoffuedet, 2 rdl.

Arnitlund:

Jesper Jepsen haffuer høstet korn om en søndag
efftermiddag, 24 sk.

Uldal:

Peder Pedersen har sparket marchmandens kone oc
slaget hende til jorde, 2 rdl.

Mickel Persen har taget sine bester vdaff folden imod
naboernes minde oc saar. tœcke, 2 rdl.

Mickel Persen, som uretmæssig har angiffuen i neste
forige aars register Hans oc Jes Lauessønner at schulle
hafue gierdet om bededag oc icke samme beuist sant
at være, 2 rdl.

Kastvrå:

Hans Lauesen har slagen Maren Madses i hendes egen
huusværelse, 1 rdl.

Magstrup:

Merrete Gunders Dotter besoffuet af marchmanden,
som nu er borte (i margin: muss nachgeforschet wer-
den; die leuthe haben nichts).

Jes Gregersen oc Laue Nissen have trettes sammen om
noget græs, er indbyrdes forligte, giffuer begge brøde
1 rdl.

Hammelev:

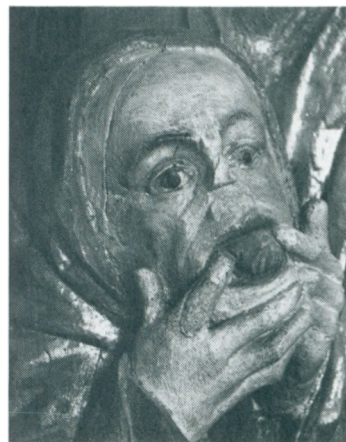
Peder Offersen oc Jens Rasmussen slaget sammen,
2 rdl.

Som bilag til amtsregnskaberne i Rigsarkivet findes der år for år bøderegistre fra de enkelte herreder, fordi bøderne hørte med blandt det offentliges indtægter. Selv om det hovedsageligt er samfundets vrangside, der vises i disse bøderegistre, giver de alligevel mange kulturhistoriske oplysninger, hvilket illustreres af de her viste eksempler fra sognene omkring Vojens i 1685.

I de fleste tilfælde er der tale om bøder for voldshandlinger, men her bør man erindre sig, at eksemplerne stammer fra en tid, hvor man ikke kendte til kaffe og the, og blodet kunne derfor i ny og næ blive hedt og voldsomt. Det er dog værd at lægge mærke til, at straffen er den samme, selv om det er gået ud over en proletarkvinde, som markmandens kone sikkert har været. Loven kendte ikke forskel på rig og fattig!

Overtrædelse af det tredje og sjette bud hører ligeledes med til det faste inventar i bøderegistrene. I pietismens tid sattes taksterne for overtrædelse af helligdagsbudet endda højere op. De ti bud indgik helt naturligt i datidens retspraksis.

Der nævnes også en bøde for at overtræde landsbyfællesskabets love, således som de fra by til by fandtes optegnet i de stedlige »vider og vedtægter«. Forsøg på en hævnakt ved at rette en beskyldning, der ikke lod sig bevise, var en alvorlig sag. Det var tilmed en overtrædelse af det ottende bud!

Fot. Nationalmuseet.

En af spotterne fra Golgata, en morlil, der rækker tunge ad den korsfæstede. Også hun vises i persongalleriet fra aftertaulven i Nustrup kirke.

I en tid, hvor store dele af almuen udgjordes af et proletariat, der i sig forenede ussel fattigdom og himmelråbende uvidenhed, har en sådan fremtoning været et såre velkendt begreb.

Vedbølgård er en anden af Vedsted sogns store gårde, hvis historie rækker langt tilbage i tiden, idet den bevisligt er identisk med enemarksgården Keldholm, en gammel stormandsejendom, der i 1289 af ejeren blev solgt til biskoppen af Slesvig. Under Erik af Pommerns årelange krig med holstenerne kom den ud af bispens eje, og efter reformationen nævnes den blandt de gårde, som Frederik II opkøbte. Enemarken Keldholm nævnes da som frijord, der hørte med til denne ejendom. I 1708 var udsæden på 14 tdr. rug, 1 td. byg, 14 tdr. havre og 5 tdr. boghvede. Høbjærgningen var 42 læs, og der var græsning til 37 kreaturer.

En søn af den Hans Rasmussen, der nævnes på Vedbølgård i 1584, er utvivlsomt sognepræsten i Farup fra 1601 til 1649, Laurids Hansen Vejbol, og en slægtning til denne er den Lauritz Hansen Weibüll, der i begyndelsen af 1600-årene var ridefoged i Gønge herred i det dengang danske Skåne. Fra ham nedstammer de tre svenske historikere, brødrene Lauritz, Carl Gustaf og Curt Weibull og deres efterslægt.

Efter svenskekrigene blev ritmester Jørgen Simonsen ejer af Vedbølgård. Det må da formodes, at gården er blevet øde under skæbneåret 1659. Ritmesteren var født i Rendsburg i 1630 og udmærkede sig både i 1659 og i den skånske krig fra 1674 til 1679. Han døde i 1681, og hans efterslægt forblev på Vedbølgård indtil 1929.

De to store gårde i Vedsted sogn er karakteristiske for den alt i alt frie og efter forholdene velstående sønderjyske bondestand, der fandtes uden for de deciderede godsdistrikter. Børn fra sådanne gårde kunne komme til at studere og få embeder som præster eller opnå stillinger som skriverkarle eller fogeder. Således var det før 1600-årenes store krige, og således blev det igen i 1700-årene.

Oversigt over landsbyernes gårde

I datidens udprægede agrarsamfund var landbruget naturligvis det bærende erhverv, og det var derfor fra dette, at staten opkrævede kontributionen, som man dengang kaldte den ordinære ejendomsbeskatning.

Gårdene var sat i skat efter deres plovtaal, en ordning, der går tilbage til middelalderen og holdt sig frem til den preussiske matri-

kulering i 1870'erne, idet den matrikulering, der på Christian Vs tid fandt sted i Kongeriget, ikke blev gennemført i Sønderjylland. Oprindelig var en plov jord det areal, til hvis drift der krævedes en plov, men i årenes løb kom denne betegnelse kun til at dække den talstørrelse, hvorefter øvrigheden fordelte skatter og andre byrder. Som følge af jordens skiftende afkastning måtte plovtallet undertiden revideres. Ifølge landsmatriklen i 1652 udgjorde hele Haderslev amt 1563½ plov, men dette tal blev i 1683 nedsat til 1100 plove og atter igen i 1686 til 800 plove. Af disse 800 plove var det gamle Gram herred ansat til 129¹¹/₁₂ plove.

Plovtallet for sognene i den nuværende Vojens kommune findes angivet i efterstående fortegnelse, der beror på et kontributionsregister fra 1734. Det viser dels, hvor mange ejendomme, der fandtes i de forskellige landsbyer, og oplyser desuden, hvor meget de enkelte sogne på den tid måtte yde i skat efter deres plovtal.

Vedsted sogn:

Skovby: 17 gårde, 4 toftebol,
1 landbol;
Vedbøl: 10 gårde, 6 landbol;
Ustrup: 20 gårde, 2 landbol;
Høgelund: 9 gårde, 2 landbol;
Amitlund: 14 gårde, 4 landbol;
Over Jerstal: 6 gårde;
Abkær: 7 gårde, 1 landbol.
Vedsted sogn i alt:
45 rdl. 36 sk. (plovtal: 15¼ plov).

Skrydstrup sogn:

Skrydstrup: 27 gårde, 1 toftebol,
2 landbol;
Uldal: 11 gårde;
Hørløk: 2 gårde;
Lilholt: 2 gårde.
Skrydstrup sogn i alt:
14 rdl. (plovtal: 4⅔ plov).

Jegerup sogn:

Jegerup: 20 gårde;
Billund: 5 gårde, 1 landbol;
Kestrup: 9 gårde, 1 landbol;
Selskær: 2 gårde.
Jegerup sogn i alt:
12 rdl. 18 sk. (plovtal: 4⅙ plov).

Hammelev sogn:

Hammelev: 26 gårde, 1 landbol;
Styding: 31 gårde, 2 landbol;
Gl. Ladegård: 10 gårde, 1 landbol;
Jernhyt: 7 gårde.
Hammelev sogn i alt:
40 rdl. 24 sk. (plovtal: 13½ plov).

Nustrup sogn:

Nustrup: 16 gårde, 5 landbol;
Bæk: 21 gårde, 5 landbol;
Kolsnap: 14 gårde, 1 landbol;
Gabøl: 20 gårde;
Brøndlund: 9 gårde, 1 landbol;
Skibelund: 4 gårde.
Nustrup sogn i alt:
42 rdl. (plovtal: 14 plov).

Oksenvad sogn:

Oksenvad: 8 gårde, 6 landbol;
Mølby: 10 gårde, 6 landbol;
Stursbøl: 4 gårde, 1 landbol;
Ørsted: 29 gårde, 11 landbol.
Oksenvad sogn i alt:
30 rdl. (plovtal: 10 plov).

<i>Sommersted sogn:</i>	<i>Magstrup sogn:</i>
Sommersted: 14 gårde, 7 toftebol;	Magstrup: 27 gårde, 2 landbol;
Kastvrå: 17 gårde, 6 toftebol;	Ringved: 10 gårde;
Lerte: 18 gårde.	Simmersted: 8 gårde.
Sommersted sogn i alt:	Magstrup sogn i alt:
33 rdl. 18 sk. (plovta: 11 $\frac{1}{8}$ plov).	28 rdl. 24 sk. (plovta: 9 $\frac{1}{2}$ plov).*

Indberetningen om de økonomiske tilstande

Et indtryk af almentilstanden i egnen omkring Vojens i begyndelsen af 1700-årene får man af den indberetning, der 1735 27/7 blev udarbejdet af herredsfoged Peter Christian Holm som svar på en række spørgsmål, der var blevet stillet af regeringen. Sådanne indberetninger kendes fra købstæderne såvel som fra andre herreder, og de skyldes regeringens ønske om at skaffe sig et overblik over de økonomiske tilstande. De er med andre ord et udtryk for tidens merkantilistiske tankegang, der gik ud på, at erhvervslivet skulle fremmes ved hjælp af statsforanstaltninger.

Først blev der spurgt om jordens beskaffenhed, og her var svaret for Vojens-egnens vedkommende ret nemt. Når man så bort fra de østlige egne af Magstrup, Hammelev og Vedsted sogne, var der overvejende tale om heder og moser og dermed om sandet og mager jord. Udbyttet af agerjorden bestod derfor kun af rug og boghvede, samt noget havre. Hvad kvægavlen angik, måtte man ligeledes overvejende nøjes med de forhåndenværende heder og moser, og kvæget opnåede derfor aldrig en kvalitet, der gjorde det særligt efterspurgt hos opkøberne. Hvad der i det hele taget fandtes af handel, beroede på agerdyrkning og kvægavl. En og anden fra egnen opkøbte undertiden også nogle få svin og drev dem sydpå, men dermed var alt sagt.

Alligevel mente herredsfogeden, at der i de senere år havde været tale om en forbedring af de forhåndenværende tilstande, og det skyldtes dels en række frugtbare år og dels den nedsættelse af landgilden, som undersåtterne havde fået tilstået for 12 år siden

* Opmærksomheden henledes på, at kun gårdene under Gram herred findes optegnet i ovenstående register. Den større del af Simmersted med i 1699 11 gårde, 2 toftebol og 3 landbol hørte til Tyrstrup herred. På samme måde hørte i Nustrup sogn Alkær, samt dele af Gabøl under Gram birk (Gram gods).

(et resultat af den store undersøgelseskommissions virke). Denne nedsættelse havde bevirket, at ledige fæstegårde var blevet besat, og at det var slut med de mange konkurser.

Med hensyn til fabrikker og manufakturer, som regeringen spurgte efter ud fra sin iver for den slags beskæftigelse, var der kun en papirmølle i Jernhyt at nævne, men den gik meget dårligt, da der var mangel på pjalter til fremstillingen, ligesom afsætningen af den fremstillede vare skuffede. (Den pågældende papirmølles levetid blev da også kun ca. 10 år).

Der ønskedes også en opgørelse over antallet af håndværkere inden for Gram herred, og svaret blev: 23 grovsmede, 17 hjulmagere, 7 tømrere, 14 skræddere, samt nogle få snedkere. Desuden fandtes i hver eneste landsby nogle kvinder og unge piger, der gav sig af med at væve. Hvad der var af håndværkere, kunne dække bøndernes behov, og bedst klarede de håndværkere sig, der samtidig drev lidt landbrug, idet deres arbejde ikke blev betalt nær så godt som byhåndværkernes.

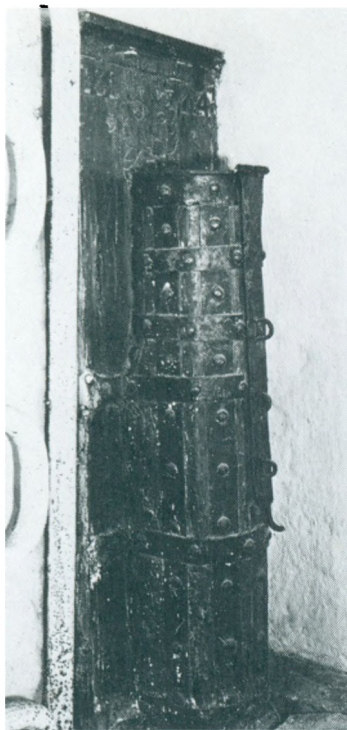
I øvrigt fremhævedes det samme problem, som vi nutildags kender fra så mange udviklingslande, nemlig overbefolkningen. Hvor der fandtes uopdyrket jord, skyldtes det mangelen på enggræsning, idet hestehold og kvægdrift totalt afhang af adgang til engene, og havde man ikke husdyr, havde man heller ingen gødning til den magre jord. Med andre ord en ond cirkel, som man dengang ikke så nogen udvej for at bryde.

De landsbyer var fattige og overbefolkede, hvor der fandtes mange kådnere og inderster, d.v.s. husmænd og jordløse daglejere. De sidstnævnte rekrutteredes fortrinsvis af afdankede soldater og af andet pjalteproletariat, om hvem man ikke kendte andet udtryk end »liederliches Gesindel«. Den slags mennesker var til skade for bønderne, mente herredsfogeden, fordi de med deres ringe kvæg var med til at afgræsse jorden og ødelægge hegnene, ligesom de ofte stjal fra skovene og ved deres uforsigtighed kunne anrette ildsvåde.

Såvidt herredsfogeden i hans indberetning til øvrigheden.

Fattigfolk

Som man vil se, er Holms opfattelse af de fattige og deres tilværelse

Fot. Nationalmuseet.

Fattigblok fra Nustrup kirke fra ca. år 1700. En tilsvarende findes i Skrydstrup. Den er fra 1696, da der ifølge regnskaberne blev lavet »en sparblok til at samle udi, hvis af almuen og fremmede gives«. Begge minder de om, at det først og fremmest var kirken, der ydede hjælp til nødstedte mennesker. De mange jernbånd viser, at der er gjort alt menneskeligt muligt for at hindre, at de ofrede penge skulle falde i forkerte hænder.

hård og ubarmhjertig, men heri udgjorde han på ingen måde en undtagelse. Det var tværtimod det almindelige syn på de fattige. Folk af den slags gjaldt det for enhver kommune om at slippe af med. Et par eksempler vil kunne belyse denne indstilling.

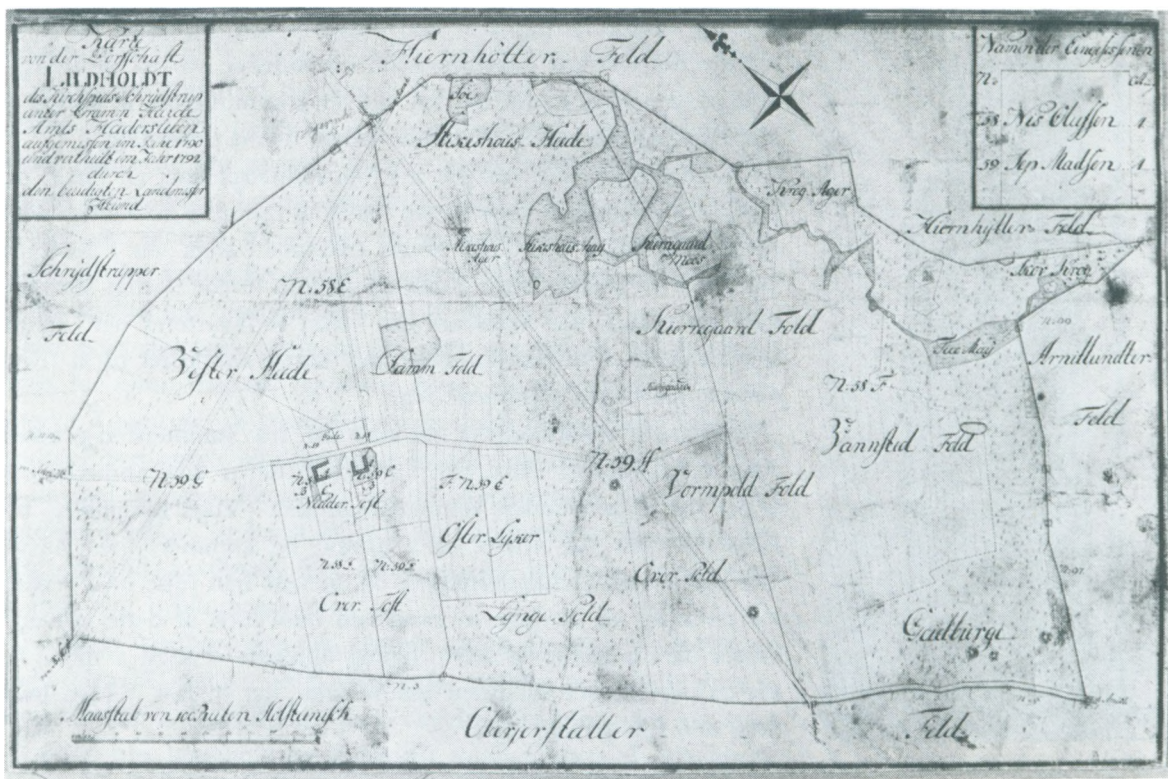
Da en kvinde, der var gift med en militærperson, en rytter fra Fyn, i 1753 søgte at bosætte sig i Ørsted sammen med sin moder og sine to børn, blev hun afvist. Oksenvad sogn var i forvejen ikke et af de bedste, hedder det, og da hun levede dårligt sammen med sin mand, der åbenbart har været indkvarteret her, kunne hun nemt blive til besvær. Hun blev derfor opfordret til at flytte derhen, hvor hun stammede fra.

Lidt mere opløftende er en skrivelse fra Sommersted-præsten Nicolai Lorenzen i 1761, hvori myndighederne blev anmodet om et pas for ungersvenden Wuun Simmens (Vogn Simonsen) fra Kastvrå. Han var vokset op i armod og kummer, men havde fået sig lært smedehåndteringen, og nu ville han rejse ud i verden for på ærlig vis at tjene sit brød ved udøvelsen af dette erhverv. Passet blev udstedt, og atter engang opnåede et sogn at blive fri for en person, der eventuelt kunne falde det til last. Sådant løste man den tids socialforsorg.

Kvægsygen

Et tilbageskridt i den almindelige fremgangslinje, som herredsfogeden havde peget på, blev kvægsygen, der i årene på begge sider af 1750 hærgede over det ganske land.

Alt i alt synes egnen omkring Vojens at være sluppet ret nådigt. Det har utvivlsomt betydet meget, at besætningerne almindeligvis ikke var så store her, og at der var langt mellem landsbyerne. Herredsfoged Holm kunne derfor i 1745 og de følgende år melde hus forbi for sit embedsdistrikts vedkommende. Men i 1752 nåede kvægsygen Nustrup, og som allerede nævnt blev også herredsfogedens egen besætning på Tørning ladegård ramt af epidemien. 1753 26/7 indberettede han, at nu havde kvægsygen været i over et år, og den syntes endnu ikke i aftagen. Snart efter hører meldingerne om de mange dødsfald blandt hornkvæget imidlertid op, og man var derved sluppet ud af et alvorligt problem. Men mange andre egne af landet måtte fortsat døje med denne farsot.

Udskiftningskort over Lilholt 1790–92.

En forudsætning for udskiftningen var en nøje opmåling af den forhåndenværende jord, og der er derfor bevaret en del udskiftningskort fra denne tid. De fleste af dem er ret uhåndterlige og næsten umulige at gengive i fotografisk stand, i hvert fald, hvis de skal vises i en størrelse af almindelig bogformat.

Lilholt er imidlertid kun et meget lille samfund, og derfor går det an at vise et udskiftningskort over de to gårde, som denne lokalitet omfattede i 1790. Øverst til højre anføres de to lodsejere med nøjagtigt samme ottingstal, nemlig fire til hver. Agerjorden omkring gårdenes tofter er derfor blot blevet opdelt i to lige store dele, ligesom græsningsjorden (betegnet »fold«) og overdrevet, der var hedejord, er opdelt mellem de to gårde i lige store dele.

Udskiftningen af Lilholt har været en forholdsvis let opgave for landmåler Lund, der har signeret kortet. Det er Pottervejen, der gennemskærer Lilholt mark fra nord til syd, og jorden vest herfor er nutildags en del af Flyvestation Skrydstrup's areal. Bemærk navnet »Kierregaard« øst for Pottervejen, jvf. udsnittet side 31.

Udskiftningen

I forhold til andre egne af Sønderjylland nåede udskiftningsbevægelsen ret sent til Gram herred. Kun ét sted inden for herredets område var man tidligt på færde, og det var i Gabøl, hvor bønderne allerede i 1713 besluttede sig for en opdeling af engene, der som nævnt her som andetsteds i det sønderjyske midterland var den væsentligste forudsætning for en udvikling af husdyrholdet.

»Anno 1713 den 7. august haver vi underskrevne samtlige Gabøl bymænd vedtagen at skifte og dele vores enggrund i stykker, saa at enhver kand faa sit eng indhegnet for sig selff og gøre det saa nøtteligste, de kand«, og skellet mellem de enkelte bønders engarealer skulle gøres »saa døgtig, at fælles beester kand icke komme derover«. Den, der forbrød sig imod de vedtagne græsningsregler, »schall gifve 3 mark til brøder til sit øffrighed og 2 mark til grande«.* Med det sidste menes bystævnet inden for datidens landsbyer, og bøderne hertil blev som regel omsat i øl til fælles adspredelse for de forsamlede bønder.

Dermed var inden for Vojens kommunes nuværende afgrænsning det første skridt blevet taget til en overgang fra kollektiv til individuel landbrugsdrift, og det viste sig hurtigt, at det for den dygtige bonde var en stor fordel selv at kunne bestemme, hvorledes hans egen jord bedst lod sig udnytte.

En af dem, der var blevet opmærksom på denne fordel, var bonden Anders Sørensen i Gabøl. I en skrivelse, der i november 1762 blev indsendt til kongen, og som vel må antages at være udformet af hans sognepræst, Johan Arndt Dyssel i Nustrup, oplyser han, at han ved grundforbedringsarbejder i sin eng havde sat sin høbjærgning stærkt i vejret, og med godt udbytte havde han fået opdyrket et stykke hedejord, der lå indhegnet sammen med engarealet. Det var på denne baggrund, at han ansøgte om at få sin jord udlagt for sig selv.

Henvendelser af den art fra forskellige egne af Sønderjylland satte skub i regeringens planer om at give grønt lys for udskift-

* Læg mærke til de gamle sønderjyders hyppige anvendelse af intetkøn: et eng, et øvrighed. Endnu i vor tid hedder det jo: et kop, et pak om en kop og en pakke.

ningsbevægelsen, og i 1766 kom da omsider udskiftningsloven. Den indeholdt ganske vist ingen tvangsbestemmelser, der påbød en udskiftning af landbrugsjorden, men den blev udstedt som en støtte til det private initiativ.

Fremskridtsbonden i Gabøl var imidlertid allerede død i 1765, kun 48½ år gammel, og først i 1775 nåede man i Gabøl så vidt, at nyopdelingen af jorden kunne gennemføres her.

På den tid var udskiftningen også i gang i andre dele af egnen omkring Vojens. I Magstrup og Sommersted sogne var man begyndt på nyopdelingen af jorden i 1771 og 1772, og Nustrup sogns øvrige byer fulgte tæt på Gabøl. I den øvrige del af det gamle Gram herred gik det – som andetsteds i det sønderjyske midterland – noget langsommere, og man skal helt op til århundredskiftet, før det store og brydsomme arbejde med jordens udskiftning var så nogenlunde afsluttet.

Fremgangsmåden var omtrent den samme fra by til by. En landmåler blev bestilt til at opmåle og kortlægge landsbyens jordtilliggende, og fordelingen fandt derefter sted på grundlag af den enkelte ejendoms ottingstal.

Ottingen var helt fra middelalderen et fordelingstal, der var blevet benyttet, når den enkelte gårds agerstørrelse og antal husdyr i fællesgræsningen skulle fastlægges. Oprindeligt har den enkelte gård udgjort et bol, der på den her behandlede egn gerne svarede til 4 ottinger, men ved arvedelinger, ødelægning og frasalg havde de fleste gårde i årenes løb fået helt andre ottingstal. Der kunne være tale om en halvgård på 2 otting, men der forekommer også ejendomme af alle mulige andre talstørrelser, f. eks. på 3, 2½, 1½ otting, og var der tale om sammenlægning af to gårde, kunne en sådan gårds ottingstal overstige 4 ottinger. Det var som nævnt efter den enkelte gårds ottingstal, at dens andel af landsbyens agerland og dens husdyr i fællesgræsningen blev bestemt. Ottingens størrelse lå fast inden for den enkelte landsby, men det er vigtigt, at man gør sig klart, at den ikke var noget generelt arealmål. Dens størrelse beroede udelukkende på, hvor meget agerland og græsning der fandtes inden for landsbyens område, og den varierede derfor fra landsby til landsby.

Problemerne i forbindelse med nyfordelingen af jorden har naturligvis været mange og givet anledning til en masse forhand-

linger og tovtrækkeri frem og tilbage. En vanskelighed, som man måtte kæmpe med i store dele af Sønderjylland, slap man dog stort set for inden for Gram herred, og det var de enkelte landsbyers opsplitning mellem forskellige jurisdiktioner. Kun i Gabøl måtte man tage hensyn til, at en del af gårdene hørte under Gram gods.

Et stående problem var den enkelte bondes uvilje mod at flytte ud af landsbyen for at få jorden samlet omkring sin gård. En sådan udflytning i forbindelse med udskiftningen søgte man så vidt muligt at undgå. Mange anså det for farligt at bo langt fra nærmeste nabo. Ugerningsfolk kunne dukke op, men der var også »de underboendes«, nisser og trolde, at tage sig i agt for!

Det blev som regel de større gårde med et stort folkehold, der vovede springet ud af den hævdvundne samhörighed. Det er karakteristisk, at det i Gabøl blev den største jordejer, sandemand Christen Lauritzen, der kom til at gå foran med et godt eksempel. Resultatet af hans udflytning er Havgård ved landevejen mod Skrydstrup.

Bæk i Nustrup sogn blev den landsby i Gram herred, hvor udflytningen blev grundigst gennemført. Af de 21 gårde omkring gadekæret blev de 10 flyttet ud i forskellige dele af bymarken.

Blandt egnens karakteristiske udflyttergårde kan iøvrigt nævnes Uldallund, Hammelevgård, Skovgård i Styding og Fuglsang i Ørsted, samt adskillige af de gårde, der har navn efter verdenshjørnerne som f. eks. Søndergård, Østergård etc. Andre er blevet nævnt i forbindelse med udskiftningen af egnens gamle ladegårde.

Jo højere man kommer op i tiden, jo mere almindelig blev en udflytning. Det virkede fremmende på viljen hertil, at de udflyttende bønder fik hjælp til deres nybyggeri, og at de desuden fik tildelt noget ekstra jord som tak for deres beredvillighed.

Men i forbindelse med den tidligste udskiftning fandt der så godt som ingen udflytning sted. Man foretrak at forblive på sin vante toft inde i byen, og så nøjes med en såkaldt stjerneudskiftning, d.v.s. at den enkelte gård fik sin jord i en vifte ud fra landsbyen. Både i Sommersted og i Magstrup ses denne opdelingsmetode endnu tydeligt på nutidens kort.

Begivenhederne i årene 1770 til 1800 med udskiftningen og den

Nr. Dage Dage

Afslute i Aars 1832.

11	5	9	Anker Pedersen Juhl, ogte Søn af Guardsfuldmægt. i Christen, Niels Juhlens Fødsel og Galann for Møllens. Janis Ullens 1 Aars 4 Mnd.
12	16	18	Paul Greisen Geil, en ogte Søn af Land- boldfuldmægt. i Oxensvad Gunges Fødsel Geil og Marus Sønns St., yarmend 9 Mnd.
13.	24	27	Ellen Fabrin, ogte Datter af Indsøffuldmægt. i Christen Christen Sønns Fabrin og Anna Marin Nicolais St., yarmend 3 Aars.
14	12	16	Kristen Kragelund, Ungkar og Kvind, ogte Søn af Landboldfuldmægt. i Christen. Johan Larsen Kragelund og Anna, fød Jønsen dødt ingift i en Ullens af 23 Aars 9 1/2 Mnd.
15	18	22	Kristian Pedersen, Seeborg, Gaardmand i Søgaard med Christen, fød sammensat af færdig Gaardsfuldmægt. Niels Sønns og Anna Marin Sønns St. Han var i Aars 1803 Sammensat i Lyngby med Danmarks Høje Mølle Færdig St. En uvelkommen samman 8 Livet, af hvilke en Søn lidelig dødt og efterlæstet en med Moderen 7 Livet med Marus, Anna Marin, Galann, Sønns, Johan, Sønns, Jens og Laurids. Janis Ullens 60 Aars 4 Mnd.

deraf følgende udflytning blev den mest gennemgribende reform, vort landbrugserhverv har oplevet siden middelalderens begyndelse, og den fik til følge, at vort gamle landskabsbillede blev totalt forandret. De i fællesskab dyrkede markarealer omkring landsbyens husklynge og de omkringliggende ødemarksstrækninger med deres lyng, krat og skrøb, alt dette forsvandt. Markerne blev forsynet med skeldiger, i midterlandet almindeligvis opsat af afsamlede marksten og i de østlige egne plantet til med levende hegn, og de blev ryddet for alt, hvad der lå i vejen for plovens arbejde. Kulturljorden bredte sig, hvor det åbne lands urørte natur hidtil havde haft herredømmet, og ejendomme skød op her og der og fortalte om, at nu havde mennesket også gjort sig til herre over den gamle

1771 8/11 kom forordningen om indførelse af faste familienavne i hertugdømmet Slesvig. I kongeriget kom en tilsvarende forordning først efter 1850. Den nye forordning betød, at navneformer som Peder Kristjansens søn Kristjan Pedersen eller datteren Mette Pedersdatter fra nu af i det sønderjyske kun brugtes som mellemnavne.

De fleste steder blev folk ved det -sen-navn, som de havde i 1771, men i sognene omkring Vojens var der en del præster, der gik meget aktivt ind i navnesagen. De udstyrede mange af deres sognebørn med fremmed- (og vel derfor fint-) klingende familienavne. En kroejer kom til at hedde Krüger, en smed Schmidt eller på latin Fabricius. Bertelsen blev til Bartholdy, Lauesen til Lagoni (efter Lago for Laue eller Lauge). Hörlück, Rudbeck og Uldall er familienavne, taget efter stedlige lokaliteter.

Pastor Böhme i Oksenvad-Jels (1758–1795) benyttede forordningen af 1771 til at udrydde samtlige -sen-navne i sine sogne. Det her bragte udsnit af en side med afdøde i Oksenvad kirkebog 1832 viser resultatet af hans bestræbelser: Juhl, Geil, Fabrin, Kragelund, Seeberg – altså karakteristiske familienavne fra sognene omkring Vojens.

Geil er den sønderjyske form for gyvel, og familien er tilvandet Oksenvad sogn fra Geilbjerget i Brønøre, Frørup sogn. På samme måde blev plantnavnet Pors givet til en familie fra Porskær i Stursbøl. Fabrin skyldes denne families tilknytning til smedehåndværket. Endelser på -in synes pastor Böhme at have haft en vis forkærlighed for: en familie fra Mølby blev kaldt Mylin; også Bartholin forekommer, skønt der ikke er den ringeste forbindelse til den danske medicinerslægt af samme navn. Seeberg stammer, som indførslen viser, fra Søgård ved Ørsted. Kragelund er atter engang et lokalitetsnavn, og dem vrimler det med i Oksenvad kirkebog: Fuglsang, Hauberg (efter Havrebjerg), Hyldelund, Kalhauge (efter Kalvehave), Langkjer, Lindberg, Lundbeck, Slipsager etc., mens Rosenberg og Rosenkilde vel snarere må betegnes som poetiske navne.

Det lille kirkebogsuddrag fra Oksenvad kaster desuden et grelt lys ind over den meget lave gennemsnitsalder, der karakteriserer den ældre tid. Af de fem døde er de tre børn, den fjerde en ung mand på godt 23 år, mens den sidste har nået den dengang ret høje alder af 60 år og fire måneder.

overdrevsjord helt ud til bymarkens yderste grænse. Vort land blev derved omdannet til det veldyrkede bondeland, som vi har den dag i dag.

For den sønderjyske bonde betød landbrugsjordens udskiftning en videreudvikling af hans selvstændighedsfølelse, hvad enten han sad som selvejerbonde eller var arvefæster under kronen. Siden hoveriafløsningen havde fundet sted i begyndelsen af 1600-årene, var der i realiteten ikke stor forskel mellem de to kategorier af bønder, og da stavnsbåndet var et ukendt begreb, forstår man bedre de ret mange vidnesbyrd, der findes om kongerigske fæstebønders misundelse over de relativt frie kår, som bonden nød i det slesvigske.

Skovplantning

De store reformer medførte en almindelig opdrift i samfundet. På mangfoldige måder var det, ligesom hele tilværelsen var kommet i skred.

Plantesagen var en af de aktiviteter, der blev taget op, og hegn og plantager brød snart vindens frie stræk, men også ældre tiders frie udsyn over slettelandet. Ifølge en gammel præsts udsagn havde man i 1638 fra Fjellum høj i Nustrup sogn kunnet »tæle 18 kircker oc see Riber biu beliggendes 4 mile veys derfra«. Sådan er det ikke mere. Sogn efter sogn har skiftet ham, og åbne heder og græsjorder er blevet dækket af beplantning.

Den største forandring i så henseende fandt nok sted i Oksenvad sogn, hvor man tilplantede den store hede, der i mange år var blevet benyttet til troppeøvelser. Det skete efter et forslag, der i 1792 var blevet fremsat af jægerkorpsets chef, oberst Binzer. Resultatet er blevet den 389 ha store Stursbøl plantage, af hvilken et hjørne ud mod Jels er blevet almindelig kendt som »Trolde-skoven« på grund af sine forkrøblede og forvredne træer.

Teglværker

På vej ind i den moderne tid kunne landbruget ikke alene skaffe midlerne til livets underhold. Foruden skovvæsen i forbindelse med de nye plantager blev fremstillingen af teglsten en bifortje-

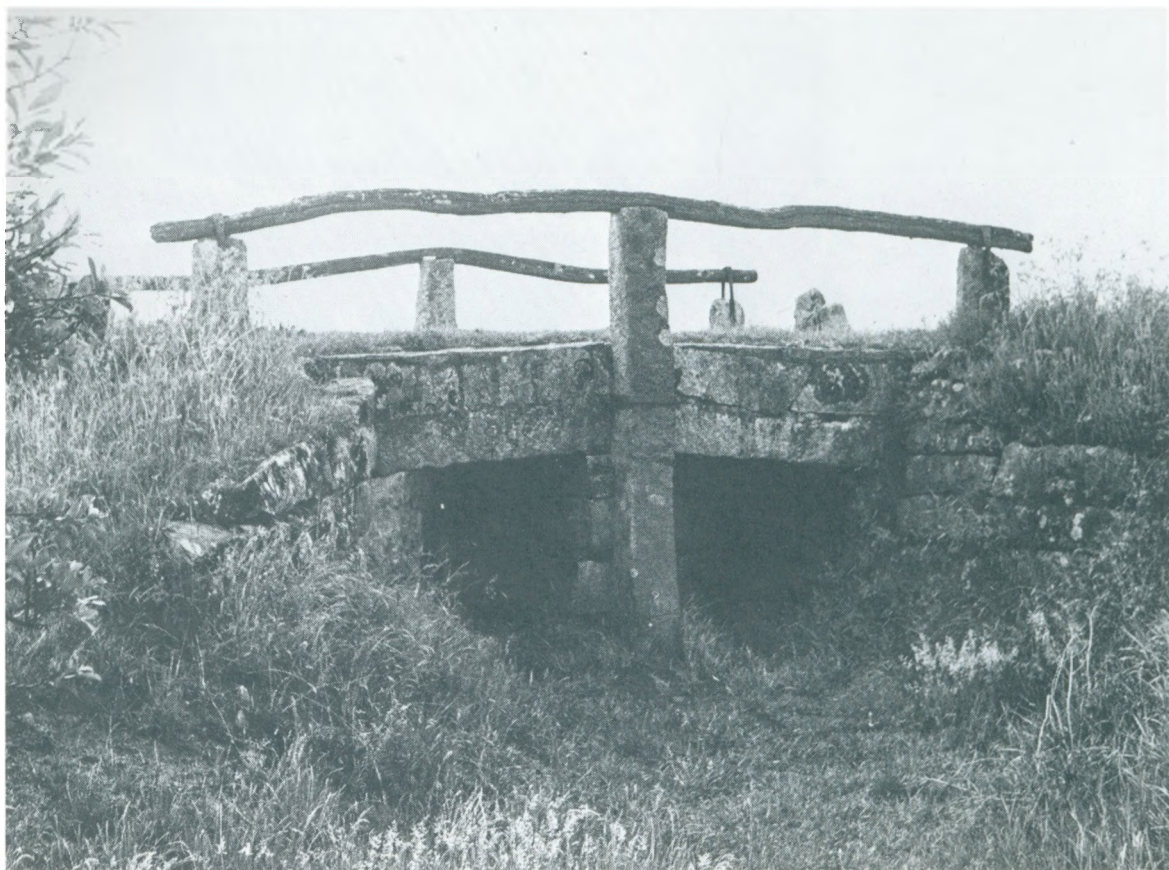

Fot. Alfred Thomsen, Haderslev.

Troldeeskoven ved Jels findes i et hjørne af den store Stursbøl plantage. Man har spekuleret meget over, hvorledes trævækstens sære forkrøblinger er opstået. Arsagen skal måske søges i en mislykket form for plantning. »Vind og vejr er gået hen over de nyplantede fyrrer, lugning og hakning er blevet forsømt, så lyngens sejge stængler fik lov til at lægge snærende og kvælende bånd over planterne. Træerne søgte mod solens lys med jættestyrke, snoede og drejede sig, krøb og kravlede, voksede frem og tilbage og ind i sig selv, men lagde vedring på vedring og blev stadig kraftigere, så de til sidst endelig befriede kunne skyde i vejret« (A. E. Relsted).

nesten for mange. Da pastor Dyssel i 1763 passerede Skrydstrup, gav han byen navnet »Ægypten« for de mange teglværkers skyld, som fandtes her. »Paa Gaden i denne Bye seer man en halv Snees Teglovne, som Bønderne have tilfælles og skiftes til at brænde i. Disse smaa Teglovne, som ere i Brug overalt i det Slesvigske, drives med megen liden Bekostning, og giver ved hver Brændning 5 a 6000 Steen. Det er Aarsagen, hvorfor man i det Holsteenske* seer langt smukkere Landsbyer, med meest murede Huse, end de Danske Byers elendige Hytter, af Leer opklinede Vegge, der koster i sig selv baade mere Umage og Tid«.

* På den tid menes der med denne betegnelse ikke specielt Holsten, men også Sønderjylland. Den dansksprogede del af Sønderjylland blev undertiden kaldt »Dansk Holsteen«.

Fot. J. F. Hildebrandt.

Immervad bro over Rudbækkens nu udtørrede løb er et af egnens mest yndede foto-motiver, ja er endda blevet foreviget som motiv for et frimærke.

Et halvt hundrede år senere har Knud Aagaard støttet dette udsagn ved at skrive: »Hvo som vil bygge noget af Betydenhed, indretter sig gjerne en Teglovn og brænder selv de fornødne Muursteen. Derfor ere og alle Husene, indtil den ringeste Hytte, opførte af Brandmuur«.

Opførelsen af de mange udflyttergårde har naturligvis øget behovet for bygningssten. Man kunde ikke altid nøjes med teglovnne, men måtte hente færdige sten fra et teglværk, og det er på denne baggrund, at man skal se en anmodning fra Johann Georg Karck på Vojensgård om tilladelse til at opføre et teglværk ved sin gård, men dog i behørig afstand fra landevejen. Da teglbrænderiet

Fot. J. F. Hildebrandt.

Den dag i dag afvinder konstruktionen vor dybeste beundring for de gamles tekniske kunnen. Kløvningen af den vældige sten såvel som sammenføjnningen til en solid og veldimensioneret bro er gjort med en enestående omhu.

ikke faldt ind under de deciderede byerhverv, havde myndighederne intet imod at give ham tilladelsen.

Kniplepiger

Fremstilling af kniplinger var et andet bierhverv, og den fandt hovedsagelig udbredelse i de mere fattige sogne. I Skrydstrup kirkebog kaldes så at sige alle piger, der har stået brud i kirken i de første årtier af 1800-årene, kniplepiger.

Knipleiets udbredelse beroede dog også på den tradition, der var for at lade børnene blive hjemme på gårdene. »Fattig maa den

Gaardmand være, hvis børn tage ud at tjene«, fortæller Knud Aagaard i sin beskrivelse af egnen og fortsætter: »Knipleriet gjør det ogsaa muligt, at en talrig Flok Døttre kan forblive hjemme og ernære sig uden at tage Tjeneste hos Fremmede. Dersom Karle og Piger fra Nørrejyland ei droge herud for at tage Tjeneste, vilde man være forlegen for Folk, især til Markarbejde om Sommeren«.*

Som følge af modens ændring gik knipleriet af brug som erhvervsgren omkring 1840.

Samfærdselsforhold

Ind i billedet af 1700-årenes reformtid hører også forbedringen af trafikforholdene. Siden Christian IVs tid havde man den ridende post, der befordrede breve ad landets hovedstrøg, og hertil hørte også forbindelsen fra Haderslev over Immervad til Flensborg. Efterhånden som den kørende trafik tiltog, betød dette, at man ikke uden videre kunne nøjes med vadestederne over åer og bække. Det førte for Hærvejens vedkommende til, at man i 1731 fik bygget en træbro over Immervad, og efter alt at dømme synes denne bro blot at have været afløseren for en endnu ældre.

Trækonstruktioner holder som bekendt ikke evigt, og i 1787 blev derfor den i vor tid som historisk mindesmærke så kendte Immervad bro opført af uforgængelige sten. En af landets største sten – svarende til f. eks. Dybbøl-stenen – lå på marken Fredsuk ved Skovby, og den blev ofret til formålet. Ved anvendelse af kiler og kogende vand blev den kløvet op i svære stenbjælker af 3½ til 4 meters længde og med et tværmål af ca. 35 cm. De enkelte stykker blev derefter føjet sammen som led i brokonstruktionen, og den dag i dag imponeres vi over den nøjagtighed, hvormed de gamle har forstået at skabe et sådant bygværk. Det er blot en skam, at broen på grund af vandstandssænkningen ikke mere tjener sit oprindelige formål. Rudbækken, der her danner skel mellem sogne, herreder, amter og kommuner og desuden engang

* Knud Aagaards omtale af den tilvandrede arbejdskraft fra Nørrejyland er bemærkelsesværdig. Det var den tids gæstearbejdere i det slesvigske, og adskillige af dem bosatte sig varigt her. Det hændte ovenikøbet, at en »Jyllandskarl« giftede sig ind på en gård og derved blev slesvigsk gård-ejer. Det betød for ham et stort spring op ad samfundsstigen.

var grænse mellem kongeligt og hertugeligt gottorpsk område, er nu ledet uden om den gamle bro. I stedet har vejen fået en moderne cementbetonbro.

I vest-østgående retning krydsedes Vojens-egnen af Haderslev-Ribe og Haderslev-Tønder landeveje. Den første af disse havde to spor, alt eftersom man tog over Gram eller over Rødding. Først efter 1850 blev disse veje forsøgt udbedret i større omfang, og før den tid lyder der som følge heraf atter og atter klager over den støvplage, man kunne komme ud for i de sandede egne omkring Vojens.

Det var derfor nødvendigt jævnligt at raste, når man var undervejs, og landevejskroerne var simpelthen uundværlige. Adskillige af dem er den dag i dag bevaret i folkemunde. Hvem kender ikke Immervad kro, Slukefter i Vedsted, Havgård eller Klejnbjerg?

I 1814 havde en rejse fra Haderslev til Ribe endnu i så høj grad offentlighedens interesse, at der kunne fortælles om den i Haderslevs daværende avis, intelligensbladet »Lyna«. Den rejsende skriver om de glæder, han har af de mange fremskridt, som han har oplevet på sin færd tværs igennem landet. Ejeren af Vojensgård har taget fat på mergling af sin jord, og en yppig sæd på begge sider af landevejen er det synlige resultat af hans anstrelser. Og ude på Klejnbjerg er kromanden også en virksom mand. I sin have har han foruden kartofler og kål også ærter og gulerødder og andre grøntsager, hvilket ellers – føjer den rejsende til – er yderst sjældent! Også skovfogeden i Stursbøl er en dygtig mand, optaget af at bryde hedejorden op og af at hegne og merge.

Men ak, ved Slevad var der endnu ikke bygget bro! Man måtte nøjes med den trøst, der lå i, at sådan havde det været i umindelige tider. Vi skal senere høre, at tiden omkring 1814 ikke just opfordrede til store offentlige udgifter.

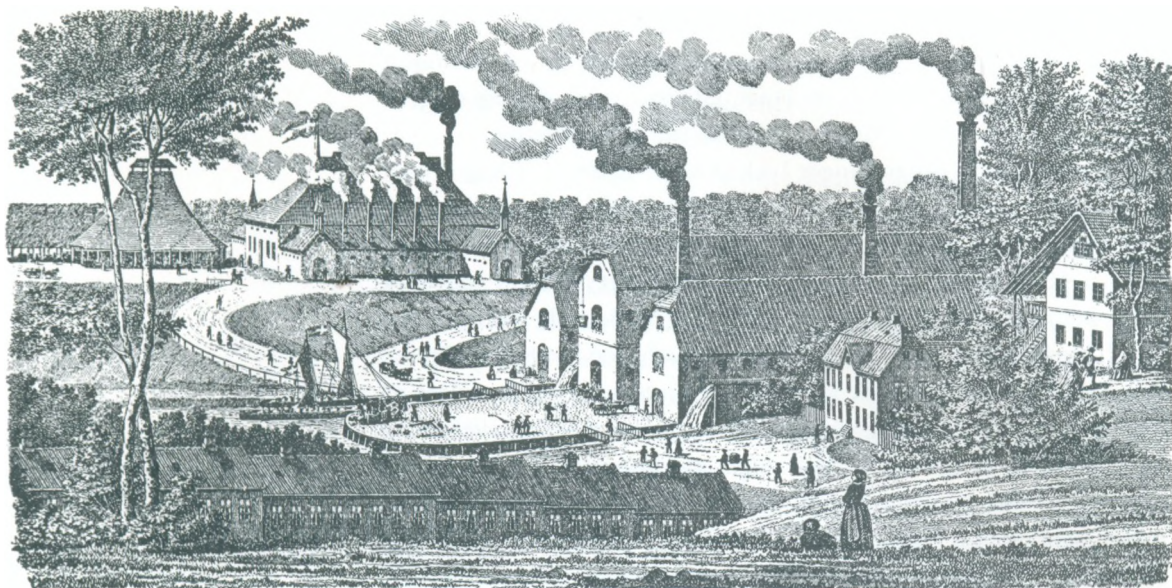
Christiansdal eller - om drømme, der atter og atter brast

Danmark-Norges og hertugdømmernes altformående minister, Johann Friedrich Struensee, har i det nordøstlige Sønderjylland efterladt sig to varige minder om sin interesse for datidens merkantilistiske erhvervspolitik, og begge bærer vor daværende sindsyge konges navn: Christiansfeld og Christiansdal.

Den lokale ophavsmand til anlægget af Christiansdal i den smalle dal ved Mølleåens udløb fra Tørning til Haderslev Dam var en præstesøn fra Gram, major Gerhard Nicolai Blechingberg, der under sine årelange ophold ude i Europa havde fattet interesse for en moderne fabriksdrift, hvilende på en udnyttelse af vandkraften. Ud fra tidens merkantilistiske tankegang var det en patriotisk handling at sætte en fabrikation i gang, der kunne overflødigøre import af den fremstillede vare, og da denne tilmed kunne ske på egen bekostning og altså uden tilskud fra regeringen, var Struensee ikke sen til i Christian VII's navn at give tilladelsen til, at der her oprettedes en fabrik til fremstilling af blikplader.

Tilladelsen kom 1771 15/2, og inden året var omme, var et areal, beregnet til opførelsen af »Blikfabriquen Gothaab«, blevet udparcelleret fra Tørning ladegård. De nødvendige bygninger blev hurtigt rejst, og 1772 20/2 vendte major Blechingberg hjem fra Tyskland med den fornødne sagkundskab, en blikmester, en tinnemester og seks andre »fabrikantere«. Driftskapitalen til det store anlæg, i alt 6.000 rdl., blev skaffet hos pengefolk i København.

Alt syntes således at gå strygende, og det nye fabriksanlæg blev imødeset med store forventninger. Produktet herfra var nemlig – som det hedder i en skrivelse – »en Artikel, som bruges i enhver Huusholdning, og hvorføre hidindtil anseelige Penge af Landet ere udgaaet, siden her i Rigerne ey er en saadan Fabrique«. Det

Her gik det øjensynligt forrygende godt, kunne man fristes til at hævde ved synet af et reklameprospekt fra Christiansdal, der vistnok er tegnet i 1856. Skibet med splitsflaget skal vise, at det kunne lade sig gøre at besejle stedet via Haderslev Dam, men en kanal gennem Teglholt blev først anlagt i 1862, så skippet bedrager – og i det her viste tilfælde i mere end én forstand!

varede derfor ikke længe, før aktionærerne indskød yderligere 9.000 rdl.

Men selv ikke dette hjalp, og snart blev alt, hvad de implicerede havde næret af »godt håb« til fabrikkens trivsel, vendt til den bitre skuffelse, og forgæves var de ansøgninger, der i 1775 sendtes til den kongelige regering. Ove Høegh-Guldberg og hans mænd agtede ikke at springe til med økonomisk støtte. Regeringens afslag forelå definitivt i 1776, og ved nytårstide 1777 var fallitten en kendsgerning. For Blechingberg blev udgangen af sagen tragisk. Endnu i 1774 var han indtrådt i ægtstanden og kaldes da lodsejer i Hammelev, men nogle få måneder efter fallitten endte han sine dage på Frederiks Hospital i København.

Efter majorens død måtte interessenterne finde sig i, at hele fabriksanlægget blev solgt for kun 2.000 rdl. til blegemester P. H. Moore, Esum, og grosserer Christen Schaarup Black, en af de tidligere interessenter. De havde til hensigt at udnytte stedet til indrettelse af en blegeanstalt og et lærredsvæveri, da de fandt, at vandet var godt og gav rigeligt med kraft til at drive de nødvendige møller og maskiner. Denne gang hoppede regeringen på ideen og indskød 4.000 rdl., men efter en årrække blev det klart, at de

stillede forventninger ikke blev indfriet. 1796 8/10 anmodede commercecollegiet – datidens økonomiministerium – amtmand Møsting i Haderslev om at overtage Christiansdal på regeringens vegne, og dermed gled Moore og Black ud af horisonten.

Efter nogle års forhandlinger lykkedes det 1799 17/2 regeringen at få møller Hans Lautrup fra Laksmølle syd for Åbenrå fjord til at overtage hele herligheden for 1.800 rdl., og han overlod igen stedet i 1807 til sin søn Jes Lautrup. Anlægget blev nu indrettet som oliemølle til fremstilling af planteolie af den olieholdige raps og af hørfrø, som man på den tid – revolutions- og Napoleonskrigenes tid – var begyndt at dyrke på omegnens marker. Det er derfor et udtryk for den gensidige afhængighed mellem leverandør og producent, at det netop blev nogle gårdmænd – herredsskriver Andreas Meyer på Vojenslund, sognefoged Nis Steffensen, Hammelev, sandemand Hans Nissen, Hammelev, og gårdmand Hans J. Steffensen, Styding –, der i 1836 overtog konkursboet efter Jes Lautrup for 2.070 rdl., og de blev de første ejere af Christiansdal, hvem det lykkedes at bevare skindet på næsen. På den tid var stampeværket kommet i gang, og produktionen af vadmél, fremstillet af uld, der leveredes fra omegnens gårde, skal et enkelt år være nået op på 72.000 alen. Det lykkedes dem derfor at sælge fabriksvæsenet i 1843 til apoteker J. H. Fries i Odense for den nette sum af 10.000 rdl. For apotekeren var denne handel knap så god, for allerede to år efter, 1845 1/10, afstod han Christiansdal til major S. v. Simesen i Haderslev for 8.000 rdl.

Til trods for alle de mange omskiftelser er Christiansdal åbenbart stadig blevet anset for at være attraktivt som fabriksområde. Man skulle blot finde den rette mand med den rette produktion. Efter treårskrigen, 1851 18/6, meldte Sivard Weber fra det københavnske handelshus Theobald Weber & Co. sig som køber hos Simesen, og han var ikke sen til at få solgt, da han fik budt 13.250 rdl. Det var den nye købers hensigt at omdanne fabriksanlægget til et glasværk, og med broderen Theobald Weber og morbroderen Frederik Lehmann, kgl. hofspejlglashandler, i ryggen, mente han sig sikker på succes.

Christiansdal bød på rigeligt med vandkraft, og det måtte derfor være mere økonomisk at drive et glasværk her end i København. Også den gips, hvori glasset blev lagt under slibningen, og

den filt, som brugtes til poleringen, kunne man fremstille i Christiansdal. Ligeledes pulveriserede man selv den smergel, der var brug for. Intet var derfor naturligere, end at man også selv støbte råglasset, men for at kunne dette, måtte man have ren soda. Dette problem bragte den kendte industrimagnat C. F. Tietgen ind i billedet, idet han var blevet opmærksom på den grønlandske kryolits betydning for aluminiumsfremstilling, og den kunne også anvendes til fabrikation af soda og alun. Snart nåede kryolitten fra Ivigtut over Haderslev havn frem til Christiansdal, men dermed havde Sivard Weber slået større brød op, end han kunne magte. Dels blev transportomkostningerne alt for store, og dels krævede en sådan tilførsel en langt større produktion, end man havde kapacitet til i Christiansdal.

I 1856 skiltes brødrene Webers veje. Sivard forblev i Christiansdal, mens Theobald sammen med en tredje broder, Thorvald Weber, byggede en ny fabrik i København, hvortil transportomkostningerne ikke spillede så stor en rolle. Sivard Webers spejlglassfabrikation fortsatte uanfægtet, og en nygravet kanal gennem Teglholt fra Tørning til Christiansdal sikrede en større faldhøjde for vandet og dermed en større kapacitet. Frederik VII aflagde fabrikken et besøg og købte nogle spejle til opsætning på kongeslottet, men alligevel var foretagendet i bund og grund usikkert. Straks ved adskillelsen i 1856 havde Sivard Weber optaget et lån på 80.000 rdl., og endnu flere penge skaffede Laurids Skaus gode ven, birkedommer Harald Fiedler, der i disse tider, hvor et offentligt bankvæsen savnedes, virkede som kommissionær ved forskellige pengetransaktioner.

Stadig flere penge skulle bruges, da Weber også begyndte et træsliberi til fremstilling af papir, og endnu efter krigen i 1864 blev der pumpet københavnske penge i Christiansdal. Theobald Webers svigerfader, Raphael Camillo Meldola, havde i 1866 et tilgodehavende på 45.000 rdl. og birkedommer Fiedler en fordring på 50.000 rdl., samt en panteforskrivning på yderligere 30.000 rdl. Alt dette betød, at Sivard Weber var kørt uhjælpeligt fast, og 1868 20/2 var hans konkurs en kendsgerning. I april blev hans indbo solgt, og 1868 5/8 kunne dagbladet Dannevirke bringe den triste nyhed, at han var død i udlandet.

To fætre, ritmester Ernst v. Düring, Damager i Gl. Haderslev,

Ved vejen fra Hammelev og ned til Christiansdal lå Schweizerhuset eller Kunstnerhuset, indtil man i 1957 fandt på at nedrive det. Det blev opført i 1850'erne, da fabriksanlægget i Christiansdal syntes at være i god gænge. Tegningen stammer fra 1856.

og ritmester v. Düring-Rosenkrantz overtog fallitboet for 130.000 rdl., skønt pantegælden udgjorde 172.000 rdl. Allerede i 1870 fik de to Düringer den konkursramte ejendom so⁷ til et hamburgsk firma, Die Christiansthaler Papierfabrik AG, Hamburg. Denne fabriks direktør meddelte, at det denne gang var tanken at sætte en papirfabrikation i gang, baseret på halm i stedet for træmasse, men allerede 1873 måtte man standse, og det endte med, at grosserer, godsejer Johannes Hage, Nivågård, atter for en tid bragte Christiansdal på danske hænder. Også han kørte imidlertid fast med papirfabrikationen og solgte hele fabriksanlægget til et tysk

firma, ledet af papirfabrikant Walther i Flensborg. Under stadige vanskeligheder lykkedes det at holde nogenlunde gang i produktionen frem til 1907, da der endelig blev sat punktum for fabriksdrift i Christiansdal. Et konsortium fik derefter i 1908 retten til at udnytte vandkraften til fremstilling af elektricitet. Dette lille elektricitetsværk eksisterer endnu og yder efter en restaurering i 1975 et beskedent bidrag til Sønderjyllands elforsyning.

Christiansdal er beretningen om drømme, der atter og atter blev tilintetgjort. »Dygtigt fagarbejde er præsteret her, alsidigt initiativ er udfoldet. Blikfabrikken var den eneste af sin art i kongens lande, spejlglasfabrikken ligeledes, i Christiansdal stod kryolitindustriens vugge, sodafabrikken var den første i verden, der var baseret på kryolit, halmens forvandling til papirmasse foregik her som det eneste sted i Tyskland, – og alligevel er i dag næsten det eneste spor af den fordums travlhed en hengemt idyllisk kanal, der driver et lille elværk. Så svært kan det være at få industri sat i gang«. Med disse ord slutter Bjørn Svensson sin beretning om det, han kalder industrieventyret i Christiansdal, og vi kan kun tilslutte os dem.

Vojens-egnens kirker

Kirke og sogn

Kristendommens komme til vort land har betydet den mest dybtgående ændring af vort folks tilværelse, og ingen kulturpåvirkning lader sig blot tilnærmelsesvis sidestille med antagelsen af kristendommen som grundlaget for alle religiøse forestillinger. Vi plejer at fejre Ansgars komme til det danske rige i 826 som indledningen til vort folks kristning, men først på Harald Blåtands tid fik Danmark i den store Jelling-sten sin egentlige dåbsattest, og vi skal op i midten af 1000-tallet, før man tør antage, at evangeliets budskab er nået ud til de mere afsides liggende egne. Først ved den tid havde man fået rejst kirkebygningerne nogenlunde tæt, og omkring disse dannedes sognene af de folk, der søgte til disse gudshuse. Ordet sogn kommer netop af ordet at søge.

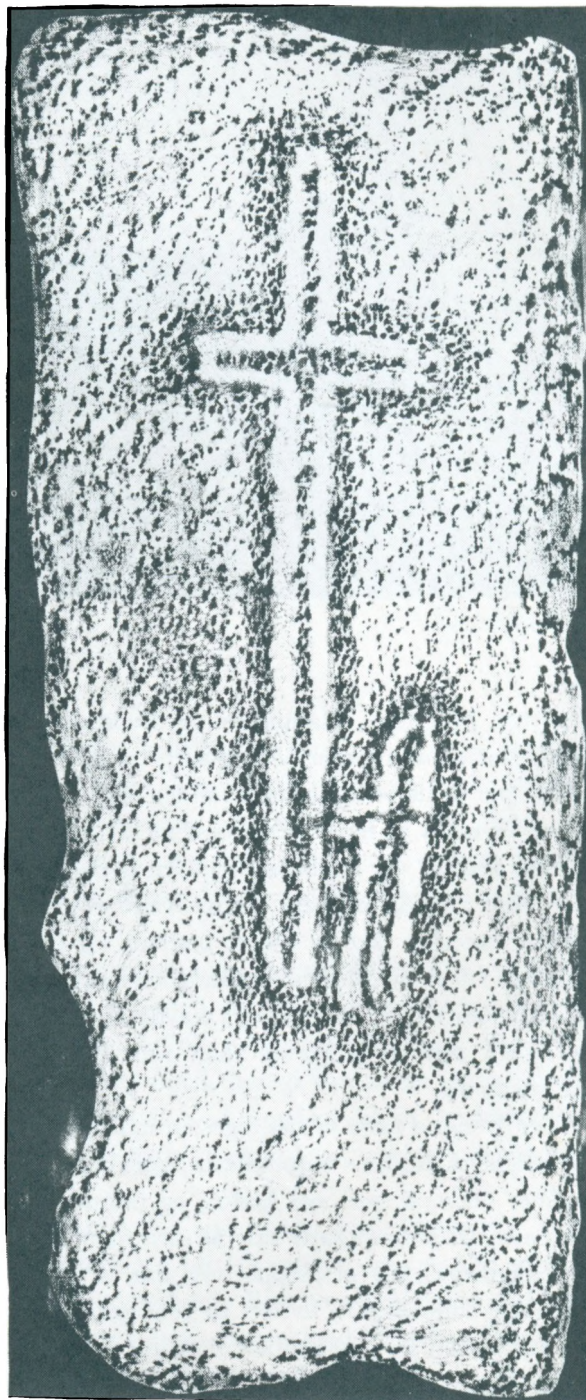
Også i egnen omkring Vojens rejses disse kirkehuse, som regel særdeles jævne af udseende, simple træbygninger, som de var. Deres levetid var derfor begrænset, og hen i 1100-årene, da indførelsen af tienden havde skabt et solidt grundlag herfor, blev disse vore første gudshuse erstattet af de granitstenskirker, som vi har den dag i dag. Et vældigt arbejde må det have været at samle de mange store marksten og få dem tilhugget i kvadre, der passede til byggeriet. Det har været et enormt slid, og det vidner klart og umiskendeligt om det kristne budskabs betydning for vore forfædre.

Ved udgangen af 1100-årene kan vi regne med, at alle Vojens-egnens sognekirker har været i brug, og at kirkesognene har haft deres nuværende afgrænsning, når man ser bort fra de to allerede omtalte ødekirker, Nybøl og Arvad. Kirkeligt set havde denne egn samtidig det særpræg, at sognene var opdelt mellem bispedømmerne i Slesvig og Ribe, og dette forhold er antagelig allerede en kendsgerning fra Knud den Stores tid. Oksenvad, Sommersted,

Indmuret på langs i Vedsted kirkes søndre korsarms sydmur findes denne romanske gravsten (120 × 48 cm).

Engang har den dækket en af kirkegårdens grave, men da kirkens korsarm blev opført, har man fundet den anvendelig som bygningssten. To andre gravsten fra tidlig middelalder, begge med et slankt kors, er anvendt som bygningssten i kirkens våbenhus. Den her viste gravsten har ikke alene et kors, hugget i kontur, men også et menneske stående ved korsets fod. Symbolikken er ikke svær at få fat på. Det er et af de ældste vidnesbyrd om indholdet i den forkyndelse, der har lydt i kirken, og tanken går uvilkårligt til det sidste vers af Arnold af Leuvens salme fra ca. 1250, hvor der tales om troen på korsets gåde.

Gnidebillede af
Bent Hansen, Haderslev Statsseminarium.

Fot. Nationalmuseet.

Jegerup, Magstrup, Hammelev og Vedsted hørte som en del af Haderslev provsti under Slesvig stift, mens Nustrup og Skrydstrup var et par af de østligste sogne under Ribe stift. Skellet mellem de to stifter synes at have været bestemt af Savsevejen, Sakservejen, der på den tid var hovedfærdselsåren mellem nord og syd.

I flere tilfælde kan der næppe være tvivl om, at den enkelte kirkes placering ikke er blevet bestemt ud fra det rent hensigtsmæssige i forhold til den forhåndenværende bebyggelse. Hvor en egn allerede under hedenskabet havde et religiøst samlingssted, er det uden tvivl også blevet valgt som centrum for den kristne gudsdyrkelse.

Ved Vedsted kirke er det, ligesom man endnu fornemmer noget af hedenold. Kirkens ensomme beliggenhed på et bakkehæld, der skrånede ud mod sønen syd herfor, og præstegården lige så ensomt liggende på den modsatte side af sønen, den slags skyldes ikke rene tilfældigheder. Der er næppe tvivl om, at vi her befinder os i et gammelt kultcentrum, hvilket de seks gravhøje synes at pege hen på, der endnu ses umiddelbart nord for kirken, og de er i virkeligheden blot en rest af en gruppe på ca. 20 gravhøje på dette sted.

Tre gravhøje ved Rygbjerg ses i nærheden af Vedsted kirke. De mange gravhøje i dette område tyder på, at kirken har fået sin plads inden for et område, hvor der også under hedenskabet havde fundet gudsdyrkelse sted.

Fot. J. F. Hildebrandt.

*Endnu den dag i dag ligger
Vedsted kirke ensomt ved søen
med præstegården på den
modsatte bred. Efter de gamle
navneformer at dømme har stedet
oprindeligt heddet »Vedso«,
skovsø, efter den skov, der
engang omkransede egnens hellige
sted.*

*Arkæologer har ikke gjort fund
af en hedensk helligdom, men når
man betænker, at der har
eksisteret en snes gravhøje i
kirkenes umiddelbare nærhed,
synes det rimeligt at antage, at
kirken er blevet bygget i et
gammelt kultcentrum.*

Også Sommersted kirkes beliggenhed synes at bero på forhold med rod langt tilbage i tiden. Dens plads på en temmelig anelig bakke lidt uden for kirkebyen og eksistensen af en helligkilde på samme bakke kunne tyde på, at der her har været et sted, hvortil folk allerede i fjerne tider er søgt hen for at finde helse for sjæl og legeme.

Oksenvad kirke har sin plads oven for engfladen omtrent midt imellem kirkebyen og det vadested, der har ført hovedvejstrafikken over åen. Et vidnesbyrd om, at folk tidligt har spekuleret over deres kirkes ejendommelige beliggenhed, har vi i et af de ret udbredte kirkeflytningssagn, der fortalt i al korthed siger, at kirken er blevet bygget på det sted, hvor et par okser med en efterspændt bjælke gjorde holdt.

De anførte eksempler skulle vise, at en kirkes placering ikke uden videre lader sig forklare ud fra ønsket om, at alle sognets beboere skulle have så nogenlunde lige langt til deres gudshus. Nej, der har åbenbart været mere tungtvejende hensyn at tage, da man i sin tid udpegede sognekirkens plads.

Dåben

Kirkernes inventar er af vidt forskellig alder, men netop takket være dette afspejler det de religiøse tanker, der har været rådende ned igennem tiderne.

Almindeligvis er døbefonten det ældste stykke inventar, som en kirke kan fremvise, og den er dermed et vidnesbyrd om barnedåbens betydning, så langt den kirkelige tradition rækker tilbage. Dåben er indgangen til livet, og fontens plads blev derfor midt på

Atter og atter må man undres over det liv, som det er lykkedes de gamle stenmestre at tvinge ud af den hårde granit. Døbefonten i Oksenvad kirke er et eksempel herpå. Ud af fodstykkets fire hjørner har stenmesteren skabt fire hoveder. Det velfriserede pagehår med midterskilning og de nænsomt modellerede øjenomgivelser er et vidnesbyrd om hans kunstneriske formåen.

Fot. Nationalmuseet.

*Døbefonten i Skrydstrup kirke
med det fremspringende
mandshoved og et relief af en
løve, omgivet af bladranker.
Fodstykket på den her viste side
har et kors.*

Fot. J. F. Hildebrandt.

kirkens gulv få skridt fra de to døre på mands- og kvindesiden. Den har nok sædvanligvis ligesom alterbordet været hævet et par trin over gulvhøjde, således at menigheden havde mulighed for at betragte dens billeder fra alle sider.

Den ypperligste af Vojens-egnens døbefonte er Skrydstrup kirkes. Enhver opmærksom betragter må sænke hovedet i ærbødighed for den gamle stenmesters håndværksmæssige og kunstneriske kunnen. Han har ingen anstrengelse skyet under sit arbejde med at gøre den grå granit levende. Et stort, kraftigt fremspringende hoved sidder på et glat felt, som sammen med tre rektangulære felter opdeler kummen i fire dele. To modvendte løver og to ligeledes modvendte fugle med udbredte vinger udfylder de andre felter, der sammenbindes af bladranker, og fontens fod har han prydet med billeder og rosetter.

De fire sider af fodstykket til døbefonten i Jegerup kirke. Vi begynder med den tomme side, ser derefter kalken og disken til nadver-elementerne og fortsætter med de to fremstillinger af huse og tårne i en by, måske det ny Jerusalem, med mænd og kvinder, med lægfolk og gejstlige som repræsentanter for menneskeheden.

Fot. J. F. Hildebrandt.

De fleste andre af egnens døbefonte er stilig udsmykket af enkle arkaderækker. Det gælder fontene i Hammelev, Jegerup og Sommersted kirker, hvorimod Magstrups døbefont har stærkt varierede pilastre mellem arkaderne, og Vedsteds har både arkader og bladranker.

Den mest særprægede font af denne type findes i Jegerup kirke, hvor det er fodstykket, der tiltvinger sig opmærksomhed. På to af siderne findes arkaderne fra kummen gentaget. Det ene arkadefelt står tomt, men i det andet findes en kalk og disk fremstillet. De to øvrige sider har i ret højt relief billeder af bygninger. Der er en kirke med tilsyneladende hele tre korrundinger (apsider) og to tårne. På hjørnerne står fire figurer, to kvinder og to mænd, af

Fot. Nationalmuseet.

Fot. J. F. Hildebrandt.

Altertavlen i Nustrup kirke er uden sammenligning egnens fornemste. Den er et arbejde fra ca. 1475 og udmærker sig først og fremmest ved hovedtavlens vældige fremstilling af langfredagsbegivenhederne på Golgata. Ikke færre end 40 personer er forsamlet ved korsets fod, og kunstneren og hans medhjælper har gjort deres bedste for at genskabe stemningen fra den frygtelige dag med korsfæstelsesdramaet.

Folkemængden er ordnet rækkevis. Nogle sørger og er i stor vånede, andre skærer grimasser, ja rækker endog tunge i deres bespottelse af det hellige. Der er frygtindgydende landsknægte, en veltilfreds yppersteprest (med bispehue), der er kort sagt repræsentanter for alle det daværende klassesdeltede samfunds forskellige lag. Altertavlens to sidesløje, der ikke vises her, rummer de 12 apostle, samt Skt. Vincent (med møllestén), Skt. Laurentius (med risten), Skt. Johannes Døber (med lammet på en bog) og endelig en uidentificeret bispehelgen.

hvilke den ene synes at være en gejstlig. Det er i sandhed ikke så helt lidt, det er lykkedes denne stenmester at få ud af sit hårde materiale. Hvad meningen har været, må vi gætte os til. Det tomme felt kan illustrere, at vi mennesker begynder vort jordeliv med tomme hænder, forbindelsen mellem dåb og altergang er kristenlivet, der engang vil føre til livet i det ny Jerusalem, byen med de mange boliger, hvortil mand og kvinde, gejstlig og læg har lige adgang. Er det mon ikke dette budskab, den gamle stenmester har villet efterlade sig gennem sit brydsomme arbejde?

Nadveren

Næst dåben er nadverhandlingen det andet store sakramente, og det er derfor kun naturligt, at altertavlerne almindeligvis påkalder sig en ganske særlig opmærksomhed. Men alle dage har der været et behov for at leve op til tidens smag, og derfor er der kun ret få steder, hvor en kirke har bevaret sin altertavle fra katolsk tid.

Den mest imponerende i egnen omkring Vojens findes i Nustrup kirke, en sengotisk fløjaltertavle fra ca. 1475, med en vældig Golgata-scene i midterskabet. Kristus og røverne på deres kors er det absolutte centrum. Engle svæver omkring Kristi kors for at opsamle hans dyrebare blod. Den gode røvers sjæl er på vej opad, mens en nu forsvunden djævel har hentet den onde røvers. De henved 40 personer, der overværer korsfæstelsen, er hver for sig vist med træk, der i nærbillede røber, hvorledes deres sindsstemning har været. Adskillige i folkeskaren rækker tunge og viser grimasser, der tydeligt afslører, at de ikke skal regnes blandt Mesterens disciple. Landsknægtenes fjæs og ypperstepræsten med det veltilfredse udtryk i sit fiffige ansigt lader én ikke i tvivl om, at disse to også vandrer ad den brede vej, der fører mod fortabelsen. I denne sammenstimlen er de troendes flok kun lille, og her samles opmærksomheden om den smerteramte Guds moder, som Maria Magdalena, Maria, Klopas's hustru, og Johannes søger at skåne for den ulægelige hjertesorg, som synet af korsfæstelsen tilføjer hende.

Fløjene på midtertavlens to sider indeholder i alt 16 figurer, og efter deres attributter at dømme er kirkens værnehelgen, Skt. Laurentius (med risten) og Skt. Vincentius (med møllestenen) i

Fot. Nationalmuseet.

I Jegerup kirke findes i korets sydvæg en lille niche, der må antages at have gjort tjeneste som piscina. Det er med andre ord et minde om romerkirkens nadverhandling, der her er bevaret, idet præsten har tvøttet alterkalken og sine hænder i den vandfyldte piscina.

Hammelev altertavles midterskab med en Golgata-scene, flankeret af kirkens værnehelgen, Skt. Jorgen, og af Skt. Catharina (med sværd og hjul).

Figurgruppen ved korsets fod er usædvanlig fåtallig. Den er delt op i den gode side med den segnende Maria, støttet af Johannes og Maria Magdalene, samt soldaten Longinus, og i den onde side med ypperstepræsten, hovedsmanden og hans krigere.

To svævende engle opsamler i kalke blodet fra Kristi sår, et vidnesbyrd om den helligblodsdyrkelse, der var med til at understrege romerkirkens forvaltning af nadverhandlingen.

Fot. Nationalmuseet.

de to øverste yderfelter, mens Skt. Johannes Døber (med et lam på en bog), samt en bispehelgen, der ikke mere lader sig identificere, findes anbragt i de to nederste yderfelter. De øvrige tolv figurer forestiller apostlene.

Nustrup kirkes håndskårne skabstavle hører vel ikke til de fornemste arbejder i sin art, men den er en åben og klar forkyndelse af Langfredags-begivenhederne. Dens billedverden må have gjort et uudsletteligt indtryk på den alt i alt analfabetiske menighed.

Altertavlen i Hammelev kirke minder ved sit motiv stærkt om Nustrups, men den er ikke nær så rig på figurer. Også her viser midterfeltet en Golgata-scene. Kristus og røverne er der, ligeledes englene, der opsamler blodet fra Kristi vunder, men de forsamlede ved korsets fod er langt færre, og de er opdelt i en god og en ond side. Ved Kristi højre hånd findes den segnende Guds moder, der

Fot. J. F. Hildebrandt.

støttes af Johannes, samt Maria Magdalena og den gode soldat Longinus, der med sit spyd åbnede Kristi side, og ved hans venstre har vi hovedsmanden og tre krigere. Gruppen indrammes af Skt. Jørgen med dragen og Skt. Catharina med sværd og hjul. De to fløjtavler rummer 12 apostelfigurer.

Skrydstrup kirke ejer en herlig skabstave fra middelalderens slutning, men den er i sit motivvalg langt enklere end altertavlerne i Nustrup og Hammelev kirker. Her udfyldes midterskabet af tre, over én meter høje figurer: i midten »Nådestolen«, d.v.s. Gud Fader med den Korsfæstede foran sig og på siderne Maria med

Altertavlen i Skrydstrup kirke er en gotisk skabstave fra begyndelsen af 1500-årene, mens topstykket antagelig er sat på omkring år 1700.

Midterskabet, der vises her, er bemærkelsesværdigt på grund af sin fremstilling af Nådestolen, d.v.s. Gud Fader med den Korsfæstede foran sig, flankeret af Maria med Jesus-barnet og af Maria Magdalene. Maria på Gud Faders højre side udmærker sig ved sit lange, regelmæssigt bølgede hår. Side-skabene rummer ti af apostlene, samt Paulus (med sværdet) og en senere indsat figur.

»Imperialissima Virgo Maria«, udbryder Skrydstrups sognepræst, Hans Hejselbjerg Paulsen, da han dvæler foran dette alter aftenen før kirkens lukning i 1944 under 2. verdenskrig. I denne dystre tid var der et budskab at hente i det gamle kunstværk:

»Ved hendes Side staar Gud Fader. Han holder i begge Arme et Kors, – den korsfæstede vaander sig i Smerter. Her paa dette Alter er Kirkens tusindaarige Erfaring samlet paa eet Sted. Det Alter kan trøste. Ja, det kan endog tale . . . Gud Fader holder den korsfæstede frem foran sig. Bliver han ikke træt? Hvorfor sænker han ikke Armene og lægger Korset til Side? Er der da ikke lidt nok? –

»Saaledes elskede jeg Verden . . . Se, hvad Verden og dens Mennesker har gjort ved min Søn. De korsfæster ham jo, korsfæster Sandheden i Verden. Ogsaa nu. Verden er den samme ogsaa i Dag. Men jeg vender det onde til det gode.«

Vedsted kirkes altertafle, der oprindeligt har smykket et sidealter i Øster Løgum kirke. I midten Maria med barnet i solgissel, til venstre Skt. Christoffer og til højre Skt. Michael.

Fot. Nationalmuseet.

Jesus-barnet og Maria Magdalena med den kostbare nardussalve i en åbnet krukke.

Sideskabene har tolv figurer, ti apostle, samt Paulus med sværdet og en ung mandsperson, der tydeligvis er blevet indsat på et senere tidspunkt til erstatning for en apostelfigur, der er gået tabt.

Helgendyrkelsen

Blandt egnens kirker er der endnu én, der rummer en middelalderlig fløjaltertavle, og det er Vedsted, men her hører den ikke

til det oprindelige kirkegods. Den stammer fra Øster Løgum, hvor den i middelalderen har gjort tjeneste i et sidealter, og den er først blevet opstillet i Vedsted kirke i forbindelse med en restaurering i året 1900.

Denne altertavles indhold præges helt og holdent af middelalderkirkens traditionsstof. Dens midterfelt optages af Maria med barnet, indrammet af solgisselen, der afgrænses af en rosenkrans. Fløjtavlerne har hver sin figur, en Skt. Christoffer med barnet og en Skt. Michael med foden på den netop besejrede drage.

Efter reformationen var der ikke mere plads til sidealtrene og da slet ikke, når deres billedvalg ikke var i overensstemmelse med Skriftens ord. Mange er utvivlsomt blevet tilintetgjort, andre er blevet anbragt oven over kirkens loft, hvorfra de undertiden er vandret videre til museernes samlinger. Det sidste er f. eks. tilfældet med nogle figurer fra sidealtertavler i Hammelev kirke, blandt dem en fremragende Madonna med barnet. De skal nu søges i Nationalmuseet i København og i museerne i Flensborg og i Sønderborg.

I vort århundrede har man ikke været så nøjeregnende med sligt. Sidealteret fra Øster Løgum har som nævnt fundet ny anvendelse som hovedalter i Vedsted kirke, og andre steder er det gamle kirkegods blevet hentet ned fra loftet og er atter kommet til ære og værdighed.

Noget af det værdifuldeste, Jegerup kirke ejer, er netop sådant tidligere kasseret inventar. Det drejer sig om håndskårne figurer fra to forskellige altertavler, dels tolv apostelskikkelser, der er blevet reddet i allersidste øjeblik, og dels en Madonna med barnet, samt en Skt. Johannes Evangelist. Den sidste er ejendommelig ved, at han træder på en liggende, kronet figur. Det skal være synden, der her er trådt i støvet.

Skrydstrup kirke ejer foruden hovedalterets Madonna med barnet endnu én, stammende fra et sidealter, og desuden en rustningsklædt helgen, Skt. Chrysogonus eller måske snarere Skt. Mauritius.

Også Nustrup kirke tegner sig med værdifuldt kirkegods hidrørende fra forsvundne sidealtre. Kirkens værmehelgen, Skt. Laurentius, er blevet bevaret for tilintetgørelsen og ligeledes en sjældent gracøs Madonna med barnet. Kunstneren har tydeligvis lagt al

Fot. J. F. Hildebrandt.

Det er ikke helt almindeligt at finde en helgenfigur bevaret i vore kirker, men i Skrydstrup kirke findes en sådan, uden at man rigtigt ved, hvem han forestiller. Sagkundskaben antager dog, at det er Skt. Mauritius. Når figuren har overlevet reformationen, skyldes det sikkert, at man har troet, at han var en biskop fra Ribe eller den stormand, der har haft sin residens på voldstedet Borgvold lige nord for Skrydstrup.

Skt. Hjælper krucifixet i Nustrup kirke er et af denne kirkes virkelige klenodier. Hovedsædet for Skt. Hjælper-dyrkelsen her til lands var ellers Kliplev kirke, men kun fra Nustrup kendes et sådant krucifix.

Det specielle ved dette krucifix er, at det viser en kjortelklædt mandsskikkelse som den kronede Kristus, og det peger derved tilbage til den romanske stils krucifixer, der ellers i middelalderens løb var blevet afløst af de gotiske krucifixers smertensmand. En sydlandsk legende, der handler om en portugisisk prinsesse, der blev forvandlet til en mand, har derimod ikke noget med Skt. Hjælper i Nustrup og i Kliplev at gøre.

Korsarmenes kvadratiske endefelter har antagelig vist symbolerne for de fire evangelister: Matthæus (engelen), Marcus (løven), Lucas (oksen) og Johannes (ørnen), og de har således været med til at pege hen på evangeliernes budskab om den korsfæstede og himmelkronede.

Fot. Nationalmuseet.

sin sjæl i arbejdet med at skabe den ideale kvindeskikkelse, men evangelisk forkyndelse er der unægteligt ikke tale om.

Korset i kirken

Det er der derimod i krucifixerne, og det er nok grunden til, at så mange af dem er blevet bevaret for eftertiden.

Oksenvad kirke ejer et korbuekrucifix, der antages at stamme fra ca. 1250–75, og det repræsenterer derfor en overgangsform mellem den romanske stils strenge frontalitetskrav og gotikkens forsøg på ved hovedets hældning af fremstille Kristus som smertensmanden.

Jegerup kirke efter tegning af J. P. Biel 1870.

Kirken består af skib og et kor uden apsis. Den østlige del af kirken er opført af store granitkvadre, mens den vestlige del af skibet er af rå kamp. Det kraftige kirketårn er af munkesten, hvorimod våbenhuset, der ikke ses her, også er opført af rå kamp.

Jegerup kirkes korbue-krucifixgruppe med den korsfæstede flankeret af Maria og Johannes er så nogenlunde samtidig med krucifixet i Oksenvad. Der er noget ophøjet over scenen, men det grufulde, der fandt sted Langfredag, er så godt som slet ikke kommet til udtryk.

Det var først hen i senmiddelalderen, i den kunstperiode, vi plejer at kalde gotikken, at man nåede til denne erkendelse. Sommersteds korbuekrucifix fra slutningen af 1400-årene er med sin fremstilling af den tornekrone Frelser karakteristisk i så henseende.

Nustrup kirke ejer både et korbue- og et processionskrucifix fra denne periode. Kristi hensunkne legeme, det magre ansigt under tornekrone, den slappe mund, det store spydsår, alt sammen tjener det til at forklare menigheden, hvor meget det har kostet Frelseren, da han led korsets død i vores sted.

Ud over de to nævnte krucifixer ejer Nustrup kirke også det meget mærkværdige Skt. Hjælper-krucifix – i det ganske land det eneste bevarede af sin art.

Fot. Nationalmuseet.

*Klokketårnet på Jegerup
kirketårn.*

*Man antager, at der har været et
spir oven over Jegerup kirkes
store tårn, men i 1716 blev der
foretaget en ret omfattende
ombygning, der utvivlsomt har
givet tårnet dets nuværende
udseende.*

*Kirkeklokken var oprindelig
ophængt i et af tårnets glamhuller,
men det har åbenbart knebet
med at høre den, og i 1838 blev
den derfor overflyttet til den her
viste kvist.*

Skt. Hjælper er sindbilledet på selveste den hellige Frelser, Sct. Salvator, og dyrkelsen af Skt. Hjælper kan tolkes som et udtryk for en tilbagevenden til Kristus-skikkelsen. I løbet af middelalderen havde helgendyrkelsen fået en stadig større plads i kirkens liv, ja, man var endog begyndt at dyrke nødhjælpere af forskellig art, og der er derfor ikke tvivl om, at reformationens mænd havde ret, når de drog til felts mod de mange fabler og vrangforestillinger, der efterhånden stillede sig i vejen for evangeliets forkyndelse. Men også adskillige af den gamle kirkes mænd vendte sig imod fromhedsytringer, som ikke kunne finde deres begrundelse i den hellige skrift, og Skt. Hjælper-dyrkelsen skal utvivlsomt opfattes som et forsøg på at gøre kirkens budskab mere Kristus-centreret.

Hovedsædet for Skt. Hjælper-dyrkelsen var Kliplev i nærheden af Hærvejen, og her udviklede valfarterne sig efterhånden til et vældigt kvæg- og hestemarked, der oprindelig afvikledes i forbindelse med årets to korsmesser, den 3. maj og den 14. september. Skt. Hjælper-billedet i Kliplev er imidlertid forlængst forsvundet, og krucifixet i Nustrup er derfor – når der ses bort fra nogle pilgrimsmærker, der er fundet forskellige steder i landet – det eneste, der i vor tid kan formidle et indtryk af Hjælper-skikkelsen. Det viser en kronet, kjortelklædt mand med et kraftigt fuldskæg, udstrakt på et kors, og adskiller sig således tydeligt fra de sædvanlige krucifixer med en lænde klædt Kristus.

Vil man end mene, at meget i Skt. Hjælper-dyrkelsen virker fremmed for en evangelisk-luthersk kristen, så er den dog alligevel et vidnesbyrd om, at der allerede i den gamle kirke var en søgen efter en ny forståelse af Kristus-skikkelsen.

Efterreformatorsk inventar

Efter reformationen var det ordets forkyndelse, der blev det centrale led i den evangelisk-lutherske gudstjeneste, og det var derfor kun naturligt, at prædikestolene nu holdt deres indtog i kirkerne.

Hammelev kirkes prædikestol er nok egnens ældste og går tilbage til ca. 1550, men den er ved senere ombygninger blevet ændret så meget, at dens oprindeligt enkle udseende er gået tabt. Også Nustrup kirkes prædikestol går tilbage til denne tid, men den har senere fået påsat fyldinger med fremstillinger af Kristi liv.

Da Sommersteds gamle middelalderkirke var blevet meget brøstfældig, besluttede man i 1857 at lade den nedrive, og Sønderjyllands dengang førende arkitekt, L. A. Winstrup, fik til opgave at forestå nybyggeriet. Altertavlen fik samtidig et maleri, Ecce homo, af J. Roed.

Fot. Nationalmuseet.

Kunstnerisk når ingen af den efter-reformatoriske tids inventardele op på højde med middelalderens. Det ses allerbedst ved en sammenligning af altertavlerne fra de to perioder.

Oksenvad kirkes fra 1638 er nok den mest vellykkede af Vojensegnens nyere altertavler. Med sin indramning af storfeltet af to pilastre har den bevaret et præg af renæssance. Jesu dåb er her fremstillet i relief. Sidestykkerne peger derimod frem mod barokken med dens sans for snørkel- og bruskværk.

Egnens øvrige altertavler har malede storfelter. I Magstrup og i den nye kirke i Vojens vises nadveren, i Jegerup sædemanden. Ingen af disse altertavler kan dog anses for at være særligt betydelige kunstværker, og det hænger vel sammen med, at gudsdyrkelsen var blevet flyttet fra øjets verden til ørets, som det engang så rigtigt er blevet sagt af Magstrup-Jegerups sognepræst Carsten Petersen.

Kirkeligt nybyggeri

Sommersted kirke er en nyskabelse. I årene efter treårskrigen fandt man den gamle kirke for brøstfældig. Restaureringsarbejder

havde man dengang ingen forståelse for, og i stedet lod man en ny kirke bygge på den nedrevne kirkes tomt. Den blev tegnet af en af samtidens kendte arkitekter, L. A. Winstrup, og fremtræder i en art byzantinsk-romansk blandingsstil. Materialet er røde mursten, genanvendte kvadre og skifer. Indvielsen af den nye kirkebygning fandt sted den 4. august 1858.

En stor del af inventaret blev også fornyet. Altertavlen hovedfelt fik således et maleri af Jesus foran Pilatus, malet af J. Roed. Som kunstværk er dette maleri dog heller ikke særligt overbevisende.

Sidenhen er endnu en kirkebygning blevet rejst, nemlig sognekirken for Vojens. Arkitekten var her Hans J. Huusmann, og i sin traditionelle stil falder den ganske godt ind i landskabet. Den blev indviet i 1925 og afløste et kapel, der i adskillige år havde gjort tjeneste som kirkerum for det opvoksende bysamfund.

Fra hertug Christian til generalsuperintendent Adler

Reformationen

Reformationens indførelse er i Sønderjylland et kapitel for sig, og den, der frem for alle andre har ansvaret for handlingsforløbet, er Frederik Is ældste søn, hertug Christian – eller Christian III, som han kom til at hedde som konge.

I 1525 fik hertug Christian Haderslev og Tørring overladt til sit underhold, og aldeles omgående kastede han sig over reformationens arbejde som det, der lå ham stærkest på sinde. Som udsending for hertugdømmet Holsten havde han i 1521 oplevet Martin Luthers møde med det Tyske Riges fornemste repræsentanter i rigsdagen i Worms i 1521, og han var blevet ramt for livet af denne mands personlighed og af hans kristendomsforståelse. Derfor skulle de lutherske tanker omsættes i praktisk kirkepolitik inden for hans lille hertugdømme Haderslev-Tørring. Den romersk-katolske kirkes øverste repræsentant på egnen, domprovst Johann Wulf, blev omgående afskediget, og de kirkelige anliggender skulle herefter styres fra hertugens residens på Haderslevhus.

Allerede omkring 1. maj 1526 blev samtlige sognepræster og degne fra Haderslev provsti – og det vil sige også fra hovedparten af egnen omkring Vojens – indkaldt til Haderslevhus for at blive præsenteret for hertugens og hans nærmeste medarbejders ønske om en ændring af de bestående tilstande inden for kirken. Det blev dem pålagt fremover at følge en art præstekursus, »for at de bedre kunne prædike den rette lære uden al menneskelig forblændelse«, og inden de forlod slottet, måtte de aflægge en særlig embedsed, hvori de forpligtede sig til at drage omsorg for deres menigheder, at afholde sig fra sektereri og drikfældighed og til at være tro imod deres landsherre, hertug Christian. Dermed var reformationen indført i Haderslev provsti!

I de to sogne, der hørte under Ribe stift, Nustrup og Skryd-

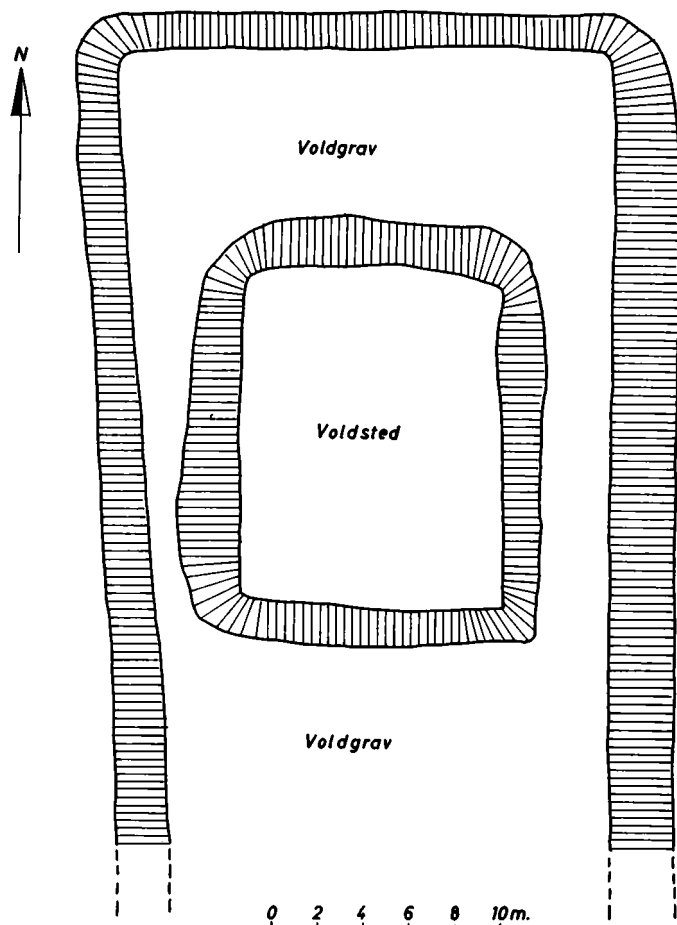
strup, måtte hertugen vente endnu et par år med sit forehavende, idet det var lykkedes Ribe-bispen Iver Munk at hindre en deltagelse af præster og degne fra sit embedsdistrikt. Men efter herredagen i Odense i 1527 lå de kongerigske stifter åben for lutheriets fremtrængen, og i foråret 1528 måtte også alle gejstlige fra Tørning lens provsti give møde i Haderslev. Det betød, at reformationen nu også var blevet indført i Nustrup og Skrydstrup.

Hertugdømmet Haderslev-Tørnings gejstlighed fik efter mødet på Haderslevhus i 1528 udleveret en skriftlig vejledning i, hvorledes embedet fremover skulle bestyres. Det er de såkaldte Haderslev-artikler, der påbød præsterne at prædike over søndagens evangelium, og kunne de ikke det, skulle de gøre brug af Martin Luthers postiller, samt fremsige katekismen fra ord til andet. Gudstjenesten skulle foregå på dansk, også dåbshandlingen, »for at folk kan vide, hvortil dåben er indsat«.

Reformationen medførte ikke de store ændringer i de her behandlede sogne. Efter alt at dømme synes samtlige gejstlige at have lystret de nye paroler fra Haderslevhus og at have fortsat i deres embeder under de nye forhold. Også præsterne i de tidligere ripensiske sogne fandt sig i det nye kirkelige tilhørsforhold med Haderslev-Tørning som et eget evangelisk-luthersk superintendentur [bispedømme].

Sognepræsten i Nustrup, Marquard Fries, fik således 1530 15/7 et hertugeligt kaldsbrev, der var udstedt i Haderslev, og inden århundredets midte havde Hammelev i Jørgen Stur en sognepræst, der havde studeret i Wittenberg på Christian IIIs bekostning.

Vedsteds sognepræst efter 1533, Johannes Tunderus (Tønder), var en af Haderslev præsteskoles første elever og havde her lært de fra Tyskland indkaldte evangelisk-lutherske teologer at kende. Han havde overværet superintendenten Eberhard Weidensees prædikener og været discipel hos den skriftlærde Johann Wenth (der som biskop i Ribe fra 1537 til 1541 almindeligvis kaldes Johan Vandal). Haderslev-Tørnings superintendent i årene efter 1537, Anthon Keyser, benyttede Johannes Tunderus som sin sekretær og tolk i forbindelse med visitatser rundt omkring i sit embedsdistrikt, og ad den vej har således en af Vojens-egnens sognepræster haft sin andel i reformationsværket.

Haderslev Museum 1946.

Ortodoksien

Alt i alt synes der i åndelig henseende at have været mærkeligt stille i sognene omkring Vojens i det første hundredår efter reformationen. Præsterne søgte at prædike i nøje overensstemmelse med reformatorenes lære. Det gjaldt med andre ord om at være rettroende, og man har derfor kaldt denne periode af vor kirkes historie for ortodoksiens tid. Megen nytænkning medførte en sådan grundopfattelse naturligvis ikke, og det er egentlig først, efter at 1600-årenes mange trængsler var blevet overstået, at der kan tales om, at et åndeligt liv igen begyndte at markere sig.

Den mest særprægede blandt den tids præster var Peder Wan-

Magstrup præstegårdshave er ejendommelig ved at rumme et gammelt voldsted. Det ses i vor tid som en lille ø, omgivet af en vandfyldt grøft, og er sikkert det sted, der i Gram herreds tingbog den 6. maj 1661 kaldes »Kongholm«. Det 8-fags hus, der da fandtes her, må være Peder Wandals studietårn. Navnet »Kongholm« hidrører fra, at voldstedet i den folkelige bevidsthed er blevet sat i forbindelse med kongen. Både hertug Hans den Ældre og Frederik II har opholdt sig i Magstrup, men der kan ikke være tvivl om, at de har boet i præstegården.

Voldstedet er nemlig langt ældre og i virkeligheden anonymt, således som det er tilfældet med de fleste af vort lands voldsteder. Ligesom det ikke er ualmindeligt at finde gravhøje i en kirkes umiddelbare nærhed, er det heller ikke usædvanligt at finde en stor gård eller en tidligere stormandsbesiddelse nær ved en kirke. Det er utvivlsomt en sammenhæng, der går tilbage til kirkebyggeriets allerførste tid.

Titelbladet til Peder J. Wandal:
Oeconomia Dei eller Guds
 åndelige husholdning, forsynet
 med rammekartouche i tidens
 stil. Den svagere skrift betegner
 den røde farve, der liver op
 på titelbladet.

Fot. Det Kgl. Bibliotek.

dal, der i 1628 var blevet sin faders efterfølger i Magstrup. Det er især ved sin ejendommelige levevis, at han har påkaldt sig eftertidens opmærksomhed, idet han på en holm midt i det gamle voldsted i præstegårdshaven lod opføre et tårn, hvori han til stadighed opholdt sig. I det underste stokværk havde han indrettet sit soveværelse, i det andet sit bibliotek, der skal have været rigt forsynet med sjældne bøger og østerlandske håndskrifter, i det tredje sit naturaliekabinet og i det øverste et astronomisk observatorium. Astronomien var dengang overordentlig populær hos de lærde, og hans yngre broder, Bagge Wandal, var ved sin død

i 1683 vort lands betydeligste astronom. Men også Magstrup-præsten fortjener at blive mindet som videnskabsmand, og det er nok rigtigt, når hans levnedsskildrer og langt senere efterfølger i embedet, Carsten Petersen, har betegnet hans forfatterskab som det fyldigste tilskud fra Nordslesvig til den danske litteratur i det 17. århundrede. På egen bekostning udgav han en række forklaringer til de fleste af Ny Testaments skrifter, samt ikke få prædikener og en stor ordbog. Alle hans skrifter er dog forlængst glemte, og et af dem, »Guds Aandelig Huszholdning«, bliver i vor tid kun husket, fordi det skabte vanskeligheder for tidens kendteste teolog, den lærde Holger Rosenkrantz. Det var jo ortodoksiens tid, og den prægedes af så mange stridigheder om, hvad der var ret lære.

Adskillige af kirkens mænd indså tidens brøst. Provsterne i Haderslev forsøgte således at rette på de værste misforhold ved hjælp af udsendte rundskrivelser, der også havde bud til de her behandlede sognes præster. I en af dem indskærpes det dem at undgå »alt for stor vidtløftighed i prædikenen, en halv time er nok, højst tre kvarter, thi den udannede almue på landet kan ikke fatte mere på én gang!« I en anden klages der over, »at mange præster tager sig en rus, ja, de sidder ved gildebordet til langt ud på natten og drikker så tæt, at de ikke formår at beholde den nedsvælgede vædske i sig!«

Skæbneåret 1659 medførte en næsten total udskiftning inden for Vojens-egnens gejstlighed. Kun i Sommersted fortsatte samme præst. Peter Dreier i Oksenvad-Jels, om hvem der er fortalt andetsteds, overlevede katastrofen, men fortsatte som andenpræst ved Vor Frue kirke i Haderslev. Alle de andre døde: den just omtalte Peder Wandal fra Magstrup-Jegerup, samt sognepræsterne fra Nustrup, Skrydstrup, Hammelev og Vedsted.

Reform-ortodoksien

Det nye kuld af præster var gennemgående præget af reform-ortodoksiens tanker, der blandt andet gik ud på, at man ved hjælp af øget katekismus-undervisning skulle virke for kristendommens udbredelse inden for den opvoksende skoleungdom. Også konfirmationen fandt allerede inden år 1700 indgang i flere sønderjyske sogne.

Skoleundervisningen var ellers i al almindelighed bedre i Sønderjylland end nord for Kongeåen. Hvert sogn havde sin skole, hvor degnen indførte bøndernes sønner i de grundlæggende kundskaber, og sognepræsterne og deres kapellaner tog sig af de mere kvikke blandt eleverne, og de blev ad den vej forberedt til videre uddannelse andetsteds. Denne undervisning foregik sædvanligvis i præstegårdene eller også – som vi ved, at det var tilfældet i Magstrup – i kirkens sakristi.

Sommersted latinskole

Egnens mest kendte videregående undervisning fandt sted i Sommersted præstegård, hvor mecklenburgeren Peter Wöldike i 1684 blev sognepræst, efter at han i nogle år havde været konrektor ved Haderslev latinskole. Det var dengang et avancement for en konrektor – ja selv for en rektor – at blive præst ude i et landsogn, og da Wöldike overtog sin forgængers datter, havde også menigheden i Sommersted grund til at være tilfreds med deres nye sjælehyrde, idet pensionsspørgsmålet derved var blevet løst på en for alle parter lykkelig måde.

Med sin kone fik Peter Wöldike efterhånden ti børn, af hvilke fem sønner blev voksne og alle nåede frem til gode embeder. En af årsagerne til, at sønnerne kom så godt i vej, var den, at faderen med den største omhu havde taget sig af deres oplæring, og snart havde den tidligere skolemand et så godt ry for den undervisning, han gav, at nabopræster og slægtninge og efterhånden stedse flere fik deres sønner anbragt i Sommersted præstegård, hvor de blev præpareret til optagelse på universitetet.

Af rektor og lærere ved latinskolen i Haderslev måtte dette naturligvis føles som en konkurrence, men selv om de klagede adskillige gange over det private studenterkursus i Sommersted, fortsatte også Peter Wöldikes søn af samme navn denne métier, efter at han i 1725 var blevet præst i sit fødesogn. Der var blot den forskel, at elevkredsen da fortrinsvis rekruteredes fra egne, der lå uden for Haderslev latinskoles naturlige opland. Først da Peter Wöldike (den yngre) i 1750 blev provst i Haderslev, slap latinskolens lærere for den konkurrence, de havde været udsat for igennem et par generationer.

Pietismen og landsbyskolen

Nok havde hvert sogn helt siden reformationen sin egen degneskole knyttet til kirkebyen, men stadig var der adskillige børn, som ikke fik undervisning, og det var først under pietismen, at der for alvor blev gjort noget for at råde bod på dette forhold. Forsåvidt lå pietisternes opfattelse af skolens betydning i forlængelse af reformortodoksiens. Kirkens mænd ønskede ved hjælp af skolerne en bedre oplæring i kristendom, og menigmand krævede øgede kundskaber, der skulle gøre ungdommen skikket til at møde livet. I begyndelsen af 1700-årene oprettedes der derfor den ene skole efter den anden rundt omkring i landsbyerne. Det er på denne baggrund, at man skal læse Nustrup-præsten Johan Arndt Dyssels vidnesbyrd om denne sag: »Overalt i det Slesvigske oplæres Bønderbørn meget ypperlig i Skrivning og Regnekunsten, indtil Algebra. Bønderne søger en stor Ære i at lade deres Børn vel oplære, og det saa meget priseligere, da de uden synderlig Øvrigheds Tvang og Anstalt, selv ivrig driver derpaa; foruden de visse Sogneskoler, lønner og koster hver fraliggende Bye om Vinteren sin egen Skoleholder. En herlig Kundskab er her, og meget vittige [kloge] Hoveder. Det er de herlige Følger af den lyksalige Friehed, som den Slesvigske Bonde nyder«.

Den gode Dyssel har måske nok fremstillet det sønderjyske skolevæsen i et lidt for rosenrødt skær, men det er betegnende, at bønderne selv førte an i tilsynet med skolevæsenets indretning, og foruden de af Dyssel nævnte kundskaber var det også almindeligt, at forældrekredsen krævede et vist kendskab til det tyske sprog. Som et eksempel herpå kan der fra Ørsted anføres en klage fra 1763 over en nørrejysk skoleholder, som beboerne ikke fandt egnet, fordi han ikke evnede at give deres børn tyskundervisning.

Klagen siger ikke noget om, hvor meget bønderne var parat til at betale for at få en sådan undervisning. I modsætning til degnene, der gerne havde jord til embedet, var skoleholderne nemlig meget dårligt aflønnet, og en del af deres løn var ofte den kost, som de efter tur fik på gårdene. Følgen blev naturligvis – som det i 1785 siges af Nustrup-præsten Thomas Wang –, at »mange Bønder-Karle, som ere færdige i Skrivning, Regnen og

*Nustrup kirke, set fra apsis
(korrundingen).
I sin opbygning med apsis, kor
og skib er den en typisk
romansk landsbykirke, opført af
granitkvadre. I senmiddelalderen
er tårnet og våbenhuset blevet
føjet til.
Våbenhuset i Nustrup regnes for
et af de fornemste og ældste. I
1662 kaldes det »karnhus«,
således som det var almindeligt
at kalde det i det gamle
Sønderjylland. Denne benævnelse
hentyder til, at der ofte i
våbenhuset var et lille aflukke,
hvori man gemte opgravede ben
fra kirkegården (ben hedder på
latin: »carnis«).*

Fot. Nationalmuseet.

Christendom og endog have ladet sig undervise af Obermesteren [d.v.s. skoleinspektøren] i Kiøbstæderne, nok have betient Skolen trolig og vel, men formedelst den ringe Løn igien have taget deres Afskeed«.

Hans Adolph Brorson på visitats

Forholdene i kirke og skole i de to sogne under Ribe stift lærer man at kende af biskop Hans Adolph Brorsons notater fra sine visitats. Den kendte salmedigter har som ingen anden sat sit præg på fromhedslivet i Sønderjylland, og også, når han er embedsmanden og kort og knapt meddeler sine indtryk til papiret, er det tydeligt, at det, han ønsker, er kristeligt vakte menigheder. Præsten skal tage sin gerning alvorligt, og han bør prædike »bevægeligt«.

I Nustrup synes sognepræsten i 1742, Iver Morup, at have haft nerver på, da hans højærværdighed biskoppen sad som tilhører, for Brorson har noteret, at »han ikke kunne fatte meget af hans Tale, fordi hand raabte aldt for høyt, som hand ogsaa blev erindret om«! Under den påfølgende katekisation [overhøring] svarede

ungdommen dog bedre, end biskoppen havde ventet, »efterdi Præsten ikke havde været bekendt af nogen ret Alvorlighed i sit Embede«.

2. pinsedag 1762 gik det bedre. Da gav efterfølgeren Dyssel »tydeligt og smukt et kort Begreb af Guds Evangelio. Han er flittig, alvorlig og ustraffelig i sit Embede og prædiker grundig og bevægelig.«

Ét sted i Nustrup sogn var alt dog ikke, som det burde være, og det var i Bæk, hvor man i 1761 i forbindelse med »den forargelige juleleg havde bespottet det hellige læreembede og de højværdige sakramenter«. Julegilderne med al deres utvungne lystighed vakte til stadighed anstød hos pietisterne, og her i Bæk var kådheden ovenikøbet udartet til at gøre grin med den pietistiske sognepræst og hans forkyndelse. Noget sådant var en alvorlig sag og var derfor blevet indberettet til øvrigheden.

Også til Skrydstrup kom Brorson under sine visitatsbesøg rundt i det udstrakte bispedømme. I 1742 prædikede Thomas Wang »upåklageligt«, men ungdommen gjorde kun »nogenledes rede for sig« og måtte derfor love forbedring! Ved næste visitats, i 1748, havde samme ungdom »kiendelig forbedret sig«. I forbindelse med visitatsen den 1. pinsedag 1762 kaldes Thomas Wang »en gammel, redelig, ustraffelig Lærer«. Ikke desto mindre fik han et over tyve-årigt virke som sognepræst i Nustrup, efter at Dyssel i 1764 var flyttet til Lolland, hvorfra han også i sin tid var kommet. Wangs efterfølger i Skrydstrup, Richard Krahe (1764–87), kalder P. Rhode »Jesu velsindede Tiener«.

Pietismen i Haderslev provsti

Altimens biskop Brorson vågede over det åndelige liv i sine ripensiske sogne, prøvede også provst Johannes Tychsen i Haderslev at udbrede vækkelsens ånd i de menigheder, der var blevet ham betroet. Han var et ægte barn af de pietistiske universiteter i Halle og Jena, og at det var ånden herfra, han ville viderebringe, fremgår klart af den hilsen, som han sendte provstiets præster umiddelbart efter sin udnævnelse i 1737. Han ønskede heri, at »Herren måtte fylde ham selv og præsterne med en ny iver og flid til at udføre det dem betroede hellige embede med det tunge tilkom-

mende regnskab for øje for at redde den af menneskene desværre mere end for meget tilsidesatte Guds ære og til at forbedre og opbygge den fattige hob, som vel kalder sig efter Kristi navn, men som for en god del er fjernet fra sin Frelzers levende og troende samfund«.

Flere af de præster i sognene omkring Vojens, der modtog denne hilsen, levede godt nok op til de forventninger, som deres provst stillede til dem. Peter Wöldike fra Sommersted og noget senere Joachim Cretschmer fra Magstrup-Jegerup opnåede ovenikøbet selv at blive provster i Haderslev, og i Hammelev virkede efter hinanden to brødre Prætorius, af hvilke den ene havde studeret i Halle og Jena, den anden i Göttingen. Ligesom under reformationen var det også under pietismen således, at de nye tanker sydfra formidledes gennem Sønderjylland, inden de vandrede videre nordpå.

Fra pietismens tid stammer de vakte kredse, hvis medlemmer mødtes til gudelige forsamlinger, og i hjemmene fik Bibelen, salmebøger og opbyggelseslitteratur af forskellig art en varig plads. Det var noget nyt, og der er næppe tvivl om, at den enkeltes personlige stillingtagen til de religiøse spørgsmål bidrog til en vis frigjort optræden og var med til at skabe en selvstændighedsfølelse, der kom til at bane vej for en senere tids folkelige vækkelse.

Rationalismen

I sidste halvdel af 1700-årene rejstes ude i Europa kravet om et mere fornuftsbetonet livssyn. Naturvidenskaberne krævede deres ret. Fornuften blev sat i højsædet, og kun det, der var i overensstemmelse med en rationel tænkning, havde gyldighed. Det varede naturligvis ikke længe, før man også søgte at overføre disse ideer til det religiøse, og Slesvig stift blev den del af det danske rige, hvor man mest konsekvent søgte at tilpasse kirkens forkyndelse til den nye tidsånd.

Den ansvarlige herfor var Jacob Georg Christian Adler, der i 1792 blev generalsuperintendent [biskop] over Slesvig stift. Af al magt virkede han for at bringe kristendommen i overensstemmelse med sin egen tids oplysningsideer, og en meget stor del af stiftets præster sluttede sig til ham, også i sognene omkring Vojens. En af

dem var Johannes Bjørnsen, sognepræst i 1789 i Skodborg og fra 1797 til 1832 i Oksenvad-Jels. Han udgav i 1805 en »Andagtsbog for voxne Christne«, der kan anses for at være et af de mest tidstypiske værker i sin art. I tilegnelsen til Adler hyldes general-superintendenten som »Geistlighedens værdigste Formand, en rigtig Bibelfortolknings og sand Religiøsitetens hæderligste Talsmand og Lærer, en gudelig og christelig Bedemaades følgværdigste Mønster«.

Et af midlerne til at få udbredt en mere fornufsbetonet kristendom i forkyndelsen var generalsuperintendentens nye »agende« [gudstjenesteordning], der udsendtes på tryk i 1797. Den foreskrev, hvorledes gudstjenesten skulle foregå, hvorledes der skulle prædikes over søndagsteksterne, og hvorledes barmhjertighed og altergang skulle afvikles. Alle direktiver var givet i »oplysningens ånd«, men da præsterne forsøgte at efterleve dem, vakte det til deres forbavselse den største modstand i menighederne.

Agendestriden

Sogn efter sogn protesterede til øvrigheden. Da det kom amtmand Johan Sigismund v. Møsting for øre, at man også i Sommersted og Magstrup-Jegerup tænkte på at protestere, tog han resolut derud og talte dunder til bønderne, men lige meget hjalp det. De sendte en deputation til København og nægtede at betale tiende. På samme måde gik det pastor Bjørnsen i Oksenvad-Jels. I et brev til Adler klager han over »dumme og onde mennesker« i menigheden, der havde krævet, at han »skulle gå tilbage til den gamle tro«. De ville intet offer give ham, førend agenden var blevet afskaffet. De pietistisk vakte menigheder vidste så sandelig nok, hvad der var ret lære.

Sognepræst i Vedsted i disse år var Peter Prah, født i Svaneke på Bornholm i 1761, efter 1809 provst i Tønder og stamfader til den slesvig-holstenske Prah-slægt. Han var en af de mest virksomme for de nye oplysningsideer. Han har således udgivet en del skolebøger til brug for landsbyungdommen, og det var ham, der efter aftale med generalsuperintendent Adler oversatte agenden til dansk, så den kunne bruges i de nordslesvigske kirker.

Endnu samme år, i 1797, udsendte han et lille skrift, »Et Ord til Lægfolk«, hvori han søgte at forklare agendens berettigelse.

Titelbladet til pastor Johannes
Bjørnsens andagtsbog,
trykt i Haderslev 1805.

Fot. Det Kgl. Bibliotek.

Andagts-Bog

for

vo'rne Christne.

Et Hjælpemiddel

til

den stille og huuslige Andagts, en sand og virksom
Christendoms Befordring.

Redfaget

af

en Fortale og Indholds-Register,
samt

et Tillæg af Luthers Betænkninger
over Bøn og Gudsdyrkelse.

Forfattet og udgives

af

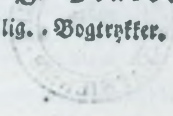
Johannes Bjørnsen,

Sognepræst for Ørnød og Jels.

Haderslev, 1805.

Trykt hos J. J. Seneberg,

kongl. privileg. Bogtrykker.

Alligevel var det tydeligt, at menighederne vendte sig imod de mange forandringer, og han fandt da på en efter egen mening anbefalelsesværdig udvej til at undgå stridigheder. Da hans egne sognebørn havde givet udtryk for utilfredshed med agendens indhold, læste han de gamle tekster op, sådan som man hidtil havde været vant til at høre dem, men derefter prædikede han over helt andre ting. Det var en fremgangsmåde, som han mente, at også andre præster kunne bruge.

Hans Eiler Wolf og Baltazar Giørtz

Hans Eiler Wolf, sognepræst i Magstrup-Jegerup fra 1818 til 1844, kan anføres som et eksempel på det kirkelige forfald, som vitterligt var en kendsgerning adskillige steder. Det er en af hans efterfølgere i embedet, der har fortalt efterstående om ham i sin sognekrønike, og selv om det ikke er hele sandheden om Hans Eiler Wolf, skal det alligevel refereres som et udtryk for, hvad rationalismen kunne føre til, hvor det gik værst til. »Han var en rationalist af reneste vand – hedder det –, lidenskabeligt hengiven til kortspil, og man fortæller, at han mange nætter igennem, selv fra lørdag til søndag, har spillet på Vojensgård. I Magstrup kro herskede der dengang meget liv, dels var der en stærk trafik af fremmede, dels gik byens folk hyppigt derhen. En vinteraften var præsten der også. Da han ville gå hjem, faldt han over en stjært og brækkede et ben. Et halvt år måtte han derefter holde sengen, og halt blev han til sine dages ende. Degnen tog ham under den ene arm, i den anden hånd havde han en stok, og således gik det til kirken og op på prædikestolen. At bande var heller ikke helt fremmed for ham. Han var ofte i pengeforlegenhed, hvortil det selskabelige liv i hjemmet bidrog meget. Der var næsten altid besøg, somme tider indtil 10–20 personer. Af en velsignelse for det kristelige liv i sognet, som skulle være udgået fra ham, er der ikke noget spor at finde«.

Men – som nævnt – det anførte er ikke hele sandheden om Hans Eiler Wolf. Han var nemlig altimens en overordentlig flittig mand. På det litterære felt virkede han som oversætter. Bøger af forskellige danske forfattere, således af C. Bastholm og H. N. Clausen, har han oversat til tysk, og en anvisning i Bibelens brug,

skrevet af en tysk rationalist, har han oversat til dansk. Sammenlagt bliver det til en præstation på mange hundrede sider.

Der næst sørgede han for, at største delen af præstegårdsjorden blev merglet, og de fleste af de sjældne træer og buske i Magstrup præstegårdshave stammer fra ham. Også hans virke for skolen og anden folkeoplysning var særledes betydningsfuld. Han har med andre ord bestilt andet end at »gæsterere« og spille kort.

Det er i det hele taget karakteristisk for adskillige af oplysningstidens præster, at de havde mange jern i ilden. De var ofte foregangsmænd inden for landbrugsområdet, og også på skolens felt satte de sig varige spor.

Baltazar Giørtz, sognepræst i Nustrup fra 1803 til 1821, kan fremhæves som et mønster på en præst fra oplysningstiden. Ved siden af et påskønnelsesværdigt arbejde for en forbedring af skolevæsenet inden for sit eget sogn, påtog han sig at uddanne lærere. Nustrup præstegård var derfor i disse år et slags privatseminarium. Præstegårdens drift lå ham ikke mindre på sinde, og skal man tro det digt, som hans biskop skrev til ære for Nustrup præstegårds indbyggere, har han også været en fremragende have-mand.

Folkeskoleloven

Kronen på det værk, som oplysningstidens mænd skabte, blev loven om folkeskolen, der kom i 1814. I hertugdømmerne Slesvig og Holsten blev den udstedt en måneds tid senere end i kongeriget, og selv om den ikke principielt adskilte sig fra den for kongeriget gældende, fik den dog alligevel sit eget præg, og det skyldes især forslag fra generalsuperintendent Adler og hans nærmeste medarbejdere.

Afgørende for Sønderjyllands nationale udvikling blev det forhold, at skolesproget overalt fulgte kirkens gudstjenestesprog, og det vil for Vojens-egnen sige det danske sprog. Der skulle gives undervisning til alle børn og unge, og den skulle omfatte læsning, skrivning, religion og »almindelige nyttige kundskaber, især sådanne, som vedkommer elevernes fremtidige kald«.

Reformen har fået de mest dybtgående virkninger og har sikret oplysningstidens mænd et smukt og varigt eftermæle. Den fik til

Der stander i Nustrup en Præstegaard,
 Saa pæn som noget Øie vil skue,
 Fast under den hele sølvblaa Bue,
 Guds Himmel over vort Danmark slaar.
 Den titter frem mellem Bøndernes Tag,
 Udmerket ene ved bedre Smag,
 Ved Vinduesrammer som lukkes op.
 Ved Speilglasruder, ved steenlagt Gaard,
 Ved Storkereden paa Gavlens Top,
 Og renligt Aasyn, hvorhen man kiger,
 I Baas og Fæhus, i Stald og Lade.
 Bag Vaaningshuset en venlig Plet
 Mod Sydens Aandedræt sig udbreder,
 Forjætter en Haves milde Glæder
 Og holder langt Meer, end Synet spaaer,
 Thi Flora kjerlig beskytter den.
 Et Hegn af Ask og bævende Pil
 Mod barske Nordvest sig slynger hen
 Og freder en Have fast og tæt.
 Her Roser og Nelliker fro sig bade
 I Morgensolens de første Smil,
 Aspargeslandet hist Øiet fryder,
 Her Bedet rødmende Jordbær yder,
 Og hisset til Tæknings søde Ro
 Et Lysthus dækket af Lindeblade
 Saa mildt og lønligt os byder ind.
 Trindt om de nyttige Vexter groe.
 Blomkaalen smiler saa hvid og trind,
 Agurken sig henad Jorden sniger,
 Det fyldige Bær paa Busken hænger,
 Med frodige Bloster langs høie Stænger
 De Bønner og Ærter sig skyde frem.
 Slet ingen Urt, som kan Huset gavne,
 Du skal i den yndige Have savne, –

Selv hist i Krogen saa stor og god
 Fremmylrer den skarpe Peberrod.
 Frugttræer, som Husfaders egen Flid
 Fra første Kjerne har klækket op
 Og podet og plantet til rette Tid,
 Ved Siden af skuflede Gange brammer –
 Høit hæve de løvklædte grønne Top,
 Heel safrig glindser den rene Stamme.
 Her bovne de Grene af Kirsebær,
 Her tynges de ned af Æblers Hær.
 Her Blommer og Pærer udsmykke dem.
 Mod Vesten hisset i Staldens Lye
 Fremstille sig frugtbare Humleklynger. –
 De nøgne Ragter sig skjule blye,
 Thi vælig Ranke dem tæt omslynger
 Og bugter sig muntert om Straaets Snor,
 Som viser til Husets Mønning Spor.
 Saa smiler om Nustrup Præstegaard
 Hr. Balthazars Værk, den smukke Have. –
 Den søde Flora med Guddoms Magt
 Fremdeles vennehuld den bevare,
 At Oldenborren om milde Vaar
 Ei bringer dens Frugter i Nød og Fare,
 Og ingen forsultede Harer gnave
 Paa unge Bark, medens Vinterens Kuld
 I Bolt og Jern har grusomt lagt
 Trindt om i Marken den fede Muld!
 Selv Egnen om Nustrup er ynderig:
 Smaalunde mod Østen hæve sig;
 Opdreven ved Mergel den brudte Hede
 Stolt prunker med Hør og drægtig Hvede,
 Mens Rugen paa Ageren Bølger slaar,
 Og Kløveren vældige Stakke spaaer.
 O venlige Plet, som min Giørtz betræder!

Det fremgår klart af biskop Hjorts store digt, »Nustrupiana«, at Nustrup med sin præstegdrd og tilhørende præstegårdshave har været et jordisk paradís, og at pastoren med hustru og børn var verdens prægtigste mennesker. De her gengivne strofer handler om selve præstegården og dens nærmeste omgivelser, og det er værd at lægge mærke til, hvad det er, biskoppen især fremhæver. Det var f. eks. dengang noget ret usædvanligt, at præstegården var forsynet med speilglasvinduer, der kunne lukkes op og i efter behag. Og så var der præstegårdshaven, et af oplysningspræsternes yndlingsobjekter. På dette felt var de foregangsmænd for egnens bønder. Derfor priser biskoppen ikke alene havens prydplanter, men også de mange køkkenurter og andre nytteplanter, der blev dyrket her.

følge, at analfabetismen blev manet i jorden, og at der var banet vej for en uddannelse, som stod åben for alle uanset klasse eller herkomst.

Reformationsjubilæet

Kun et par år senere, i 1817, fejrede man overalt i hertugdømmerne Slesvig og Holsten reformationsjubilæet, og det blev en begivenhed, der flere steder gav anledning til en alvorlig overvejelse af kirkens holdning til det budskab, som dens mænd var sat til at forkynde. I Kiel offentliggjorde præsten Claus Harms 95 teser, der indeholdt en kraftig opfordring til at vende tilbage til reformationens grundtanker, og han kom ad den vej til at udøve en vældig indflydelse på den nye generation af præster, der var under uddannelse på Kiels universitet. Reformationsjubilæet kom derved for mange til at betyde et afgørende brud med den kirkelige rationalisme.

Omtrent samtidig med, at oplysningstidens ideer vandt sejr på skolens område, led de således afgørende skibbrud på det kirkelige område. Udviklingen i løbet af de følgende årtier viser dette til fuldkommenhed. Den nye tid, der skulle skabe grundlaget for vort eget århundrede, var i anmarch.

Økonomiske og materielle kår i de første årtier af 1800-tallet

På vej mod en ny tid

Oplysningstiden betød overgangen til den moderne tid. I 1776 var menneskehedenens første frie statssamfund blevet skabt i U.S.A., i 1789 havde den store revolution i Frankrig styrtet enevælden, og i England var på samme tid herredømmet over dampkraften blevet så veludviklet, at man nu var på vej ind i industriens tidsalder.

Men der var også bitre tilbageslag. Først og fremmest forvoldt af revolutionens og Napoleons-tidens store krige. Det gamle helstatsmonarki, omfattende kongerigerne Danmark og Norge og hertugdømmerne Slesvig og Holsten, gik ikke ram forbi. Uden egen vilje blev det inddraget i krigens malstrøm og måtte bøde hårdt herfor. Ved tabet af flåden i 1807 var helstaten blevet deklasseret i forhold til andre europæiske stater, Norge gik tabt i 1814, men endnu føleligere for landets befolkning blev statsbanke-rotten i 1813.

Krigens virkninger

Allerede i løbet af krigsårene var de økonomiske tilstande blevet kendeligt forværrede. Kornpriserne var faldende på grund af manglende afsætning til udlandet. 1 tønne rug, der i 1808 havde kostet 4–5 rdl., kunne i 1811 kun indbringe 1½–2 rdl., og jordpriserne faldt samtidig tilsvarende. Resultatet blev penge-mangel og svigtende kreditmuligheder. »De Rige følte sig nu ogsaa fattige, deels formedelst det Tab, de ved Landets Pengevæsen maatte lide, deels fordi de hverken kunde erholde Renter eller Capital hos deres Skyldnere. At den ene Conkurs ikke fulgte paa den anden, var fordi Creditorerne indsaae Umuligheden af at udgjøre Pantet i Penge«, oplyser Knud Aagaard i sin omtale af de dårlige tider.

Nustrup, en liden Landsbye, men meget kiøn, Kroen især er en anseelig, vel indrettet Gaard og pyntelig.

Jordarten er næsten den samme samt Dyrkningsmaaden og Næringsvejene som i Gram Sogn. Dog bruges her oftere Mergel, fordi den er nærmere at opgrave og udføre paa Agrene.

En Bonde der i Egnen kan saae 6 Tdr. Rug, 1 Td. Byg, 5 Tdr. Boghvede, 8—10 Tdr. Havre, holder 4 Heste, 8 Køer og saa mange Faar han vil, naar han ej er for langt fra Heden, da de der græsses om Sommeren og æde den fine hjemhøstede Lyng om Vinteren. De sælge især Rug, Smør, Boghvedegryn og Qvæg, men maa kiøbe Malt og Byg.

Becke, en liden Landsbye, Gaardene vare vel Brandmuur, men slet ikke udfugede og saae noget smudsige ud.

Biestaderne stode paa murede runde glatte høje Fødder, paa det at Muus ikke skulde kunne løbe op. Her vare dog nogle Bygagre, som lovede god Afgrøde, men maadelig Havre.

Jægerup, en liden Landsbye, godt bygget, men Gaderne smale; her i Egnen saae jeg mange Steengierder, Ledstolper af Kamp, Kobler, levende Gierder, mange Piil, Favneved i Stabler, som vise, at der maa haves Skov i Nærheden; Vejene ere gode og brede, men noget bugtede; Qvæg, Heste og Faar ere ikke saa store, men trivelige og ved godt Huld, Jordarten er forskellig, dog den sandede ikke i nogen stor Betydenhed. Gaarde og Huse ere Grundmuur, men ikke udfugede, og nogle af dem tækkede med Lyng isteden for Langhalm.

Maugstrup, en liden Landsbye, hvorom man næsten kan sige det samme som om Jægerup.

I Kirken er et gammelt Bibliothek til Gavn for Møl og Muus; og et lidet Hospital, Skolehuset er stort, og deri søge mange Børn, som særdeles vel undervises; det var en Fornøjelse at høre deres Kundskaber og see deres Skrivt.

Folket her er flittigt, tarveligt, ærkiært, godt klædt og taler for sig med et Slags Behagelighed og Levemaade, som maa rejse sig tildeels deraf, at alle kan skrive og læse og have Kundskaber uden for deres Fag fra Skolen af.

Sommersted, en liden Landsbye, men skøn situeret i en bjergagtig Egn, med Udsigt til Enge, Buskaser, Kornmarker og Skov i en længere Frastand, som giver Øjet megen Afvexling ved forskellige Gienstande.

Simmsted, en stor Landsbye, bedre bygget end ellers almindeligt paa denne Egn. Her er Mængde af Humletræer, Urtehaver og adskillige Plantninger af Elle, Ask, Piil, Hassel o.s.v.; ligeledes gode Jorder, stort Qvæg og meget velklædte Indbyggere. Alting røber Velstand og god Dyrkningsflid.

Præsten Lago (Lauge) Matthias Wedel fra Sjælland udgav i 1803 sin »Indenlandske Rejse igiennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser«. Dengang var det ikke så almindeligt at komme omkring i landet, så derfor havde en sådan rejsekildring interesse for det læsende publikum, og dens mange folkloristiske og kulturhistoriske iagttagelser fra tiden omkring år 1800 gør stadig denne bog læseværdig. Når Wedel også har lagt vejen over de her omtalte landsbyer, skyldes det nok, at hans bedstefader og oldefader havde været præster i Nustrup. Hvad han fortæller om de forskellige kirker og præstegårde, er dog udeladt her.

Det blev så meget mere føleligt, fordi de sønderjyske bønder havde tillagt sig en bedre levevis end deres naboer nord for Kongeåen. Selv ved daglige sammenkomster beværtede de hinanden med kaffe og punch og det både i »de Rigeres og Fattigeres Huse«. Om den tids hverdagskost fortæller Knud Aagaard i øvrigt følgende:

»Bondens daglige Føde bestaaer mest i Boghvedegrød, Meelgrød, Smørrebrød, Flesk, Kjød og Pandekage. Til Davre spises sædvanligen Meelgrød af timset Rugmeel kogt i Melk, og derefter Smørrebrød. Til Middagsmad, Unden*, gives Boghvedegrød, Velling, Kaal o.s.v. og derefter Smørrebrød, Pandekage, stegt Flesk eller deslige. Til Aftensmad Boghvedegrød kogt i sur Melk, og derefter Smørrebrød. Om Sommeren spises Smørrebrød til Mellemmad baade Formiddag og Eftermiddag. Fisk gives sjelden Leilighed til at overkomme; man har og ingen Smag for den Slags Spise. Til Brødet spises megen Suul, Smør, Flesk eller Kjød. Det Stykke Flesk, som en Huusmoder i Thye uddeler til 3 Personer, ansees her ikkun tilstrækkeligt til een«. – Interessant er det for os at fastslå, at kartofler endnu ikke havde fundet indpas i egnens daglige kostplan, for kun et par årtier senere var kartoffelavl almindeligt udbredt. Det var endnu kun de færreste steder – som f. eks. på Klejnbjerg kro –, at kartoffelen er nævnt så tidligt som i 1814.

For en nutidig betragter af ovenstående kostplan synes befolkningens levevis på denne egn just ikke synderlig ekstravagant, men alt afhænger som bekendt af sammenligningsgrundlaget. Knud Aagaard havde i en årrække været præst oppe i Thy, inden han i 1806 kom til Agerskov, og deroppe gik det mere sparsommeligt til, når der skulle sættes på bordet.

Nøjsomhed

Alligevel var der også i det slesvigske på mangfoldige områder tale om den største nøjsomhed. Den kommer f. eks. til udtryk, da der i 1809 blev klaget over Skrydstrup-præsten Otto Jacob Withs enke, fordi hun lod sine kreaturer græsse på kirkegården. De klagende

* På sønderjysk kaldes middagsmaden »unnen«.

påstod, at kirkegården herved var kommet i en miserabel forfatning, og nogle af dyrene var faldet ned i en åben grav. Baltazar Giørtz i Nustrup, der var kurator for enken, fandt dog ingen grund til klage. Pastor With havde gjort det samme i sin embedstid, og det drejede sig dog »kuns om nogle smaae Kalve, som ingenlunde har anrettet den paastaaede Forstyrrelse«.

Lignende udtryk for tidens jævne og beskedne levevis er på ingen måde sjældne. Man hjalp sig, som man bedst kunne, og udnyttede fællesjord eller ingenmandsland efter bedste evne. Godtfolk kunne vel ikke lade deres dyr græsse på kirkegården, men vejkanterne var yndede. Vejene var jo dengang ofte meget brede, ja undertiden så brede, at småkårsfolk her kunne finde en mulighed for at indrette sig med en lille ejendom. Mange bebyggede rektangulære jordstykker langs med en gammel alfarvej vidner den dag i dag om en sådan udnyttelse af forhåndenværende ingenmandsland. Den slags kunne også ske inde i landsbyen. De små huse, der findes mellem landsbygaden og kirkegården i Hammelev, er netop i sin tid blevet rejst på sådan ledig jord.

Egnens mest ejendommelige eksempel på hjælp til selvhjælp er vel den hytte, der fandtes på en gravhøj ved Vedsted kirke, og som i tidligere tid har vakt mange forbipasserendes opmærksomhed. Den har været et udtryk for, hvorledes en jordløs mand og hans hustru har forstået at skaffe sig et varigt opholdssted i et område, som nok hørte under Vedsted kirke, men som ellers ingen fandt egnet til udnyttelse.

De fattiges kår

Skal man tro en indberetning fra pastor Bonnich Bonnichsen i Vedsted fra 1816, havde man i dette sogn forstået at klare fattigdomsproblemet på egen hånd. Kun gennemsnitlig 13 ud af en befolkning på 800 sjæle trængte til hjælp, skriver han, og videre hedder det: »I et sogn, hvor der avles meget hør, laves og sælges meget linned, holdes mange får og forfærdiges meget vadmel, er der aldrig mangel på arbejde, ikke engang for svagelige kvinder. Kvinderne spinder, strikker, kradser uld, og gamle, svagelige mænd forfærdiger tækkereb, bikuber og især lyngkoste, og atter andre fletter kurve. De finder tilstrækkelig afsætning for deres produkter.

Den 27. maj 1860 offentliggjorde »Illustreret Tidende« denne tegning og en lille artikel under overskriften »Bondehytte paa en Gravhøj ved Vedsted«, skrevet af en rejsende ad landevejen mellem Haderslev og Tønder.

Det hedder her bl. a.: »Et forbausende stort Antal Kæmpegrave bedække Heden. De stolte Minder fra en hæderlig Fortid tjene nu kun til Læ for Bonden, som tryk støtter sin fattige, lyngtækte Hytte op til dem, og ved Tørvgravning og ved Sprængning af Høiens mægtige Stene forskaffer sig det suurt fortjente daglige Brød ...

Selve Huset bestaaer af een eneste Stue, som dog har Vinduer til to Sider, og hvorfra man nyder en Udsigt, som mangt et Palads' Beboere kunde ønske sig. Gravkammeret, der i saa lang Tid har gjemt Heltens Been, maa nu tjene som Kjøkken, og igjennem Loftet reiser sig en faldefærdig Skorsteen. Lægges dertil Sengestedet, som er gravet ind i Jorden fra Stuen af, og endnu et lignende Jordhul udenfor som Faaresti, saa ere Husets Rum talte ...«

Billedet af hytten på gravhøjen med færene i forgrunden og et glimt af Vedsted kirke ånder fred og idyl, men afslører samtidig, hvorledes småkårsfolk har måttet klare sig, som de bedst kunde.

At der alliemens også har været tale om en varig ødelæggelse af et gammelt oldtidsminde, så man dengang stort på!

* * *

Manden, der fristede sit kummerlige liv på gravhøjen ved Vedsted, hed Hans Børglum, og han havde i sine unge år som medlem af Slesvigske Infanteri-Regiment deltaget i »Auxiliaircorpset«, der i 1812 udrustedes til støtte for vor allierede, Napoleon I.

Som belønning herfor fik han sidenhen tildelt Skt. Helena-medaljen. Det har været et af højdepunkterne i hans fattige liv. Et andet var, da han i anledning af Frederik VII's besøg spadserede til Christiansdal for at hilse på sin konge. Heller ikke herfra gik han tomhændet bort, fortælles det.

Hans tilværelse forblev dog uændret. Også fremover måtte den skæggede gamling med den bulede filthat og de lasede klæder i sit ansigts sved tjene til det daglige brød. Det er den barske virkelighed bag ved idyllen omkring hytten på gravhøjen ved Vedsted.

Derfor er der ingen brug for fattighuse her, da alle kan finde husly«.

I andre sogne, hvor man ikke havde samme beskæftigelses-situation, mente man, at der ikke var andet at stille op, end at henvise dem, der ingen indtjeningsmuligheder havde, til at vandre rundt i sognet for at tigge sig lidt føde og klæder. I en erklæring fra Sommersted fattigkommission, dateret Lerte 1819 5/9, finder man en sådan udvej rimelig og samtidig overkommelig for sognets øvrige beboere. »Den største del af dem, som her tigger, er sognets egne fattige. Deres børn indfinder sig allerede tidlig om morgenen for at få det, som bliver til overs, når der er spist, og mange ernærer sig på denne måde hele dagen. Deres forældre beder om mælk og andre fødevarer, som man kan undvære. Vi finder det fordelagtigere at ernære dem med vore levninger som med penge, hvad sognet ej er i stand til«.

Landbrugskrisen

Det tjener til Sommersted-boernes undskyldning, at der vitterligt herskede pengeknaphed i årene efter statsbankerotten. Til at begynde med havde man troet, at der kun var tale om øjeblikkelige vanskeligheder, som ville forandre sig til det bedre efter fredsslutningen i 1814. Ingen anede omfanget af den landbrugskrise, som mange år frem i tiden tyngede samfundets økonomi, og når det ikke blev til flere konkurser, skyldtes det, at myndighederne søgte at dæmme op for dem ved at give henstand med betalingen af afgifterne. Hans Nissen i Hammelevs dattersøn har fortalt, at morfaderen flere gange var inde på amtshuset i Haderslev for at opgive gården, men at man på det indstændigste bad ham om bare at blive siddende, selv om han skulle blive forhindret i at svare sine forpligtelser.

En forfærdelig misvækst, der i 1819 især ramte højderyggens mere sandede egne, gjorde naturligvis ikke forholdene bedre. Endnu i slutningen af maj havde man set frem til en god høst, men så oplevede man i natten til den 31. maj en usædvanlig streng nattefrost, og rugsæden, der takket være det hidtil så gode vejr allerede stod i dræ, blev herved totalt ødelagt. For de skadelidte blev det pludselig en fordel, at kornpriserne var så lave, idet

»Dannevirkes« meddelelse om det
stiftende møde i Den
nordslesvigske Landboforening
med navnene på indbyderne.
Nedenunder pastor Petersens
inserter om den nye svingplov.

Landboforening.

Efterat Nytten af en Landboforening i Nord-Slesvig var bleven anerkendt, have flere Agerbrugere i Apenrade og Haderslev Amtet allerede foretaget indledende Skridt til en saadan Forenings Tilvebringsgelse, og navnlig foreløbigen iarsfattet de Statuter, hvorpaa samme antages at burde begrændes, og erise hvilke dens Forhandlinger og Foretagender kunde ledes. Da Foreningens Siemod ene og alene gaaer ud paa, at fremme Agerbruget og alle dermed i Forbindelse staaende Gjenstande, da desuden det aarlige Bidrag for hvert af dens Interessenter er fastsat blot til 1 Rbd. Solv og da endelig enhver Agerdyrker med uplettet Nygte kan blive Medlem af samme, saa indbydes herved alle Lyshavende til at delstige i bemeldte gavnlige Foranstaltning. De omtalte Statuter kunne eftersees hos Undertegnede, hos hvem de, som ønske at indtræde i Foreningen, ville lade sig antegne inden næstkommende December Maaaned's Udgang.

Appel i Mangstrup. Bjerholm i Orderup.

Bramsen i Hørsl. Dall i Mansbjerg.

Frank i Vesttoit. Frei i Galsfled. Harg i Vesttoit.

Jversen i Hangaard. Krüger i Vesttoit.

Lagoni i Svurup. Møller i Vistsfled.

Peteresen i Skrydstrup. Vogt paa Skodsbjerg.

(Indsendt.)

At jeg har opfundet og af en duelig Smed her i Skrydstrup ladet konstruere en Svingplov, der ploier tvende Furter paa een Gang ligesaa godt som om de vare ploiede med en Enkeltplov, meget vel kan trækkes af to Heste og idetmindste endnu altid er lettere end den almindelige Hjulplov, dette anseer jeg for Pligt, herved at meddele derpaa reflekterende Medbergere, hvem jeg tør anbefale bemeldte Plov med Tilfoende, at Enhver paa min egen som paa Herr Landmaaler Vogt's Mark paa Skodsbjerg kan overtyde sig om Sagens Nødvendighed i det Hele, som iærdeleshed derom, hvorledes een Karl og to Heste i forbemeldte Hensende kunde udrette ligesaa meget og ligesaa godt Arbejde som ellers tvende Karle og fire Heste.

Skrydstrup Præstegaard 12. Novbr. 1845.
Peteresen.

regeringen derved bedre så sig i stand til at give tilsagn om sædekorn og pengehjælp.

I anden halvdel af 1820'erne var landbrugskonjunkturerne atter i kendelig bedring. På de noget bedre jorder havde man søgt at klare sig fri af de lave kornpriser ved at lægge sig efter anden avl. På den her behandlede egn fik især dyrkningen af hørfrø og raps stor betydning, og den gav – som allerede nævnt – forudsætningen for indretningen af en oliemølle i Christiansdal. Men efter at englænderne i 1828 havde lempet på deres kornlov, opnåede man efterhånden også højere priser på korn.

Landboforeningen

De forbedrede udsigter ansporede naturligvis til en grundigere udnyttelse af landbrugsjorden. Den forbedredes ved mergling, ved afledning af skadeligt vand, ved brak, ved en bedre udnyttelse af sædskiftet og ved anvendelse af mere velegnede græs- og kornsorter.

En af egnens foregangsmænd på dette felt var Johannes Petersen, sognepræst i Skrydstrup fra 1843 til 1850. Han var smedesøn fra Als og havde vundet bøndernes respekt ved at konstruere en ny og bedre plovtpe, en art forløber for den moderne svingplov. Den 6. januar 1846 fik han ved et møde i Havgård kro ved Gabøl stiftet Den nordslesvigske Landboforening, den første i sin art på sønderjysk område. Den vandt tilslutning hos en stor del af egnens bønder og blev betydningsfuld ved at formidle og sprede kendskab til driftsmæssige forbedringer. Landboforeningen overflødiggjorde derved den oplysningsvirksomhed, som adskillige af rationalismens præster havde stået for før i tiden.

Bonde og øvrighed

Det politiske liv vågner

Begivenhederne fra 1807 til 1814 måtte helt naturligt føre til en almindelig overvejelse af statens forhold, og det vil i al korthed sige, at også jævne mennesker begyndte at vise interesse for deres lands politiske tilstande.

Trods alle de tilbageslag, som det danske helstatsmonarki havde været udsat for i hine år, var der ingen tvivl om befolkningens patriotiske følelser. Loyaliteten over for konge og stat forblev usvækket. På den anden side havde der helt siden agendestridens dage hersket en vis kritik af nogle af de bestående forhold. Man godtog ikke mere uden videre de overleverede tilstande.

I det nordlige Sønderjylland var der først og fremmest tale om en kritik af det ejendommelige forhold, at hertugdømmet blev regeret på tysk, skønt befolkningens modersmål og dens kirke- og skolesprog var dansk overalt i landdistrikterne. Denne ejendommelige sprogsituation rækker meget langt tilbage i tiden – for Haderslev amts vedkommende helt tilbage til 1440, da det blev indlemmet i hertug Adolfs slesvig-holstenske territorialstat. Den danske konges overtagelse af hertugdømmerne Slesvig og Holsten ved aftalen i Ribe i 1460 kom ikke til at ændre noget i denne tilstand, og det er ene og alene reformationens mænd med deres krav om en forkyndelse på modersmålet, vi kan takke for, at det danske sprogs rettigheder blev sikret inden for kirke og skole i den nordlige del af Sønderjylland. Med den udvidelse af skoleundervisningen, der var blevet indledt på pietismens tid og som var blevet fuldbyrdet af oplysningstidens mænd ved gennemførelsen af folkeskoleloven af 1814, måtte det for den nordslesvigske bondebefolkning synes endnu mere ejendommeligt, at øvrighedens sprog skulle være tysk.

Dette, at statens embedsmænd benyttede sig af et andet sprog

*Ved den sidste folketælling, 1970
9/11, havde Vojens kommune
16.346 indbyggere.*

Vojens kommunes folketal ifølge folketællingen 1845 1/2

Hammelev	1099	Nustrup	1332
Jegerup	538	Skrydstrup	567
Magstrup	779	Sommersted	827
Oksenvad	700	Vedsted	1148

I alt 6990 indbyggere i de otte kirkesogne, som i dag udgør Vojens kommune.

end det, der blev talt af befolkningen og lært i skolen, vakte stedse større utilfredshed og førte efterhånden til en udbredt kritik af de bestående forhold, og det vil først og fremmest sige af enevælden og dens embedsmænd – »bureaukratiet«, som man sagde. Det blev derfor frem for alt sprogsagen og dermed kampen imod de tysktalende embedsmænd, der satte skub i den nationalitetskamp, som man snart efter kom ind i.

Stænderforsamlingen i Slesvig

Ved valgene til den slesvigske stænderforsamling i 1834 viste det sig klart og entydigt, at den nordslesvigske landbefolkning foretrak at stemme på mænd af deres egen stand frem for på øvrighedens kandidater. Egnen omkring Vojens var en del af »1. valgdistrikt på landet«, og her valgte man gårdejer August Heinrich Posselt fra Københoved til stænderrepræsentant.

Allerede ved den første slesvigske stænderforsamling i 1836 fremkom der et forslag om, at dansk skulle være rets- og øvrighedsprog i de egne, hvor det i forvejen var kirke- og skolesprog. Efter en nøjere behandling af dette forslag i den påfølgende stænderforsamling i 1838 førte det til udstedelsen af sprogreskriptet i 1840, der med virkning fra 1. januar 1841 påbød dansk rets- og øvrighedsprog i det nordslesvigske område og krævede, at alle de der-værende embedsmænd skulle afgive en erklæring om deres evne til at føre embedsforretningerne i det danske sprog.

Da man i sin tid havde rejst kravet om de bestemmelser, der var indeholdt i sprogreskriptet, havde det været ud fra hensyn af rent praktisk art, men næppe var det blevet almindelig kendt, før det gav anledning til et vældigt politisk opgør i den slesvigske stænderforsamling, hvor et flertal foreslog kongen, at det blev ophævet, endnu inden det var trådt i kraft. I den påfølgende stænderforsamling i 1842 demonstrerede Peter Hiort Lorenzen for det danske sprogs fuldstændige ligeberettigelse, og derved blev der slået et dybt og ulægeligt skår i forholdet mellem dansk og tysk i Sønderjylland.

Vojens-egnens deputerede, August Heinrich Posselt, havde i disse bevægede tider holdt sig så vidt gørligt uden for stridighederne. Han havde således ikke været til stede, da Peter Hiort Lorenzen »vedblev at tale dansk«, og i den følgende stænderforsamling i 1844 foretrak han at blive hjemme. Han gav som undskyldning, at han alligevel ikke kunne gøre gavn, når han ikke måtte benytte sit danske sprog i stændersalen. I 1846 mødte han imidlertid igen og var her med til at stemme imod slesvig-holstenernes protest imod det kgl. åbne brev af 1846. Det var den hævdvundne helstatspatriotisme, der fik Posselt til at vende sig imod slesvigholstenismen. Dansk-national i moderne forstand blev han dog aldrig, og han måtte derfor i 1847 finde sig i at blive vraget som egnens stænderrepræsentant. Hans efterfølger blev Hans Krüger fra Bevtoft.

Tavlesagen fra Tørning tinghus

Tiden var nemlig ved at løbe fra mænd af Posselts støbning, og det viser ikke mindst en række begivenheder, der i løbet af 1840'erne fandt sted inden for hans eget valgdistrikt.

Udgangspunktet er atter engang sprogreskriptet af 1840. Vendt imod den slesvig-holstenske modstand imod dette blev der fra Nordslesvig indgivet en stor takadresse til Christian VIII, men dernæst traf Gram herreds sognefogeder og sandemænd i januar 1841 den beslutning at opsætte en mindetavle i herredets tinghus nogle få hundrede meter nord for Tørning mølle. Sandemand Hans Nissen fra Hammelev blev udpeget til at forestå de nærmere aftaler vedrørende denne mindetavle, efter at der var opnået

De ved den høie Magistrats og det høie kgl. Amtmanns Bistand indkaldte og ved Amtsbud Chr. Schierning indtil d. 13. ds. lovlig tilfagde 11 Vidner ere:

- 1) Sognesoged Conrad Zoersen i Frelsted,
- 2) Sognesoged Niis Steppensen i Hammelev,
- 3) Sognesoged Jørgen Hansen i Billund,
- 4) Sognesoged E. Bramsen i Hørlykke (udeblev),
- 5) Sognesoged Jacob Bruun i Gabel,
- 6) Sognesoged Matth. From i Drsted,
- 7) Sognesoged Jeppe Dall i Jels,
- 8) Sognesoged, Tinghører og Sandemand Andreas Jørgensen i Oddis-Bramdrup,
- 9) Sognesoged Jens Lauripen Skou i Sommersted,
- 10) Sognesoged, Tinghører og Sandemand Peter Hansen i Raugstrup,
- og 11) Tinghører og Sandemand Hans Niisen i Hammelev.

In Sachen des Hadesvoigt Hier. Klägers,
wider
den Redacteur Peter Christian Koch, Be-
klagter, wegen Verbreitung einer Schmä-
hschrift,
erkennt der Magistrat der Stadt Haderleben
nach gescheneher Verhandlung und mündlichen
Vortragen der Partheien für Recht,
daß Beklagter schuldig ist, wegen öffentlichen
Verbreitung eines ehrenkränkenden Aeußerun-
gen und Beschuldigungen wider den Kläger
enthaltenden Artickels unter dem Titel „en
nymodens Willedsturm“ durch Aufnahme in
das von ihm redigirte Blatt Dannevirke Nr.
104 d. J. eine königliche und Stadtbrüche
von 100 Rthl. S. M. zu erlegen und dem
Kläger die Kosten dieses Processes, deren
Verzeichnung und Ermäßigung vorbehältlich,
zu erstatten, auch dieses Erkenntniß acht
Tage, nachdem dasselbe die Rechtskraft be-
schritten, in das von ihm herausgegebene
Blatt Dannevirke aufzunehmen.

V. H. W.

Beklagter referirte sich das remedium suppli-
cationis wider dieses Erkenntniß.

In fidem extractus
Hagens.

»Dannevirkes« meddelelse om
redaktør Peter Christian Kochs
domsfældelse på grund af, at hans
avis havde gengivet Nis Hanssens
artikel i »Fædrelandet« med
overskriften »En nymodens
Billedstorm«.

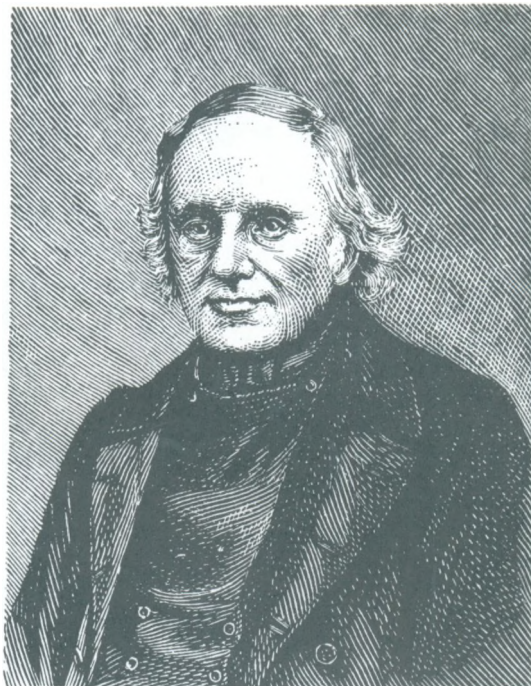
I Haderslev by var der ligesom i
de øvrige nordslesvigske købstæder
tysk øvrighedsprog og kirke- og
skolesprog frem til 1850, og
retsprotokollatet er derfor
udfærdiget på tysk.

Sprogreskriptet af 1840 havde kun
virkning i landsognene.

Vidnelisten fortæller, hvem der
var til stede i Tørring tinghus,
da striden om mindetavlen for
kongen fandt sted.

Hans Nissen, født den 18. december 1788 i Hammelev, død den 18. maj 1857 i Hammelev. Det var som en af Gram herreds sandemænd, at Hans Nissen blev landskendt på grund af sin selvsikre optræden over for herredsfoged Otto Kier i forbindelse med tavlestriden i Tørring tinghus. Som ung bonde havde han måttet føre en bitter kamp for at klare sig igennem den store landbrugskrise omkring 1820. Modgangen havde gjort ham principfast og sikker over for embedsmændene, »de store«, som man dengang sagde. Ved stiftelsen af den Slesvigske Forening i 1843 var han derfor selvskreven som formand, et hverv, som han dog allerede i 1846 overlod Laurids Skau at varetage.

Træsnit efter daguerrottypi.

enighed om, at en maler i Haderslev skulle udføre tavlen med kongens monogram og rigsvåben og krone, samt inskriptionen:

I Lov og Rettens Sale
 Han løste bunden Tale;
 Nu skal alene klinge
 Vort Modersmaal paa Thinge.

Den påtænkte mindetavle skulle være ophængt, inden herredstinget igen trådte sammen i begyndelsen af 1842. Herredsfoged Otto Kier og tingskriver Andreas Meyer havde imidlertid fået nys om planen, og de søgte at forpurre den ved i hast at få udført en tavle med kongens monogram, og den fik de anbragt i tinghuset, dagen før Hans Nissen kom for at få sin ophængt. Hans Nissen lod sig dog ikke bringe ud af fatning af den grund, men fandt en plads til mindetavlen inden for døren, således at herredsfogeden og tingskriveren kunne have den for øje, når de sad på dommersædet og sekretærpladsen. Bønderne har naturligvis været spændte på de høje herrers reaktion, og den udeblev heller ikke, for næppe

havde Kier og Meyer sammen med to advokater fra Haderslev taget plads og fået set mindetavlen, før tingbudet fik ordre til omgående at fjerne den.

Sagen blev derved et lokalt opgør mellem bonde og embedsmand. Sognefoged Jens Skau fra Sommersted, der var ordfører som den ældste af sine standsfæller, påtalte herredsfogedens handlemåde, idet han henholdt sig til, at tinghuset var herredets ejendom, og at sognefogederne altid tidligere havde hædret den regerende konge ved at ophænge en tavle med hans navnetræk. Herredsfogeden svarede hertil, at det stod dem frit for at klage til amtmanden i Haderslev, men Skau svarede, at de ikke behøvede at få fortalt, hvem de kunne klage til.

Ordførerens søn, den unge Laurids Skau, var ikke sen til at meddele det passerede til professor Christian Flor, der allerede i flere år havde arbejdet bag kulisserne for at fremme danskhedsfølelsen i Sønderjylland. Han var straks klar over, at det skildrede optrin var af en sådan art, at det lod sig udnytte i propagandaøjemed, og den 17. juni 1842 offentliggjorde de københavnske liberales dagblad »Fædrelandet« en artikel herom under overskriften »En nymodens Billedstorm«, skrevet af Nis Hanssen, en svoger til Peter Christian Koch. Den vakte betydelig opsigt i københavnske kredse, men endnu større blev forbavselsen, da der kom meddelelse om, at redaktør Peter Christian Koch i Haderslev havde fået en bøde på 100 rdl., fordi han havde aftrykt artiklen i sit dagblad »Dannevirke«.

Tavlesagen fra Gram herreds tinghus i Tørring blev den første store mærkesag i den nationale vækkelses historie. Ved at blotlægge de tyskuddannede embedsmænds egenmægtige handlemåde bidrog den til at forene de nationale og liberale kræfter i kongeriget. Den blev det første alarmsignal forud for den kamp, der blev indvarslet med Peter Hiort Lorenzens sprog demonstration nogle måneder senere i den slesvigske stænderforsamling.

Hans Nissen og Laurids Skau

For Hans Nissen og Laurids Skau var det en selvfølge, at den kampånd, der var blevet vakt, måtte holdes i live, og et af midlerne hertil skulle være en hyldestfest for Peter Hiort Lorenzen.

Laurids Skau, født den 22. maj 1817 i Sommersted, død den 11. maj 1864 på Mariegård i Gl. Haderslev.

Den 22. oktober 1844 tegnede

P. C. Skougaard den unge Laurids Skau under et af hans mange besøg i hovedstaden. Efter festen i Sommersted den 21.

februar 1843 og det første folkemøde på Skamlingsbanke den 18. maj samme år var den unge bonde fra Sommersted med ét blevet kendt ud over det ganske land. Hans samtidige er alle enige om at fremhæve hans enestående evner. »Ingen kan undgå at vindes af hans personlige elskværdighed og glimrende genis«, skriver Rødding højskoles første forstander i 1845.

Men for en ung mand sidst i tyverne skulde der mere til end rimeligt var, for at klare al den virak, der blev ham til del.

Studerer bar ham i guldstol, kvinder flokkedes om ham, og selv mænd af landets førende kredse lyttede med begejstring og betagelse til hans taler.

Aldrig tidligere var en bonde nået så højt i anseelse, og han blev også den første, der uden særlig uddannelse overtog et embedshverv som amtsforvalter over Haderslev vesteramt. Fra Peter Hiort Lorenzens død i 1845 og til sin egen død i 1864 var han den ledende sønderjyske politiker. Med større ret end nogen anden kunne han kalde sig »Slesvigs træl«.

Fot. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

Overalt i det ganske land og ikke mindst ovre i hovedstaden var det blevet følt som noget oprørende, at det var blevet forbudt en dansk mand at tale dansk i en offentlig forsamling inden for det danske rige, og derfor var der grund til at fejre Peter Hiort Lorenzen.

Ingen gæstgiver i Haderslev turde imidlertid afgive lokale til en sådan fest, og det blev da Skau, der klarede problemet. Han kendte kromanden i Sommersted, og dér kunne der sagtens skaffes plads. Man behøvede blot at rive et par af kroens skillevægge ned, og således gik det til, at navnet Sommersted blev indskrevet i vort lands historie.

Festen i Sommersted den 21. februar 1843 blev vor første nationale fest, og hvad der betød endnu mere: det blev det første offentlige møde, hvor mænd af folkets brede lag tog ordet. Stemningen var ud over det sædvanlige, forsamlingen var synligt grebet, den ene efter den anden meldte sig for at få ordet og prøve på at give udtryk for de følelser, der fyldte ham. Den, der gjorde det

Nu kom den interessante, af Proponenten, Waarmand Laust P. Skau i Sommersted saakaldte Løsteskjal, idet han indblede samme ved følgende valffe Foredrag:

„Mine høitærede Venner! Vore Forskædre, jeg mener vore gamle herredse Forskædre, havde ved deres Vilber ikke saamange Skjalder som vi, nagtet de kunde drifte, og virkelig ogsaa drak mere end vi, og heller ikke sadde tauste og kjetsommelige ved Bordet, hvor der tværtimod herskede meget Liv og Lyfthged. Hvad kan vel være Grunden hertil? Jeg troer, det kommer af, at de Gamle havde mere for Sik at ville, vi derimod mere at ønske. Ved en Skjal nutildgods fortælle vi gjerne, hvad vi ønske, og Løfter koste hverken Penge eller Uleilghed, medens en Billie mange Gange er meget dyr, og næsten altid koster Noie og Besværligheder. Derfor have vi Duffer i Hundredevis, men en Billie kun ganske fjedden. Forskæder mig ret, mine Venner! Jeg vil ikke fornærme nogen af dem. — Jeg ved nok, at vi Mand kan have baade en stærk, ivrig og seig Billie; det har ofte vere Røner og Næbber faaet at fornæmme, og ingen af os er i denne Henseende nogen Natbue, idetmindste er vort Selskab her ikke en Samling af Natbuer. Men det er ikke denne „kunselige“ Billie jeg vil anbefale og bringe en Skjal; det er snarere den „borgerlige“ Billie jeg tænker paa. — Forskælles ikke mine Venner for dette Ord! Jeg vil ikke invitere Dem til Dyrer; jeg er selv meget lam, og saa bangs for Dyrer i Landet, som nogen brav Mand kan være. Men jeg kom til at tænke paa, at de gamle Norkboer havde en Skjal, som de kaldte „Løstets Bæger“: Enhver gjorde et Løfte, at han inden en vis Tid vilde udføre denne eller

hinn Vedrist, hvis ikke Døden hindrede ham. Og det faldt mig ind, om vi ikke idag, da vi stede her saa mange, og have drukket saa godt, skulde tage Mob til os og prøve paa, om vi ikke ogsaa, ligesom vore Forskædre, kunde tomme et Løstets Bæger. Jeg forlanger naturligviis ikke, at enhver af os skal love at udføre en stor og krigerisk Vedrist, — jeg forlanger kun een lille og fredelig Vedrist, som vi alle skulle forene os om; men som har den prægtige Egenfkab, at, hvor lille den er, kan den dog tage sig stor ud, og hvor fredelig den er, kan den dog af vore Mobstandere anses for meget krigerisk. — Skulle vi gjøre det høitidelige Løfte, at vi inden 3 Aar vil fage Storhertugen af Nordalbingen ud af Landet? Nei, det vilde være for glubst en Gjering; behøves heller ikke, thi han er her, Gudskelov, ikke endnu. Eller skulle vi love, at vi i 3 Aar vil vende enhver Embedsmand Ryggen, som taler til os paa Tydsk, og sende enhver tydsk Skrivelse tilbage iglen? Dette kunde jo være godt nok, og er heller ikke krigerisk eller ulovligt; men det lugter dog lidt af Dyreroluen, og derfor vil jeg ingen Skjld have, om I tage en saadan Bestutning. —

Men jeg vilde jo netop have noget ret Gammeldags: et Løfte, en Billie; Løfte om en Vedrist, I ved egen Billie kan beslutte, ved egen Kraft udføre. Jeg vil udtale Løftet: tager Mob til Eder og lader os vise for hele Verden, at vi ikke alene tor have et Duffer, men selv en Billie, en fast Billie, som vi alle tomme et Løstets Bæger paa: „at det ikke skal vare 3 Aar, for vi atter samles til et lignende Vilbe.“

Med Jubel og Begeistring tomte Forsamlingen dette „Løstets Bæger“.

Referat i »Dannevirke« af Laurids Skaus tale i Sommersted. En tale skal som bekendt ikke læses, men opleves, og det vakte dengang en opmærksomhed ud over det sædvanlige, at en mand af folkets brede lag, den unge bonde Laurids Skau fra Sommersted, var i stand til at holde en tale i en forsamling af fremmødte fra nær og fjern. »Det har vakt stor sensation blandt landboerne, og bønderne finder sig hædrede ved, at en mand af deres stand kunne og turde tale således«, skriver Frederik Fischer fra Abenrå efter det første Skamlingsbanke-møde i 1843.

Til det store stævne på Skamlingsbanke den 4. Juli 1844 ankom der også 120 nationalt begejstrede københavnerne, og Grundtvig, Orla Lehmann, Christian Paulsen, Carl Ploug og Goldschmidt var blandt talerne. Alligevel skrev den sidstnævnte efter mødet: »Skaus tale var festens koncentration, dens brændpunkt; alle de andre taler kunne gerne have været borte. Det er en mageløs karl, den Laurids Skau!«

Fot. J. F. Hildebrandt.

Den vældige ask, hvis grene hænger ud over vejen sydfra til Tøning, skulle i 1848 have været fældet for at blive brugt som vejspærring, men takket være den hurtige romning står det gamle træ endnu.

På slotsbanken findes adskillige andre træer af stor ælde, blandt dem vort lands største hængebøg med et enormt grenfang og en over 200 år gammel ægte kastanje.

mest uforglemmelige indtryk på dem allesammen, var dog Laurids Skau, da han rejste sig og med medfødt myndighed holdt sin berømte tale for »løftets bæger«. Han sluttede med at opfordre forsamlingen til at tømme bægeret på løftet om at mødes igen, inden der var gået tre år.

Det var professor Flor, der havde skrevet talen, og da han blev klar over den genlyd, som festen i Sommersted gav ud over landet, blev terminen for det næste møde ændret. Der kom ikke til at gå tre år, men kun tre måneder, inden man atter mødtes, og det var til det første møde på Skamlingsbanke den 18. maj 1843, hvor Laurids Skau nærmest var selvskreven som festens hovedtaler.

Næste skridt blev dannelsen af den Slesvigske Forening. Hans

Nissen, Hammelev, blev formand, sognefoged Nis Steffensen fra samme by blev kasserer og Laurids Skau fra Sommersted sekretær. Det var således mænd fra Vojens-egnen, der kom til at tegne den nye forenings ansigt udadtil, og det blev allerede i august tilfældet, da det lykkedes Hans Nissen og Laurids Skau at opnå audiens hos Christian VIII under dennes ophold i badestedet Wyk på Føhr.

Et af audiensens resultater blev tilladelsen til igen at ophænge mindetavlen i tinghuset ved Tørning, og den havde nu sin plads her, indtil friskarerne i 1848 huggede den i stykker og brændte stumperne.

I sig selv kan tavlesagen synes ret betydningsløs, men dengang så man anderledes på denne sag. Laurids Skau har formuleret det i følgende ord: »Det var den første Seier, som de danske Slesvigere vandt over det næsten almægtige tyske Bureaukrati, og Glæden derover var stor i Folket«.

I den følgende tid fortsatte de nationale tilkendegivelser. Den 18. september 1843 var der en national fest i Gram slotshave, i 1844 afholdtes det store Skamlingsbanke-møde på den amerikanske uafhængighedsdag den 4. juli, i samme måned besøgte Hans Majestæt Hammelev og fik mindetavlen i Tørning tinghus at se, Kongen bevilgede flere audienser, og højskolen i Rødding blev oprettet.

Festen på Fjellumhøj ved Nustrup den 6. oktober 1844 blev en af de tilkendegivelser, som den her behandlede egns befolkning i særlig grad sluttede op om. Netop ved den tid var det augustenburgske arvekrav blevet kendt, og hertil havde festens hovedtalere, Laurids Skau og Peter Hiort Lorenzen, kun en klar afvisning til svar. »Kongeriget og hertugdømmet Slesvig skal være uadskillelige til evig tid!« Det var den parole, som de fremmødte fik med sig hjem, og som fremover var den danske bevægelses politiske hovedstandpunkt.

Folkefesterne i Sommersted kro og på Fjellum høj fortæller noget om, hvorledes nationalpolitiske stemninger rullede hen over den nordlige del af Sønderjylland og ikke mindst berørte egnen omkring Vojens. Hvad der var begyndt som en rent lokal strid mellem bonde og embedsmand i sagen omkring mindetavlen i Tørning tinghus, var blevet fortsat som en åben kamp for nationale

Under krigsbegivenhederne i 1848 afsløredes endnu engang den strategiske betydning, som Tørring har haft i vor ældre historie.

En mindre dansk styrke havde taget opstilling syd om Tørring Voldsted (se forsvarslinjen på kortet), og det var hensigten herfra at spærre for en tysk fremrykning. Det kom dog ikke til nogen kamphandling, fordi preusserne truede med at afskære den danske styrke. Den måtte derfor skyndsomst trække sig tilbage til egnen nord for Christiansfeld.

Den nuværende vej forbi Tørring og de endnu eksisterende bygninger vil den stedkendte hurtigt kunne identificere. Den enlige bygning, der vises nord for Tørring, er det meget omtalte tinghus. Korttegneren har været ivrig for at vise de to afløb fra Tørring mølledam, fordi et brud på dæmningen ville gøre møllestrømmens bredder ufremkommelige. Med c viser han bækken under broen, der driver det store møllehjul, og ved d er der en sluse. a betegner en hjørneskanse og b viser to små hytter, der blev brugt til opbevaring af træ.

Tegning af G. Martens.

rettigheder med det politiske mål, at Sønderjylland under ingen omstændigheder måtte skilles fra kongeriget Danmark for at ende som en del af en slesvig-holstensk statsdannelse under det Tyske Forbund.

Det kgl. åbne brev af 1846, der havde givet udtryk for, at det var regeringens hensigt at bevare den gamle helstat, selv om kongeslægten ville uddø, tvang tilhængerne af den slesvig-holstenske bevægelse over i en kamp mod den eksisterende stat, og det medførte for den dansktalende del af Sønderjyllands vedkommende, at alle de mange konservativt loyale helstatsmænd mere og mere åbenlyst sluttede sig til den nationale vækkelses mænd. Da begivenhederne i Rendsburg i 1848 førte til åben krig om herredømmet over Sønderjylland, var det derfor en ren selvfølge, at langt den overvejende del af Vojens-egnens befolkning sluttede op om den danske sag.

Præst og øvrighed

1830'rne og 1840'rne

Bøndernes uvilje havde først og fremmest rettet sig mod de tysktalende jurister inden for embedsstanden. Anderledes var det med præsterne ude i landsognene. De havde nok tysk som øvrighedsprog og også ofte som hjemmesprog, men dansk var deres embedsprog. Det var det sprog, de anvendte, når de færdedes blandt deres sognebørn, og som Guds ord lød på i deres kirker. Hovedparten af dem var landsdelens egne børn, men i de to sogne under Ribe stift, Nustrup og Skrydstrup, kom præsterne i regelen fra kongeriget. De fleste præster i de sogne, der hørte under Slesvig stift, havde fået deres uddannelse ved Kiels universitet og undertiden også ved andre tyske universiteter. Deres holdning til den politiske strid, der optog sindene i 1830'rne og 1840'rne, var derfor ikke uden videre givet.

De ældre blandt dem havde endnu rod i den gamle tid og undgik den politiske strid, hvor de måtte møde den. Det gælder Siwert Andresen, sognepræst først i Hammelev, siden i Magstrup-Jegerup, hvor han i sin embedstid fra 1844 til 1879 overlevede alle de omskifteligheder, der var blevet en følge af de slesvigske krige. I sine unge år havde han været en afgjort rationalist, og ud fra en politisk bedømmelse vil det sige en tilhænger af den gamle helstat. Han blev kendt af en større offentlighed, da Christian VIII i 1844 under sit besøg i Hammelev ret overraskende blev konfronteret med klager over embedsstanden. De blev bl. a. fremført af gårdmand Hans Skau i Styding (ikke i slægt med Skau'erne fra Sommersted), og scenen var noget pinlig, fordi kongen i sit følge havde den stedlige amtmand og herredsfoged, Friedrich Johannsen og Otto Kier, men pastor Andresen reddede situationen ved i hast at lyse velsignelsen over Majestæten og dermed afskære al videre drøftelse.

Hammelev kirke er i senmiddelalderen blevet forlænget både mod vest og mod øst, og der er blevet tilføjet et våbenhus. Den romanske del af bygningen er af rå kamp over en kvaderstenssokkel, hvorimod tilbygningerne er i munkesten. Tagrytteren er yngre end vestforlængelsen, og de store vinduer er fra 1765. Det hvide kalklag giver en helhedsvirkning på trods af de mange byggeperioder.

Fot. Nationalmuseet.

Pastor Andresens forgænger i Hammelev, Lütje Ebbesen, havde i årene 1800 til 1834 virket i nær tilknytning til Brødreminigheden i Christiansfeld, og under påvirkning herfra fandtes i Styding og Hammelev en kreds af vakte, som sluttede op om deres præst.

Vedsted fik i 1843 en præst, der også havde nøje tilknytning til herrnhuterne, og det var Heinrich Jensen, der indtil da havde været rektor i Tønder. Han efterfulgte Jürgen Simon Jessen, der var gårdmandssøn fra Skovby i samme sogn, og som bedst huskes, fordi hans hustru, Anna Christiane Lautrup, blev kendt af en større offentlighed som »Digterinden Anna«. En betydelig mand har J. S. Jessen næppe været. Om Heinrich Jensen hedder det derimod i et eftermæle, at »han som en af Herrøns præster højste Jesu blodige sejrspane højt op over al rationalisme og var til stor velsignelse i sit sogn«. Han har med andre ord – for at bruge disse kredses ordvalg – sat »den himmelske politik« højest, og derfor lykkedes det også ham at slippe uden om alle de skær, der var forvoldt af mennesker af »denne verden«. Ligesom rationalisten Andresen i Magstrup kunne den herrnhutisk påvirkede pietist Jensen holde sig i sit sogn i de skæbnesvangre år 1848–50 og 1864–67.

Det var paa et hængende Haar, at Bønderne aldeles havde erobret Kongen for sig mod Amtmand Johannsen & Consortr. Bønderne trængte under Anførsel af Hans Skau frem med Seighed, Klager paa Klager regnede ned som Kartætscher, Herredsfoged Kjær tænkte allerede paa at slaae Retirade, Amtmand Johannsen vendte alt Ryggen, da kom et Hjelpecorps som fra Himlen: Pastor Andresen angreb Bønderne i Ryggen som Dithmarskerne fordem Valdemar Seier ved Bornhøved, sprængte deres Slagorden, trængte sig hen til Kongen og skilte ham ved sin Velsignelse fra Bønderne. Bønderne maatte trække sig tilbage. Schleswig-Holsteinerne samlede sig paany, Dagen var deres.

De ovenstående linjer stammer fra det københavnske vittighedsblad »Corsaren« 1844 16/8, og det er oprinnet under Christian VIIIs besøg i Hammelev, man her har til bedste. Amtmand Friedrich Johannsen, en iøvrigt kongetro helstatsmand, og herredsfoged Otto Kier, de stedlige bønders fjende nr. 1, ledsagede i embeds medfør kongen på hans rejse gennem Haderslev amt, og bønderne søgte da at benytte lejligheden til at fremkomme med klager over den lokale embedsstand. Hans Nissen og Laurids Skau demonstrerede deres utilfredshed med de politiske tilstande ved ikke at vise sig under kongens besøg. »Corsarens« redaktør, forfatteren Meir Goldschmidt, har sit stof fra Laurids Skau, som han var kommet i forbindelse med under det store Skamlingsbanke-møde 1844 4/7.

Sommersteds præst, Lorenz Paulsen, hørte til de gamle blandt sine embedsbrødre og havde derfor lettere ved at forholde sig neutral. Men ellers har hans degn, Anders Kloster, hos hvem sognefoged Jens Skaus børn havde gået i skole, været den rette mand til at forklare ham, hvorledes en embedsmand havde at forholde sig i den nationale strid.

I Skrydstrup nøjedes pastor Petersen ikke med at være oplysningsmand inden for landbruget; han tog sig også af sine sognebørns politiske opdragelse og forklarede dem i usminkede vendinger begivenhederne i Rendsburg og dannelsen af den provisoriske regering som et regulært oprørskomplot. Hverken i Skrydstrup eller i Nustrup kom den provisoriske regering til at udøve sin magt, idet en folkevæbning her og i de omliggende sogne hindrede noget sådant, og pastor Petersen kunne derfor uanfægtet blive i sit embede.

I Oksenvad-Jels kom bølgerne til at gå højt. Her var Peter Jørgensen blevet præst i 1847 takket være protektion fra kredse

med tilknytning til kongehuset. Ukendt som han var med de særlige forhold i Sønderjylland, optrådte han alt for kompromisløst i den nationale strid og frastødte derved en del af sin menighed. Under den provisoriske regerings styre måtte han forlade sit embede og blev i krigsårene erstattet af August Johann Friedrich Schumacher, der var fra Haderslev. Fra menigheden kom der et ønske om at beholde Schumacher. Penneføreren var ganske vist den i Kiel fødte gårdmand Heinrich Maes i Ørsted, men også amtmand Johannsen gik ind for Schumacher, som han kaldte en retsindig og samvittighedsfuld mand. Da Schumacher imidlertid i begyndelsen af 1850 havde underskrevet en protest fra provstiets præster imod, at den dansksindede Ulrik Sèchmann Boesen havde afløst den tysksindede Hans Peter Prahls som provst over Haderslev provsti, fik han sin afsked sammen med sine medunderskrivere, og lærer Kloster i Jels kunne nu meddele, at der højst var en 8–10 beboere, der støttede Schumacher. Vejen var dermed åbnet for Peter Jørgensens genansættelse.

Også i Hammelev førte præsteprotesten i 1850 til afskedigelse af sognepræsten. Det var Carl Eduard Müller, født i Haderslev, der i 1845 havde afløst Siwert Andresen. Efter 1864 vendte han tilbage til landsdelen og var ved sin død i 1897 provst i sin fødeby.

1850–1864

I Magstrup-Jegerup og i Vedsted overlevede præsterne som allerede nævnt samtlige politiske omvæltninger, men i alle de øvrige sogne blev der efterhånden ansat præster fra kongeriget, idet mange af de i Kiel uddannede teologer havde gjort sig politisk uantagelige under krigen 1848–50, eller også anså man dem for bedre skikket til en ansættelse i sogne med tysk kirkesprog.

Skrydstrup præstegård blev barndomshjem for den i sin tid meget omtalte Indre Missions præst Carl Moe. I sin erindringsbog har han kun lovord om Skrydstrup, men hans fader, Frederik Olaus Moe, var alt andet end begejstret over at være præst der, og han blev først lykkelig, da han i 1859 blev præst ved Skt. Catharinæ kirke i Ribe.

Til Sommersted kom i 1853 Hans Egede Glahn, men også han følte sig som en fremmed fugl. De sønderjyske bønders selvsikker-

hed og selvrådighed var mere, end man var vant til i kongeriget, og deres dybt indgroede mistillid til alt embedsvæsen kunne også ramme de nyansatte præster fra kongeriget. Dertil kom, at Glahn var påvirket af Grundtvig, og også dette skabte afstand til hans menighed, hvor det var de vakte kredse med rod i pietismen og Brødremenigheden i Christiansfeld, der var de mest trofaste kirkegængere. Alt dette medførte, at Sønderjylland kun blev en mellemstation på Glahns vej gennem livet. I 1859 blev han stiftsprovst i Ålborg. Hans efterfølger, Peter Nicolai Jespersen, var en af landsdelens egne børn. Han havde eksamen fra Kiel, men havde ikke opholdt sig i Nordslesvig i de politisk skæbnsvangre år. I 1864 var der imidlertid intet, der hindrede ham i at adlyde den nye øvrighed, og han blev derfor i Sommersted til sin død i 1887. De vanskeligheder, som han af den grund fik med sin menighed tilhører tiden efter 1864.

Der var naturligvis også danskuddannede præster, som befandt sig vel i Sønderjylland og det også i sognene omkring Vojens. Ludvig Blædel, der var præst i Nustrup fra 1851 til 1870 og samtidig i en årrække provst over Tørninglens provsti, er et eksempel herpå. Han fandt god tilslutning i sin menighed og følte derfor efter 1864, at det var hans pligt som dansk præst at forblive så længe som muligt hos sin aldeles overvejende danske menighed. Han tog derfor den tunge beslutning at forblive i sit kald, men da øvrigheden i 1870 krævede, at der i kirkerne skulle bedes for en tysk sejr i krigen mod Frankrig, måtte også han give op og forlade landsdelen.

Alle de andre kongerigske præster havde forladt deres sogne i 1864. De nægtede at ophæve den troskabsed, de som embedsmænd havde aflagt til Christian IX. Pastor Find i Hammelev forklarede sin holdning i følgende vendinger: »Jeg vilde dermed opløse det hellige Forhold, der binder mig til min Menighed, der er besjælet af samme Troskab mod Konge og Fædreland som jeg selv, jeg vilde tabe den Agtelse og Kærlighed, den saa rundeligt har skænket mig i de ti Aar, jeg har været dens beskikkede Præst og Sjælesørger og prædiket den ogsaa Edens Hellighed.«

Præsten måtte derfor rejse, mens menigheden her og i de andre sønderjyske sogne måtte gennemleve over 50 års fremmedherredømme.

De gode år fra 1850-1864

Årene efter 1850 var præget af fremgang materielt såvel som åndeligt. Treårskrigen fra 1848–50 var blevet afsluttet med et udfald, som så godt som alle Vojens-egnens beboere kunne være tilfredse med.

I en egn, hvor landbruget var det altdominerende erhverv, blev det naturligvis af den største betydning, at den fremgangslinje, der så småt var ved at tage fart omkring år 1830, også fortsatte efter krigen. Kornpriserne var højere, end de nogensinde før havde været, og høstudbyttet havde aldrig før været så stort. Der var derfor tale om en stigende velstand, og den har mange steder givet sig et synligt udtryk i gode, velbyggede ejendomme, der står den dag i dag. Fuglsang i Ørsted er fra denne tid, ligeledes Olufsminde i Simmersted (opført 1856), samt Herredgård i Styding (opført 1864), og flere andre ejendomme kunne anføres med samme ret.

Den langt bedre udnyttelse af jorden tillod også gårddeleliger. Det mest kendte eksempel fra egnen er nok delingen af Nustrupgård i 1857. Denne gård var blevet dannet ved forskellige jordkøb af degnen Jørgen Hübschmann (død 1762), som var en søn af sognepræsten i Øster Løgum, Johannes Hübschmann (død 1697) og en sønnesøn af provsten i Åbenrå, Georg Hübschmann (død 1672). I 1857 var der på grund af det stigende høstudbytte jord nok til to gode gårde i det tilliggende, som Nustrupgård havde, og den daværende ejer, sandemand Mads Hübschmann, gennemførte derfor en deling af jorden mellem sine to sønner. Laurids Hübschmann fik fødegården ved Nustrup kirke, og til Jørgen Hübschmann, gift med en datter af sognefoged Jens Skau i Sommersted og selv nogle år senere sognefoged i Nustrup sogn, byggede han i 1857 gården Favsbjerg uden for byen.

Den nye slægt, der voksede op, virkede langt mere selvsikker, end det før havde været tilfældet hos bønder. Folkeskoleloven af

Tørring kro ca. 1900. I 1852 blev den nuværende Tørring kro anlagt ved landevejen mellem Haderslev og Ribe. Selv om kroen fik sin plads i nærheden af Hammelev, blev navnet Tørring kro bevaret som et minde om de århundreder, da den havde været nærmeste nabo til Tørring mølle, til sidst i den ejendom, som herredsfoged Holm lod bygge og som endnu eksisterer. Således som den solide og velproportionerede bygning fremtræder her på billedet, står den som et synligt vidnesbyrd om den gode tid, man oplevede i 1850'erne.

Fot. i privateje.

1814 havde nu gjort sin virkning. Der var vokset en slægt frem, for hvem det var blevet muligt at nå et kundskabsniveau, der svarede til den enkeltes natur. Den sejrrikt gennemførte kamp mod embedsstanden havde styrket denne selvsikkerhed, og det var med en vis stolthed, omend også med en slet dulgt misundelse, at man i 1852 blev vidne til, at en af egnens tidligere bønder, Laurids Skau, blev udnævnt til amtsforvalter for Haderslev vesteramt. Det var noget, der aldrig tidligere var sket, at en bonde gjorde springet til embedsmand.

Laurids Skau havde i 1846 forladt Sommersted og var blevet bonde i Hovst i Vilstrup sogn, og i 1856 overtog han Mariegård i Gammel Haderslev. Han var med andre ord blevet en østeregnsmænd, og det var noget, som spillede en stor rolle i de tider. Den nordslesvigske Landboforening fra 1846, som Hans Krüger fra Bevtøft havde været medstifter af, fandt aldrig rigtig tilslutning i Haderslev østeramt, og da Laurids Skau i 1861 fik stiftet Haderslev Amts Landboforening, blev den i vesteramtet opfattet som et modtræk fra østeregnbønderne. De to landboforeninger blev derved et synligt udtryk for det skel, der fra gammel tid fandtes mellem

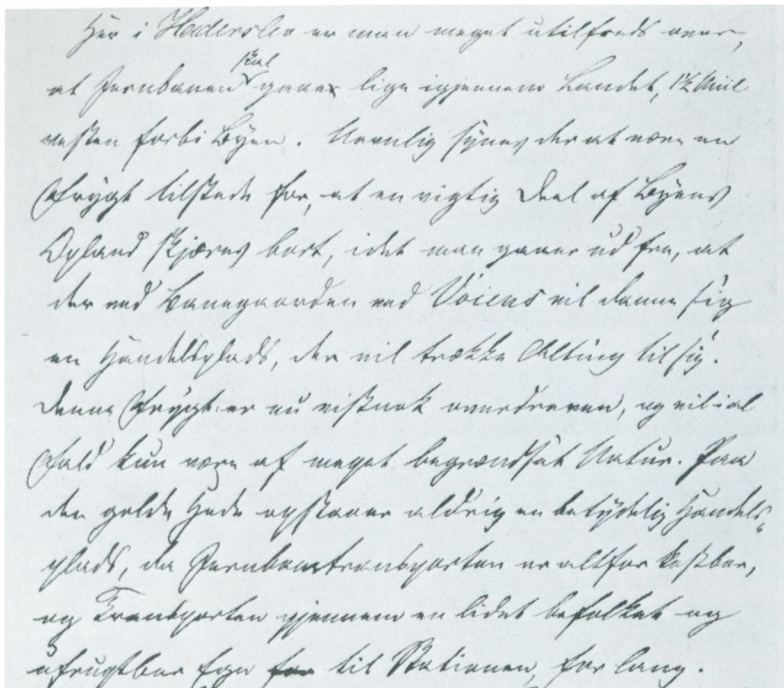
Fot. Andreas Michaelsen.

Vojensgårds stuehus fra midten af 1800-årene, en udstrakt gulstenslænge med halvt afhvalmet tag og pudsede schabranger over vinduerne. Den store have er anlagt af havearkitekt E. Erstad-Jørgensen, en søn af historikeren A. D. Jørgensen.

Efter udparcelleringen af Vojens ladegård i 1788 har Vojensgård jævnlgt skiftet ejere. Den sidste ladegårdsforpagter, Peter Jensen, overtog ved udparcelleringen stamparcellen, og i 1804 tilskødedes den Carsten Iversen. Vojensgård ejedes derefter af Johann Georg Karck og Carl Karck, 1841 Christoffer Lebel, 1842 Christian von Halling, 1853 P. F. O. Danielsen, 1864 F. Deichmann, 1870 Christian Hinrich Lithmann, 1872 Gottlieb Jenisch, 1878 Carl Kosegarten. Denne fhv. tyske officer solgte i 1907 Vojensgård til den fremtrædende danske jordpolitiker J. H. Schmidt. Det var en handel, der i sin tid vakte stor opsigt.

Takket være Vojensgård blev navnet på den middelalderlige landsby Vojens bevaret og givet videre til stationsbyen, der voksede op efter 1864.

Som stednavn betragtet hører Vojens til blandt de ældste, og de bevarede gamle navneformer (1421: Wodens, 1475: Wodense, 1501: Odenss, 1564. Wons, 1649: Woyens) gør det klart, at navnet er en parallelform til Odense, og at det antagelig kan tolkes som Odins-vi, Odins helligdom.

Jen i Haderslev er en uue meget udelstødt uue,
at foruden ^{skel} yuue lige igjennem Lærskol, Kåstet
uue forbi Løgn. Uuuelig fjæng her ut uue uue
delugig tilstødt for, ut en vigtig del af Løgn
Dyland fjæng her, iske uue yuue ut for, ut
her ut Læruuendur ut Væud ut uue fjæ
en jæuellyst, her ut hollæ Alting til fjæ.
Uuue (Kjæp) ut uue uue uue, ut ut ut
deli' kuu uue af uue uue uue uue. Uue
her uue uue uue uue uue uue uue uue uue
uue, ut jæuellyst uue uue uue uue uue uue
uue uue uue uue uue uue uue uue uue
uue uue uue uue uue uue uue uue uue uue.

Udtag af Laurids Skaus brev 1862 5/5-6/5.

vesteramt og østeramt, og det blev et skel, der også kunne mærkes i det politiske liv. I Laurids Skaus sidste leveår – han døde i 1864 af tuberkulose, kun 47 år gammel – blev hans modsætningsforhold til Hans Krüger stadig mere tydeligt, og den sidste fandt først og fremmest sin støtte hos vesteregnsfolk med tilknytning til højskolen i Rødding.

Krigen i 1864 kom ikke til at sætte skel i udviklingen, hverken materielt eller åndeligt. Fremgangsårene fortsatte, og vi skal ind i 1870'erne, før der atter meldte sig nogle kriseår. Og inden for den danske bevægelses ledelse sporedes det gamle skel mellem vest og øst endnu langt ind i fremmedherredømmets år.

Når sådanne modsætninger ikke mere spiller så stor en rolle, skyldes det nok først og fremmest den vældige udvikling, der blev sat i gang i forbindelse med anlægget af den nordslesvigske længdebane. Den 1. maj 1862 tildelte den danske regering med Frederik

VII's underskrift ingeniør- og entreprenørfirmaet Peto, Brassey & Betts i London en koncession på anlæg og drift af en jernbane, der skulle udgå fra et punkt ved den norrøyske grænse i nærheden af Vamdrup, føres over Vojens, Rødekro og Tinglev og slutte sig til den sydslesvigske jernbane på Flensborg købstads grund. Alle følte, at der hermed var sket noget af den allerstørste betydning for egnen og dens befolkning, og det var derfor kun naturligt, at dagbladet »Dannevirke« i Haderslev bragte en helsides gengivelse af koncessionen og det tilmed på første side.

Mand og mand imellem gav denne plan naturligvis anledning til mange drøftelser. Laurids Skau har i et brev til en af Peter Hiort Lorenzens sønner givet udtryk for sin opfattelse af det påtænkte jernbaneanlæg ved at skrive:

»Her i Haderslev er man meget utilfreds over, at Jernbanen skal gaae lige igjennem Landet, 1½ Miil vesten forbi Byen. Navnlig synes det at være Frygt tilstede for, at en vigtig Deel af Byens Opland skjæres bort, idet man gaaer ud fra, at der ved Banegaarden ved Voiens vil danne sig en Handelsplads, der vil trække Alting til sig. Denne Frygt er nu vistnok overdreven og vil i al Fald kun være af meget begrændset Natur. Paa den golde Hede opstaaer aldrig en betydelig Handelsplads, da Jernbanetransporten er altfor kostbar, og Transporten gennem en lidet befolket og ufrugtbar Egn til Stationen for lang.«

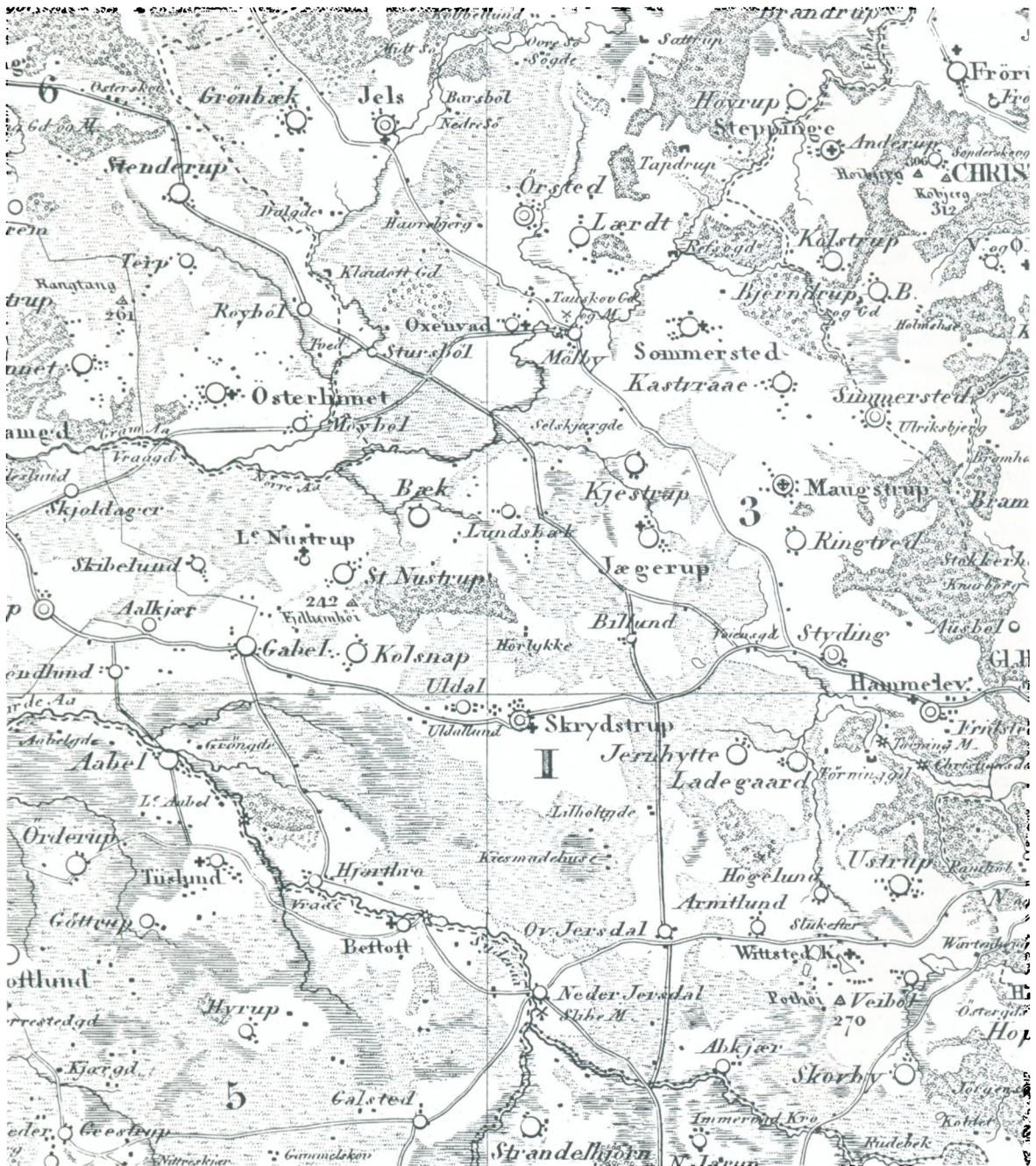
Laurids Skau nåede ikke at opleve, at jernbanestrækningen fra Rødekro til Vojens blev åbnet den 1. oktober 1864 og dermed indvarslede en helt ny tid i egnens historie. Hvis han kunne se det driftige bysamfund, som Vojens er i dag, ville han have al grund til at give den gode mand ret, der med et blink i øjet har sagt: »Det er svært at spå – især om fremtiden!«

Egnen omkring Vojens.

I 1836 udsendte Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab et kobberstukket kort over »Sønderjylland eller Hertugdømmet Slesvig«, og det kan anses for at være vort ældste fuldt pålidelige kort.

Udsnittet med egnen omkring Vojens giver et udmærket indtryk af de geografiske forhold. Skovegnene i øst fremtræder tydeligt i kortbilledet, men endnu mere bemærkelsesværdigt for en nutidig betragter er de store strækninger, der har hede-, mose- eller engsignatur. I forhold hertil udgør den dyrkede jord omkring byerne kun en mindre part af det samlede areal.

Geodætisk Institut.

Noter og henvisninger

Landskab og oldhistorie

Vojens kommune oprettedes ved kommunalreformen 1970 og omfatter følgende kirkesogne: Vojens-Jegerup, Vedsted, Skrydstrup, Nustrup, Oksenvad, Sommersted, Magstrup, Hammelev.

Gode oversigter over de ældre administrative og jurisdiktionelle forhold er givet af Johan Hvidtfeldt i *Trap Danmark*, 5. udgave, Haderslev amt, s. 3–50 (hele Sønderjylland), s. 91–95 (Haderslev amt) og s. 252–254 (Gram herred).

Farris-skoven findes første gang nævnt som »Farris holt« på Johannes Mejers kort over Haderslev østeramt 1649. Navnet er placeret nord for Jels. I Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652, s. 73, hedder det: »Das Gehöltz ist in vorigen Zeiten viel grösser gewesen dann itzo« – hvorefter det oplyses, at den strakte sig langs med Kongeåen fra Farup til Vonsild. »Dieser Wald heget die Menge wilder Thiere, unter andern viel wilde Schweine, und weil es Eichen- und Buchen Holtz hat, können in mastbaren Jahren viel Tausend Schweine darinnen feist gemacht werden«.

Denne beskrivelse er udgangspunktet for den almindelige opfattelse af en vældig skov tværs over den nordligste del af Sønderjylland, og den gentages i alle senere topografiske værker, således P. Rhode: *Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse*, 1775, s. 440: »Skoven udgjør fra Nordost til Sydvest 1¼ Mile og gjør Grendse mellem Frøs Herred og Gram Herred. Den er en Levning af den farlige store Skov, som strakte sig nesten fra Vesterhavet indtil Østerhavet«. Næsten ord til andet gentages disse sætninger i Erich Pontoppidan: *Den Danske Atlas*, VII, 1781, s. 169. I Knud Aagaard: *Beskrivelse over Tørring Lehn*, 1815, s. 185, hedder det: »Farrisskov skal have strakt sig fra Fardrup (d.e. Farup) norden Ribe langs med Skodborgaae (Kongeåen) gennem Frøs og Gram Herreder, demæst ind i Thystrup Herred til Ødis og Vonsild lige til Østersøen, og altsaa have udgiort en Skov paa 8 Miles Længde og 1–1½ Miles Brede«.

I Haderslev amtsregnskaber fra omkring 1670 findes også et læg med titlen »Faris Schouw Brøde Register«, og det er bønder fra Grønnebæk, Jels, Ørsted, Lert, Oksenvad, Stursbøl, Selskær, Kestrup, Sommersted, Kastvrå, Mølby, samt degnen i Skrydstrup, mølleren fra Bevtoft og en mand fra Ringved, der i 1670 og 1671 må betale for ulovlig skovhugst.

Den fyldigste omtale af Farris-skoven har Trap Danmark, 4. udgave, De sønderjyske Landsdele, s. 157, og K. M. Hermansen: Farrisskovens Saga (Sønderjysk Månedsskrift, 1947, s. 161–176).

Lyngheds og skovens udbredelse: Se herom f. eks.: Knud Aagaard: Beskrivelse over Tøming Lehn, 1815, s. 68: »De store Lyngheder, som nu henhører og ikkun frembære sjeldne Græsspirer, have rimeligviis tilforn været beklædte med Skove, som ikke alene gave Sommerføde for mange Fækreaturer, Faar og Sviin, men hvor der ogsaa kunde bjerges noget Høe«; endvidere smstds., s. 185: »Foruden de egentlige Skove forekomme adskillige Strækninger bevoxne med Buske, Krat, Ryer, Skrøp, som bestaaer for det meste af forknøttede Egepurrrer, hvoriblandt sjelden findes Bøg, oftere Esp, Skovabil, Hvidtorn, m. v. I adskillige Sogne, som forresten ere ganske skovløse, findes saadant Krat af et Par Alens Høide. Disse Krat forringes aarlig. Hvor gamle Mænd kunne erindre, at der huggedes Vognstjærte, søges nu efter en Kjæp«.

Stednavne: Den bedste og grundigste kundskab herom fås i værket Sønderjyske Stednavne, I–V, 1933–44. Heri findes ogsaa sogn for sogn de enkelte marknavne optegnet. Se ogsaa: Kristian Hald: Stednavne og Kulturhistorie, 1966; Nudansk Ordbog, 1953.

Oldtidsbebyggelse: Haderslev Museums kort, samt museets sognebeskrivelser.

Skrydstrup-pigen: C. M. Lund: Egekistefundet fra Skrydstrup (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1936, s. 13–17); H. C. Broholm & Margrethe Hald: Skrydstrup-fundet (Nordiske Fortidsminder III, 2); P. V. Glob: Højfolket, 1970, s. 48–56.

Guldvejen: Christian Lund: Guldvejen. Den ældre Broncetids Handelsvej gennem Haderslev Amt (Haderslev-Samfundets Aarsskrift, 1940, s. 19–28).

Det store nord-sydgående vejstrøg

Ole Worm: Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie, 2. rk., IV, s. 117; Præsteindberetninger til Ole Worm, 1970, I, s. 277; Dansk Biografisk Leksikon, XXVI, 1944, s. 279–289 (Carl S. Petersen).

Sakservej: Sønderjyske Stednavne, Haderslev Amt, 1942, s. 467, 692; H. V. Gregersen: Savsevejen, et ældgammelt vejstræk (Sønderjysk Månedsskrift, 1952, s. 180–183); sm.: En nyopdaget vejspærring over Savsevejen (Sønderjysk Månedsskrift, 1976, s. 8–15); Bjørn Svensson: Saks i stednavne (Sønderjysk Månedsskrift, 1972, s. 289–292).

»*Rechte herr weg*«: Bjørn Svensson: Rechte herr weg (Sønderjysk Månedsskrift, 1967, s. 209–219).

Hærvejen: Hugo Matthiessen: Hærvejen (1. udgave 1930, 11. oplag 1965) med kapitlet »Den døde Vej« om vejstykket fra Skodborghus til Immervad. Jvf. Bjørn Svensson: Den delte Hærvej (Sønderjysk Månedsskrift, 1967, s. 145–165).

Vejen til Kolding: Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652, s. 71.

Vikingetidsmønter: P. Hauberg: *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*, 1900, s. 163; Erwin Nöbbe: *Münzfunde des 8.–10. Jahrhunderts aus Schleswig-Holstein* (*Nordelbingen*, II, 1923, s. 277–289, spec. s. 281).

Sommersted hede: I *Kvinde og Slave*, s. 142, har Niels Skyum-Nielsen ud fra nogle kildesteders navneformer med i og y ment, at der for det første mødes vedkommende er tale om »Simmersted hede«. Ved Simmersted har der imidlertid hverken været hede eller vej. Der må derfor både 1156–57 og 1293 være tale om Sommersted hede, hvad de fleste kilder da også er enige om.

Pottervej: Som et udtryk for denne vejs betydning fik toldereren i Neder Jerstal i 1727 ret til at opsætte »et toldbrædt« ved Over Jerstal, således at han kunne blive i stand til at tage told af de mange fra Tyrstrup herred, samt fra Frøs og Kalslund herreder, der tog ad denne vej for at komme til Immervad. Toldoprævningen ved Neder Jerstal var blevet indrettet i 1668, for at man også kunne få en afgift af det levende kvæg fra Haderslev vesteramt, inden det forlod amtets område (LA. Haderslev amtsarkiv, nr. 141: *Protocollum*).

Den store ødelægning i slutningen af middelalderen

Dyssel: Johan Arndt Dyssel: *Forsøg til en indenlandsk Reise*, 1774 (forfattet 1763), s. 13.

Den sorte jyde: Hugo Matthiessen: *Den sorte Jyde*, 1939, s. 10.

Rhode: P. Rhode: *Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse*, 1775, s. 397.

To forsvundne kirker: H. V. Gregersen: *Forsvundne kirker langs med Hærvejen gennem Nordslesvig* (*Sønderjysk Månedsskrift*, 1974, s. 237–247).

Mejers landsbykort: Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III: Aabenraa Amt, udg. N. E. Nørlund.

Johannes Mejers landsdels- og amtskort findes i Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652.

Slesvig domkapitels register: »Due capelle sunt ibidem destitute, videlicet Nubol et Arwath, valentès xii sol. lub.« (»To sognekirker er dér [d.v.s. i Haderslev provsti] øde, nemlig Nubol og Arwath, værd 12 lübske skilling«), se: Reimer Hansen & Willers Jessen: *Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig* (*Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, VI, s. 101).

Man har hæftet sig ved det latinske ord »capella« og ofte oversat det som ensbetydende med »kapel«. Imidlertid fremgår det ganske klart af fortegningerne, at det latinske ord »capella« bruges om provstiets sognekirker.

I den historiske litteratur har denne fejl indsneget sig et par steder,

således Erich Pontoppidan & Hans de Hofman: Den Danske Atlas, VII, 1781, s. 179: »I den østre Ende af Sognet sees Rudera af en Kirke, kaldet Lindeholt-Kirke, der sluttelig i de catholske Tider har været et Capell«. Endvidere: Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørnning Lehn. Et Bidrag til Kundskab om Hertugdømmet Slesvig, 1815, s. 234: »Ved Lilholdtgaardene i samme Sogn findes Spor af et Capel eller Kirke og Kirkegaard. Efter en gammel Mands Sigende skal Bygningen være kaldet Pavens Capel, og at man ved Gravning ikke havde fundet andet end et Leergulv, nogle Kampstene og noget Murkalk«.

Arvad: Der er tale om et par pavebreve fra 1363 22/8 og 1364 2/4 (Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve, 3. rk., VI, nr. 372; VII, nr. 88).

Tiendeforhold i Hammelev: P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 415 (med oplysningerne fra 1563). Over for den i 1708 nedsatte undersøgelseskommission i Haderslev beklagede pastor Joh. Reimer i Hammelev sig 1711 17/9 over, at Gl. Ladegård ikke svarede samme tiende som de øvrige byer i sognet. Ingen kender årsagen til forskellen, skriver han, men den er i hvert fald over 50 år gammel! (RA. Rtk. Undersøgelseskommissionen i Haderslev amt 1708–13; mikrofilm i LA. Åbenrå).

Møllepligten: Nævnes også i undersøgelseskommissionens akter. Ved kgl. forordning ang. møllevangens ophævelse i hertugdømmet Slesvig af 1852 21/11 ophævedes denne pligt med virkning fra nytår 1853.

Neder Jerstal: »Et par Steder i Neder Jersdal vesten Aaen høre under Nørrangstrup Herred, . . den Deel af Jersdal, som ligger østen for Aaen, sorterer under Gram Herred, altsaa under Haderslev Amts østre Deel« (Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørnning Lehn, s. 283).

Klimaforværring: »I torvmosseprofilerna t. ex. har man på olika håll i Sverige kunnat iagttage en eller flera såkallade rekurrensytor från medeltidens mitt, vilka sannolikt böra tolkas som vittnesbörd om en successiv övergång från ett varmare och torrare klimat till et med generellt sett något lägre temperaturer och högre nederbörd. Liknande iakttagelser föreligga från Danmark« (Nils Friberg i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, VIII, s. 483).

Erik af Pommerns krig: se bl. a.: H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene, 1974, s. 115–125, 140–149, 152–163, 166–177.

Jernhyt: O. H. Møller: Historische, genealogische und diplomatische Nachricht von dem uralten adelichen Geschlecht derer von Ahlefeldt, 1771, s. 101 (med breve fra 1475 8/1, 1/5).

Træhede, Torsbjerg: Sønderjyske Stednavne, Haderslev Amt, 1942, s. 433.

Tørnning – Lembekkernes og Ahlefeldternes faste borg

Rhode: P. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, 1775, s. 413.

- Aagaard*: Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørring Lehn, 1815, s. 63. Stedet er lånt fra Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652, s. 75, hvor der om »Dorning« blandt andet siges: »Es ist ein Bergschloss gewesen, so in diesen ebenen Ländern etwas seltzames, massen denn der Berg oder Hügel daselbsten noch zusehen, an dessen Norderseite ein Wasserlein vorüber rinnet, so daselbst eine Mühle treibet«.
- Vejen 1753*: LA. Haderslev amtsarkiv. Slesvigske registratur, nr. 84 II (664).
Chr. Axel Jensen: Indberetningen findes i Nationalmuseets arkiv.
- Hummersbüttel*: Danmarks Riges Breve (herefter forkortet: DRB), 2. rk., X, nr. 288, med aftalen af 1331 24/2. Hummersbüttel nævnes iøvrigt: DRB, 2. rk., X, nr. 132, 244, 348; XI, nr. 56, 66; 3. rk., I, nr. 275, 277; III, nr. 40, 41; IV, nr. 44, 53; V, nr. 262.
- Reventlow*: Hartwig og Claus Reventlow nævnes sammen 1331 og 1333 (DRB, 2. rk., X, nr. 288, og XI, nr. 56).
 Den slesvigske kannik Claus Reventlow nævnes DRB, 3. rk., III, nr. 72, 73, jvf. H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland*, s. 90–92.
 Hartwig Reventlow nævnes som grev Gerts mand følgende gange: DRB, 2. rk., VIII, nr. 54, 247; IX, nr. 188, 301, 434; X, nr. 132, 244, 245; 3. rk., I, nr. 10, 11.
- Løgum kloster*: DRB, 2. rk., XI, nr. 121.
- Hertug Valdemars råder*: DRB, 2. rk., XII, nr. 108.
- Aftalen 1340*: DRB, 3. rk., I, nr. 47, 48.
- Holstenerpræstens Krønike*: Udgivet af Anna Hude, Kbh. 1903, s. 69f. (kap. 23), se også: J. M. Lappenberg: *Chronicon Holtzatie, auctore Presbytero Bremensi* (Quellensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte, I. 1862); jvf. H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland*, s. 76.
- Claus Lembek*: Dansk Biografisk Leksikon, XIV, s. 354 (Henry Bruun). Ida nævnes endnu 1355 (DRB, 3. rk., IV, nr. 353); derefter nævnes i 1365 Berta som Claus Lembeks hustru (DRB, 3. rk., VII, nr. 282, 292).
- Sagnet*: Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn*, ny række, IV, nr. 95.
- Kalundborg og Visby*: DRB, 3. rk., V, nr. 325 (jvf. H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland*, 1974, s. 61–62); DRB, 3. rk., VI, nr. 69.
- Riberhus*: Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, IV, nr. 1269; jvf. J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, I, 1869, s. 225 f.
- Wulf Lembek*: Død i ung alder.
- Henneke Lembek*: Dansk Biografisk Leksikon, XIV, s. 355–356 (Kr. Erslev/Henry Bruun); H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland*, 1974, s. 77, 128–130
- Tørring 1372*: Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder, udg. Ellen Jørgensen, 1911, s. 134; jvf. *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert*, XIX: *Die Chroniken der niedersächsischen Städte: Lübeck*, I, 1884 (med Detmars Lübske Krønike). – I *Holstenerpræstens Krønike*

- findes begivenhederne i 1372 yderligere udmalet, se: Anna Hudes udgave, s. 86.
- Kampen om Gram*: J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, 1869, s. 231; Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder, udg. Ellen Jørgensen, 1911, s. 147.
- Søgård*: Repertorium Diplomaticum, 1. rk., II, nr. 3071; Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, IV, nr. 1589.
- Albrechts tronkrav*: Danske Magazin, 4. rk., V, s. 63; Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, VI, nr. 11.
- Henneke Lembeks ejendomme*: Tønder (Scriptores Rerum Danicarum, VIII, s. 234–235; Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, VI, nr. 57); Varde (P. F. Suhm: Historie af Danmark, XIV, 1828, s. 658–659); Gram herred (Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, VI, nr. 1108, jvf. Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts, III, s. 25 (nr. 17)); Jels nævnes 1403 13/7 i forbindelse med en forhøjelse af pantessummen, »de he vorbuwen scal an deme hove to Jörltze« (Stemann, anførte værk, III, s. 31 (nr. 23)); Skodborghus nævnes 1377 12/9 sammen med Ribe og Varde (Danske Magazin, 4. rk., V, s. 72) og er derfor rimeligvis sammen med de to nævnte byer kommet til Henneke Lembek; Skinkelsborg (De ældste danske Archivregistraturer, I, s. 2); Roager, Vodder og Vedsted (Stemann, anførte værk, III, s. 36–37 (nr. 28)).
- Urnehoved 1397*: H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 132–136.
- Salget af Trøjborg*: De ældste danske Archivregistraturer, I, s. 15–16; J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, 1869, s. 267–269.
- Kolding-aftalen*: Diplomatarium Flensborgense, I, s. 183 (nr. 57).
- Claus Lembek*: Fremstillingen følger den, som jeg har givet i Plattysk i Sønderjylland, s. 142–145.
- Stævningen 1421*: A. D. Jørgensen: Klavs Lembeks Frafald (Danske Magazin, 5. rk., II, s. 108–119). Det hedder her bl. a.: »Then Löwerdaw næst æfther quasimodo geniti søndaw (d. e. 1421 5/4) ware wy innæn firæ stockæ pa Gramhered thing och stæuende Clawes Lembek, Hennekessen, ... och samme daw for hans brofiæl til Thørninge«.
- Pantsættelsen af Tørring len*: Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, III, s. 38–40 (nr. 30).
- Mødet i Flensborg*: Hanserecesse, (1. Abt.), VII, s. 248, 250 (nr. 409, 415).
- Immervad 1422*: Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, II, s. 68; Sønderjyllands Historie, II, s. 71–73 (Jørgen Olrik); Hugo Matthiessen: Hærvejen, 11. opl., s. 87. Caspar Danckwerth citerer det gamle rim i sin Landesbeschreibung, s. 74: »Hos Immervad, der fick Dannemarck et Fandis Bad«; citatet stammer utvivlsomt fra Arild Huitfeldt.
- Våbenstilstandsforhandlinger*: »Auch sal das slos Doringen vnd die bol-

- wergken, die dauor gebuwet sein kegen eylander, also blieben stan bisz uff das recht des auszsprochs ..« (Antislesvigholstenske Fragmenter, XIV, s. 114–115).
- Tørning 1428*: Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, III, s. 112–115 (nr. 74).
- Ahlefeldterne på Tørning*: Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie, I, 1897, s. 54 ff.
- Jubelåret 1450*: Johannes de Anvelde, Miles de Holsatia (Hans Ahlefeldt, ridder fra Holsten) blev optaget i det tyske broderskab i hospitalet Santa Maria dell' Anima i Rom.
- Benedikt Ahlefeldt*: Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie, I, s. 59–61.
- Rise herreds tingsvidne*: Repertorium Diplomaticum, nr. 5952; jvf. H. V. Gregersen: Nogle tingsvidner fra slutningen af middelalderen (Sønderjysk Månedsskrift, 1957, s. 132–135).
- Ribe-aftalen*: Dat se bliven ewich tosamente ungedelt, Festschrift der schleswig-holsteinischen Ritterschaft, 1960; H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 192–201.
- Gram herred som ejendom*: Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, 1867, III, s. 82–83 (nr. 56); P. Lauridsen: Haderslev Amts Historie og Beskrivelse (Sønderjyske Arbøger, 1889, s. 165).
- Kapellet på Tørning*: Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie, 1897, I, s. 61.
- Kapellet i Haderslev*: Werner Güttel: Die Marienkirche in Hadersleben, 1935, s. 85–86.
- Hans Ahlefeldt*: Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie, I, 1897–1912, s. 63–72, samt Henvvisninger, s. 53–55.
- Hertug Frederiks regnskaber*: Danmarks middelalderlige Regnskaber, 1. rk., I, s. 305, 307, 359, 363, 399.
- Overdragelsen af Haseldorf*: Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie, IV, 1897–1912, Bilag, s. 20.
- Hans Ahlefeldts død*: »Her Hans van Annevellde mydt 6 gude mans stoller hellde, deme was des Konynges Banner gedann« (Walther Lammers: Die Schlacht bei Hemmingstedt, 1953, s. 96).

Tørning i oldenburgernes eje

- Kgl. amtmand*: Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie, I, Henvvisninger til Texten, s. 41; Dansk Biografisk Leksikon.
- Haderslev-Tørning*: I de Hansborgske Registrarer nævnes atter og atter: »unser embter Haderschleuen und Dorningen«.
- Tørning 1597*: Peder Hegelunds Almanakoptegnelser 1565–1613, udg. v. Bue Kaae, I, s. 295. Udgiveren foreslår ganske vist, bd. II, s. 182, at der er tale om Tårninggård i Tyrstrup sogn. Endelsen -hus vidner imidlertid

klart om, at der er tale om et slot, jvf. Riberhus, Koldinghus, Haderslevhus etc.

Tørning 1778: Hans Holck: Provinzial-Lexicon over Dannemark, indeholdende en geographisk og chorographisk Beskrivelse over Stifter, Amter, Herreder, Kbh. 1778, s. 512.

Egnens øvrige adelsgods

Borgvold: »Imellem Jægerup og Skrydstrup laae det Slot Burgvold, som ved en underjordisk Gang og ved smaa Skove havde Communication med Tørning Slot (een Miil derfra), hvilket Egnens Beskaffenhed ogsaa synes at bekræfte, skjønt det meste af denne Revier er nu med Jord bedækket; Revieren løb fra Burgvold forbi Billund og Jægerup Kirke indtil Voyens Søe, og derfra igiennem de dybe Dale ind i Stevning og Møledammen« (P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 428–429; Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas, VII, 1781, s. 179). Jvf. Trap Danmark, 5. udgave, Haderslev amt, s. 298, med Hans Neumanns omtale af voldstedet.

Tousskov som åbent slot: De ældste danske Archivregistraturer, I, 1845, s. 93: »righens oppnæ slot i nødh oc i løst oc nedher skal brydhes oc ødhælægges, nar konghen aff Danmark til syær«.

Tousskows historie: Trap Danmark, 5. udgave, Haderslev amt, s. 265–266 (Henning Heilesen).

Revsøs historie: Henrik Fangel: Slægten Emmiksen og dens gods (Sønderjyske Årbøger, 1972, s. 5–59).

De kongelige ladegårde og møller

Tousskows tilliggende: RA. Haderslev amts jordebog 1597 (Melchior Rantzauus gods); jvf. Sønderjyske Årbøger, 1889, s. 176–178 (P. Lauridsen).

Tørning len 1542: F. Falkenstjerne & Anna Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden, 1895–99, s. 78–124; jvf. Trap Danmark, 5. udgave, Haderslev amt, s. 91–92 (Johan Hvidtfeldt).

Tørning ladegård: Trap Danmark, 5. udgave, Haderslev amt, s. 280–281 (Peter Kr. Iversen). Oplysningerne om foldudbytte er velvilligst stillet til rådighed af Peter Kr. Iversen.

Som følge af avlingshoveriets afløsning indeholder Haderslev amts-regnskaber omkring år 1600 et indtægtsbilag, betegnet: »Indtegt paa Giernings Penge, som gaardens thiener giffuer for arbeid, de ere med forschonet«.

Tørningvej: Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III: landsbykortene over Genner og Hovslund; Sønderjyske Stednavne, Åbenrå amt, s. 140.

Ladegården 1627: RA. Slesvig-holstenske regnskaber, Kongelig del, Haderslev, kvittancer og inventarier 1629. Gunde Langes indberetning lyder:

»Paa Dörmingh Laadgard, denn lanng stall halff neder falldenn, och waaennhueszet möget schamfert, muhr annckere, windever och windewe karme wdbrodht och bort röffuet«. Jvf. Sønderjyske Arbøger, 1891, s. 295 (P. Lauridsen).

Peter Christian Holm: LA. Haderslev amtsarkiv, nr. 1066 (indberetninger om kvægsygen); An Ihro Excellence den Herrn Geheimen Rath, Rittern und p. t. Amtmann zu Hadersleben, dem Hoch- und Wohlgebornen Herrn von der Lühe eingerichtete unterthäniggehorsamste Vorstellung abseiten des Königlichen Hadesvogten Peter Christian Holm als Pächtern des Vorwerks Törning wegen einiger wider ihn von Bunde Nissen und Hans Lauritzen eingegebenen falschen und schändlichen Denunciationen. Flensburg, gedruckt mit C. F. Holweins Schriften. 1751 (44 sider i folio); LA. Haderslev amtsarkiv. Slesvigske registratur, nr. 84^{II} (664) (vedr. striden med møller Beeck).

Sagnet: Evald Tang Kristensen: Danske Sagn, V, nr. 514, 515, 516, 517; ny række, V, nr. 293.

Ifølge sagnet skal Holms datter umiddelbart efter begravelsen have set faderen sidde i sit hjem, og derfor måtte han nedmanes. Hertil anvendte man pastor Joh. Samuel Dyrhoff, sognepræst i Øster Løgum, men han døde et halvt års tid senere, i 1780; endvidere sognepræsten i Vedsted, Iver Thomsen, og han skal kort efter være bleven sindssyg og døde i 1783; mere effektiv var sognepræsten i Rise, Christian Petersen, præst 1747–1795 (Niels Black Hansen: En præst, der kunde mere end sit Fadervor (Sønderjysk Månedsskrift, 1946, s. 189–196)).

Rent historisk kan oplyses, at Holms datter Catharina i 1754 var blevet gift med den næsten 30 år ældre amtsforvalter Caspar von Saldern, Haderslev østeramt. Han døde 1758, og datteren var derfor hjemmegående enke, da faderen døde den 8. august 1779. Kun en god måned senere, den 25. september 1779, indgik hun sit andet ægteskab med overførster Johann Heinrich Schäffer. Det hastige bryllup oven på dødsfaldet kunne tyde på, at faderen har modsat sig det nye parti. Han har næppe været i sin grav, før der i Hammelev kirke blev lyst for datteren. Hun var da 43 år gammel og døde 1788 i Jels.

I folkesnakken er datterens bryllup så kort tid efter faderens død naturligvis blevet opfattet som en åbenlys demonstration imod den holdning, som den afdøde havde haft til denne forbindelse, og det må være forklaringen på, at hun nævnes i sagnet om den hvileløse herredsfoged.

Ladegårdens udstykning: LA. Kiel afl. C I 3. 224.

Tørning mølle: LA. Kiel afl. C I 3. 263; RA. Haderslev amtsregnskaber.

Antegnelser til regnskaberne 1682–83.

Hoveri for møllen: LA. Haderslev husfogedarkiv, nr. 46. Tørning mølle 1686–1854.

Tovskov mølle: LA. Haderslev husfogedarkiv, nr. 44. Tovskov mølle 1704–1800.

Revsø: Trap Danmark, 5. udgave, Haderslev amt, s. 264–265 (Peter Kr.

- Iversen); RA. Haderslev amtsregnskaber 1600–1610; Sønderjyske Årbøger, 1891, s. 295 (P. Lauridsen).
- Udstykningen 1777*: Beschreibung der Parcelen welche aus dem im Amte Hadersleben belegenen Refsöer und Taabdrupper Vorwerks-Ländereyen gemacht sind. Trykt 1777 hos Serringhausen i Flensborg (indlagt LA. Kiel afl. C I 3. 225). Jvf. Johs. v. Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig, II, 1837, s. 178–179.
- Koch-slægten*: Morten Kamphövener: De store slægtsgårde i Jels (Sønderjysk Månedsskrift, 1959, s. 15–27).
- Vojens ladegård*: Trap Danmark, 5. udgave, Haderslev amt, s. 276 (Peter Kr. Iversen); RA. Haderslev amtsregnskaber 1600.
- Ydere af »fripenge«*: RA. Haderslev amtsregnskaber 1644–46.
- Udstykningen 1788*: Conditiones wornach die zu dem im Amte Hadersleben belegenen Dominial-Gute Woyens und der Wiëse Stüdingdamm etc. Trykt 1788 hos Serringhausen i Slesvig (indlagt LA. Kiel afl. C I 3. 228).

Krig, død og elendighed

- Epidemien*: Aksel Lassen: Skæbneåret 1659, 1958.
- Kirkebogen*: LA. Oksenvad kirkebog; jvf. Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1939, s. 340; Aksel Lassen: Skæbneåret 1659, s. 13.
- Peter Andersen*: RA. Haderslev amtsregnskaber 1666–67, bilag; jvf. Sønderjyllands Historie, III, s. 268 (Holger Hjelholt).
- Gram herreds ødegårde*: Aksel Lassen. Skæbneåret 1659, s. 72; Sønderjyske Årbøger, 1889, s. 94 (P. Lauridsen).
- For sognene i Vojens kommune har Aksel Lassen (anf. værk, s. 101) følgende tal på ødegårde i 1687:
- Vedsted: af 112 steder var 18 øde;
 - Skrydstrup: af 45 steder var 15 øde;
 - Nustrup: af 99 steder var 31 øde;
 - Oksenvad: af 73 steder var 22 øde;
 - Sommersted: af 80 steder var 21 øde;
 - Magstrup: af 50 steder var 0 øde;
 - Jegerup: af 38 steder var 16 øde;
 - Hammelev: af 96 steder var 22 øde;
- Oksenvad-præstens klage*: RA. Conrad Reventlows privatarkiv, udatt. brev fra Nicolaus Laurentius.
- Ødegårde*: RA. Haderslev amtsregnskaber og jordebøger fra diverse år.

1700-årenes reformtid

- Kommissionen 1708*: RA. Rtk. Undersøgelseskommissionen i Haderslev amt 1708–13 (mikrofilm i LA); Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941, s. 42.
- Rudbæk*: A. D. Jørgensen: En berømt svensk Slægt fra Nordslesvig (Rudbæk) (Sønderjyske Årbøger, 1890, s. 264–273); Svenska Män och Kvinnor, VI, s. 382 ff.; Trap Danmark, 4. udgave, Haderslev amt, s. 287.

Keldholm: DRB, 2. rk., III, nr. 380. 1311 29/4 udstedte Slesvig-bispen et brev fra Keldholm (DRB, 2. rk., VI, nr. 341 (rettelse fra Guldholm: DRB, 2. rk., XII, side 162); jvf. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, XXXV, 1905, s. 264; Trap Danmark, 4. udgave, De sønderjyske Landsdele, s. 156.

I Slesvig-bispens jordebog fra ca. 1436 hedder det: om Villa Witbul i Parrochia Witze: »Ibi dominus episcopus habet .. specialia Enmarke, videlicet Keldholm. Olim domini episcopi habuerunt ibi curiam ..«, d.v.s. Engang havde biskopperne der en bolig. (Reimer Hansen & Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig, 1904, s. 247–248 (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI)).

Weibull: Svenska Män och Kvinnor, VIII, s. 235 ff.

Jørgen Simonsen: Danmarks Kirker. Haderslev Amt, s. 639. Gunder Nissen, Bevtoft, skylder jeg tak for oplysninger vedr. slægten på Vedbølgård.

Kontributionsregister: LA. Haderslev amt, Kiel afl. C. I. 3. 159.

Indberetningen 1735: LA. Haderslev amtsarkiv, Slesvigske registratur, nr. 221.

Papirmøllen i Jernhyt: Johs. v. Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig, I, 1837, s. 437.

Henning Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig, 1906, VI, s. 71, angiver papirmøllens eksistens til årene 1703–13, men det passer ikke sammen med oplysningen i indberetningen fra 1735.

Fattigfolk: LA. Haderslev amtsarkiv. Gram herred, nr. 1–120 (nr. 1319).

Kvægsygen: LA. Haderslev amtsarkiv, nr. 1066.

Engudskiftningen i Gabøl: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941, s. 127; Sønderjysk Månedsskrift, 1963, s. 166 (Hans Worsøe).

Udskiftningsloven 1766: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941, s. 175 ff.

Udskiftningen i Gabøl: Hans Worsøe: Glimt fra Gabøl bys fortid (Sønderjysk Månedsskrift, 1963, s. 121–136).

Udflytningen: J. Nissen: Haderslev Amt. En statistisk-topographisk Fremstilling, 1840, s. 105–120; Steffen Steffensen: Nustrup sogn, 1971, s. 185 (kort over Bæk før og efter udskiftningen).

Ottingstal: Hans-Peter Carstensen: Die Dorf- und Flurverfassung im Amte Tondern im 17. und 18. Jahrhundert (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, LIV, 1924, s. 153–279, spec. s. 161); H. V. Gregersen: Snafs og Urne – samt ottingstallet i Bolderslev (Sønderjyske Årbøger, 1975, s. 5–20, spec. s. 15–18).

Udskiftningen lokalt: LA. Udskiftningsakter af forskellig proveniens, Haderslev amt (de anførte landsbyer; endvidere Kortsamlingen (med forskellige udskiftningskort).

Stor dødelighed: Tage Holm: »Ei døden agter alder stort« (Sønderjyske Årbøger, 1964, s. 199–213) med oplysninger fra Jegerup kirkebog.

- Fjellum høj 1638*: Præsteindberetninger til Ole Worm, I, 1970, s. 277.
- Stursbøl plantage*: Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte, 1792; Trap Danmark, 5. udgave, Haderslev amt, s. 257; Midt i Nutidsvirke. Omkring Jels, Oksenvad og Øster Lindet sogne, 1964, s. 77 (A. E. Relsted: En vandring i naturen).
- Teglværker*: Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en indenlands Reise, 1774 (forfattet 1763), s. 10; Knud Aagaard: Beskrivelse over Tøring Lehn, 1815, s. 163–164; LA. Haderslev amtsarkiv, nr. 738.
- Kniplepiger*: Ribe Stifts Aarbog, 1945, s. 14 (H. Hejselbjerg Paulsen); Knud Aagaard: Beskrivelse over Tøring Lehn, 1815, s. 151, 157–161.
- Immervad bro*: Andreas Michaelsen: Den historiske Immervad bro (Stambladet, 1964, s. 25–34); Hans H. Worsøe: Hvornår blev Immervad bro bygget? (Sønderjysk Månedsskrift, 1965, s. 153–154); LA. Haderslev amtsarkiv, nr. 1067.
- Fredasuk*: Sønderjyske Stednavne, Haderslev amt, s. 446. Endelsen antages at være ordet »søk« med betydningen morads, blødt sted.
- Rejse 1814*: Lyna 1814; jvf. Andreas Michaelsen: Billeder af Sønderjyllands Historie, 1970, s. 170–171.

Christiansdal – eller om drømme, der atter og atter brast

Fremstillingen hviler på:

- Jørgen Swane: Blik Fabriken »Gothaab« (Sønderjyske Arbøger, 1939, s. 44–76);
- Johannes C. Nielsen: Christiansdal-Fabrikker 1771–1868 (Haderslev-Samfundets Arsskrift, 1958, s. 27–36);
- Bjørn Svensson: Industrieventyret i Kristiansdal (Sønderjysk Månedsskrift, 1971, s. 332–343).

Vojens-egnens kirker

- Stiftsgrænsen*: I Hugo Matthiessen: Hærvejen, 3. udg. s. 14, hævdes det, at »den store Alfarvej helt og fuldt kom til at ligge under Slesvig Bispens Krumstav«. Der er her tale om Hærvejs-strøget fra Skodborg over Jels og Oksenvad til Immervad. Savsevejen, »Sakservejen«, har Hugo Matthiessen ikke været opmærksom på. Se også: Troels Fink: Grænsen mellem Ribe stift og Slesvig stift (Haderslev Stiftsbog, 1976, s. 9–18).
- Kirkeflytningssagn*: H. V. Gregersen: Sønderjyske kirkeflytningssagn (Sønderjysk Månedsskrift, 1952, s. 145–150).
- Inventar*: Der henvises generelt til: Danmarks Kirker, Haderslev Amt, s. 551–689.
- Døbefonte*: M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte, 1941; Otto Norn: Jydsk Granit, 1968.
- Skt. Hjælper*: H. V. Gregersen: Messe og Marked. Fra det gamle Kliplev sogn og Søgård gods, 1974, s. 37–44.

Fra hertug Christian til generalsuperintendent Adler

Reformationen: Der henvises generelt til: H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 249–307, samt til de der anførte litteraturangivelser.

Wandal i Magstrup: Carsten Petersen: Peder J. Wandal. Et Præsteliv i det syttende Aarhundrede, 1924; Dansk Biografisk Leksikon, XXV, s. 103–104 (Bjørn Korerup); E. Dalberg: Af en sønderjysk Præstegaards Saga (Haderslev Stifts Aarbog, 1947, s. 39–45).

Rundskrivelser: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 78.

Skolekundskaber: G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland, indtil 1814, 1968, s. 26; H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 332–333.

Magstrup kirkes sakristi: Danmarks Kirker, Haderslev Amt, s. 583–584; G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, s. 66.

Wöldike i Sommersted: Th. O. Achelis: Sommersted Latinskole (Personalhistorisk Tidsskrift, 8. rk., IV, 1925, s. 233–254).

Sønderjysk skolevæsen: Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en Indenlands Reise, 1774, s. 54.

Tyskundervisning: G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968, s. 79. Klagen gjaldt Poul Pedersen Todberg, som de ikke fandt duelig som lærer, »siden hand ey er i stand at lære Børnene det tydske Sprog, thi som hand er en Mand, der for hen er viget af Jylland, formodentlig af Claus Holm gods, hvor intet tydsk, saa merckes end nu, at hand hverken kand tale eller forstaae, mindre lære Ungdommen det samme, hvilket dog saare hart er fornøden for vore Børn her i Holsteen, hvor vores Børn ofte maa søge deres Brød paa den tydske Orth«. Bemærk, at Sønderjylland på den tid ofte kaldes Holsten.

Skoleholderne: G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, s. 180.

Brorsons visitatser: H. A. Brorson, Visitatsberetninger og Breve v. L. J. Koch, 1960, s. 4, 46, 82, 116, 155 (årene 1742, 1748, 1753, 1757, 1762); jvf. Hans Adolph Brorsons visitatsindberetninger, Gram herred (Sønderjysk Månedsskrift, 1961, v. H. V. Gregersen).

Krahe: P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 409.

Tychsen: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 108.

Universitetsstudier: Der henvises generelt til: Otto F. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten, I–III, 1932, samt til: Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517–1864, I–III, 1966.

Rationalismen: H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne (Sønderjyske Årbøger, 1933, s. 39–100, 1934, s. 1–62, 129–211, 1935, s. 161–231, 1936, s. 161–224, 1938, s. 1–50).

Bjørnsen: Sønderjyske Årbøger, 1934, s. 165 (H. Hejselbjerg Paulsen).

Agenden: Sønderjyske Årbøger, 1934, s. 163–171 (H. Hejselbjerg Paulsen).

Agendestriden: Sønderjyske Årbøger, 1934, s. 171–211, spec. s. 193, 195 (H. Hejselbjerg Paulsen).

- Wolf*: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 119; Th. H. Erslew: Almindeligt Forfatter-Lexicon, III, 1853, s. 599–600.
- Giørtz*: Aage Bonde: De Nustrup Degne (Sønderjysk Månedsskrift, 16. årg., s. 193–199); August F. Schmidt: Fra Nustrup Præstegaard (Sønderjysk Månedsskrift, 1950, s. 8–11).
- »Nustrupiana« er trykt i: Fra Ribe Amt, V. s. 156–168 (Helga Ste-mann: Viktor Kristian Hjort).

Økonomiske og materielle kår i de første årtier af 1800-tallet

- Faldende priser*: Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørming Lehn, 1815, s. 101–106, 143; Sønderjyllands Historie, IV, s. 69 (Knud Fabricius).
- Hverdagskost*: Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørming Lehn, 1815, s. 145.
- Græsning på kirkegård*: LA. Haderslev amtsarkiv, nr. 737.
- Jordløse huse*: Jvf. Laurids Skau: Fremstilling af Haderslev Amts økonomiske Forhold, 1858, s. 8: »Ved Siden af de offentlige Veie findes hyppigen smaae Arealer, som bebygges efter forud erhvervet Tilladelse fra Overøvrigheden«.
- Hytten ved Vedsted*: Jes Christensen: Hytten i gravhøjen ved Vedsted kirke (Sønderjysk Månedsskrift, 1959, s. 152–154); H. V. Gregersen: Hytten på gravhøjen ved Vedsted kirke (Sønderjysk Månedsskrift, 1960, s. 73–75, med citat fra Illustreret Tidende, 1860 27/5; Thorvald Møller: Paa Strejftog i Amtet, 1913, s. 154; Skalk, 1959).
- Fattigdomsproblemet*: M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid, 1944, s. 41–42, 113.
- Hans Nissens datter søn*: Dücke Nissens optegnelser (efter Sønderjyllands Historie, IV, s. 145); se også: Thorvald Møller: Paa Strejftog i Amtet, 1913, s. 133–138.
- Misvækst*: H. V. Gregersen: Den forfærdelige misvækst i 1819 (Sønderjysk Månedsskrift, 1957, s. 103–107); Sønderjyske Årbøger, 1909, s. 63 (J. Fausbøl).
- Landboforening*: Inserat i Dannevirke 1845 15/11; jvf. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, 1966, s. 339; Sønderjyllands Historie, IV, s. 404 (Knud Fabricius); Arne Fog Pedersen: En gejstlig Bonde (Sønderjysk Månedsskrift, 1947, s. 24–26).

Bonde og øvrighed

- Stændervalg*: Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830–1848, I, 1931, s. 308–309; Sønderjyllands Historie, IV (Knud Fabricius), s. 203–204.
- Sprogskriptet af 1840*: P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, III, 1916, s. 33–53; Sønderjyllands Historie, IV (Knud Fabricius), s. 256–261.
- Posselt*: P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, I–VIII, 1909–1922, passim; Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830–

1848, I–II, passim; H. V. Gregersen: Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i København, 1966, passim; H. V. Gregersen: Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i Sønderjylland, I–II, 1970, passim. Se også anonym omtale i: Georg Friedrich Claussen: Beiträge zur Geschichte und Beschreibung von Hadersleben und Umgegend, 1877, s. 119. – Posselts egen forklaring findes i Fædrelandet, 1847, nr. 31, og i Lyna 1847 27/3.

Tavlesagen: H. V. Gregersen: Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i Sønderjylland, I–II, 1970, s. 36–46 (Laurids Skaus breve til Christian Flor 1842 6/2 og 17/4); Laurids Skau: Hans Nissen i Hammelef, 1858 og 1866, s. 21–25, 39–41.

Herredsfoged Kier: I »Dannevirke« 1843 6/12 findes efter »Lyna« nr. 49 optrykt et indlæg fra 1843 25/8 af de to udmeldte medlemmer af den Slesvigske Forening, kromanden i Sommersted Paul Terkelsen Samsø og gårdmand Johann Friedrich Lorenzen i Kestrup. Det hedder heri: »Hvorledes er Hr. Herredsfoged Kjær ikke bleven udskregen i offentlige Blade, hele Landet rundt, som om han kunde og maatte være en sand Despot, navnlig i den famøse Tavlesag, og dog kunde vi vel med Føie spørge: naar har Gramm Herred havt en mere human og folkelig Herredsfoged, der med Velvillie har imødekommet vore Ønsker og Fordringer, og staaet dem bi med Raad og Daad, der henvende sig til ham?« I Hans Nissens og Laurids Skaus svar i det følgende nr. af »Dannevirke« blev dette sig ikke bestridt.

I et brev til Christian Flor kalder Laurids Skau 1841 1/8 herredsfoged Kier »den Embedsmand, der nærmede sig det Danske allermeest, en almeenagtet Mand med Ord for at være den redeligste Advokat, der fandtes i Haderslev (H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, 1970, s. 28).

Sommersted-festen: »Dannevirke« 1843 25/2; Laurids Skau: Hans Nissen i Hammelef, 1858 og 1866, s. 26–27; H. V. Gregersen: Laurids Skau, Bonde og Taler, Politiker og Embedsmand – det danske Sprogs Talsmand (Sprogforeningens Almanak 1969).

Den Slesvigske Forening: H. R. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening (Sønderjyske Årbøger, 1890, s. 120–237).

Festen på Fjellumhøj: »Dannevirke« 1844 9/10, jvf. Steffen Steffensen: Nustrup Sogn, 1971, s. 64–71; August F. Schmidt: Mødet paa Fjellumhøj (Sønderjysk Månedsskrift, 18. årg., s. 194–198).

Præst og øvrighed

Siwert Andresen: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 208; H. V. Gregersen: Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i København, 1966, s. 515–517 (Laurids Skaus brev til Carl Ploug 1844 5/8); Corsaren 1844 16/8; H. V. Gregersen: Laurids Skau og Goldschmidt (Sønderjyske Årbøger, 1967, s. 110–152).

Lütje Ebbesen: J. Brodersen: Fra gamle Dage, 1913, s. 177–179.

Digterinden Anna: Morten Eskesen: Den sønderjydske Digterinde Anna (Sønderjyske Årbøger, 1893, s. 191–252); Carsten Petersen: Anna Ludvigsen, f. Lauterup (Sønderjysk Månedsskrift, 16. årg., s. 141–146); Johan Hvidtfeldt: Præsteslægten Lautrup (Sønderjysk Månedsskrift, 16. årg., s. 146–150); Dansk Biografisk Leksikon, XIV, s. 505–506 (H. F. Petersen).

Heinrich Jensen: J. Brodersen: Fra gamle Dage, 1913, s. 179.

Anders Kloster: P. Skau: Degnen Kloster i Sommersted (Sønderjyske Årbøger, 1892, s. 161–181).

Petersen i Skrydstrup: Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen, I, 1959, s. 101; Jørgen Hatting: Fra den nordslesvigske Hjemmefront i 1848 (Sønderjyske Årbøger, 1948, s. 1–33).

Peter Jørgensen: H. V. Gregersen: Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i København, 1966, s. 420–421 (J. W. Marckmanns brev til Laurids Skau 1847 27/3; Harald Fiedlers brev til Laurids Skau 1847 30/3); Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen, II, 1961, s. 188, 266.

Carl Eduard Müller: H. V. Gregersen: Provst Hans Peter Prahls og Haderslev Provsti i 1864 (Sønderjysk Månedsskrift, 1956, s. 132–138); sm.: Sønderjyske præster under »statsræsonens« vilkår (Haderslev Stiftsbog, 1970, s. 22).

Frederik Moe: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 160.

Hans Egede Glahn: Mourits Mørk Hansen: Livs-Erindringer, 1968, s. 83. Det vakte dengang stor opsigt, da den nationale fører Laurids Skaus broder, Oluf Skau i Sommersted, rettede et angreb på Glahn i »Dannevirke« 1857 10/9.

Peter Nic. Jespersen: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 174.

Carl Find: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 166.

De gode år fra 1850–1864

Hübschmann: Aage Bonde: De Nustrup degne (Sønderjysk Månedsskrift, s. 193–199); Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten, nr. 1578, 3033, 4291; H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, 1970, s. 807; Steffen Steffensen: Nustrup sogn, 1971, s. 116–118.

Laurids Skau: H. V. Gregersen: Laurids Skau, Bonde og Taler, Politiker og Embedsmand – det danske Sprogs Talsmand (Sprogforeningens Almanak 1969).

Koncessionen: Dannevirke 1862 5/5; N. H. Jacobsen: Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling (Sønderjyske Årbøger, 1975, s. 21–85, 1976, s. 13–88).

Handelspladsen på heden: H. V. Gregersen: Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i Sønderjylland, I–II, s. 608 (Laurids Skaus brev til Frederik Lorenzen 1862 5/5–6/5).

Citatet: T. Vogel-Jørgensen: Bevingede Ord, 1963, s. 170.

Navneregister

Vedrører kun navnestof med tilknytning til egnen omkring Vojens

- Abkær 25, 29, 35, 37, 81, 94
Arnitlund 14, 76, 81, 87, 89, 92, 94
Arvad 23, 32, 33, 35, 36–37, 39, 40,
116
- Bevtoft 22, 24, 36, 37, 80, 182
Billund 36, 81, 84, 94, 162
Bjærndrup, Stepping s. 80
Borgvold 66, 189
Bramdrup, Ødis s. 81
Bratterup 82, 83
Brøndlund 84, 94
Bæk 12, 81, 84, 94, 101, 142, 152
- Christiansdal 75, 110-114, 158
- Fjellum høj 104, 168
Fredsted 80, 162
Frørup 27, 103
- Gabøl 84, 94, 95, 99, 100, 101, 158,
162
Gammel Ladegård 18, 35, 39, 47, 73,
76, 81, 94
Gram 15, 52, 53, 60, 68, 84, 110
Gram birk (gods) 95, 101
Gram herred 13, 32, 35, 36, 52, 56,
59, 60, 61, 68, 70, 72, 75, 85, 89,
90, 94, 95, 96, 99, 101, 161, 164,
196
Grimballe 66
Grønnebæk 70, 182
Gåskær 66
- Hammelev 14, 35, 60, 75, 78, 80, 81,
92, 94, 95, 101, 112, 118, 122, 125,
126, 131, 132, 135, 154, 156, 160,
161, 170–172, 173, 174, 190, 191
Havgård 101, 109, 157, 158
Hjartbro 84
Hjarup 24, 29
- Hoptrup 80
Høgelund 76, 81, 92, 94
Højrup, Stepping s. 80, 81
Hørløk 27, 84, 94, 157, 162
- Immervad 24, 27, 29, 30, 57, 106,
107, 108, 109
- Jegerup 16, 27, 29, 36, 49, 80, 81,
84, 94, 118, 122, 124, 128, 130,
131, 138, 143, 144, 146, 152, 160,
170, 173, 191
Jels 11, 13, 16, 29, 80, 81, 85–90,
103, 104, 138, 144, 172, 173, 182,
190
Jernhyt 27, 35, 39, 40, 81, 94, 96
Jerstal 13, 39
- Kastvrå 89, 92, 95, 97, 182
Keldholm 93
Kestrup 36, 182, 196
Klejnbjerg 109, 153
Knagsled 81
Knorborg 80
Kolsnap 84, 94
Kolstrup, Stepping s. 80
- Lerte, Gl., Over, Neder 66, 82, 95,
156, 182
Lillholt 22, 30, 31, 32, 35, 40, 76, 84,
94, 98
Lille Immervad 24
Lundsgård 83
- Magstrup 13, 80, 92, 95, 100, 101,
118, 122, 132, 136, 137, 138, 139,
143, 144, 146, 152, 160, 170, 171,
173, 191
Mølby 89, 94, 103, 182
- Neder Jerstal 22, 23, 30, 32, 33, 35,
36, 40, 84

Nustrup 18, 30, 50, 60, 66, 80, 81,
 84, 92, 94, 95, 97, 99, 100, 101,
 104, 118, 123, 124, 125, 126, 128,
 129, 130, 131, 132, 134, 135, 138,
 140, 141, 142, 147, 148, 149, 152,
 154, 160, 170, 172, 174, 175, 191
 Nybøl (Nibbell) 22, 31, 32, 35–36,
 39, 40, 116

Oksbøl, Gl. Haderslev s. 80
 Oksenvad 29, 80, 81, 85–90, 94, 103,
 104, 116, 119, 120, 129, 130, 132,
 144, 160, 172, 182, 191
 Over Jerstal 13, 15, 30, 35, 36, 40,
 81, 94

Revsø 66, 68–69, 70
 Revsø ladegård 82–83
 Ringtved 80, 81, 95, 182
 Rudbæk 91

Selskær 29, 94, 182
 Simmersted 13, 80, 95, 152, 175
 Skibelund 14, 84, 94
 Skovby 92, 94, 108, 171
 Skrydstrup 16, 17, 18, 20, 22, 24, 30,
 31, 32, 66, 80, 84, 94, 97, 99, 105,
 107, 118, 121, 122, 126, 128, 134,
 138, 142, 153, 158, 160, 170, 172,
 173, 182, 191
 Skøvlinggård 66
 Slavgård 83
 Slevad 24, 109
 Sommersted 13, 16, 27, 28, 29, 80,
 81, 89, 95, 97, 100, 101, 116, 119,
 132, 139, 143, 144, 152, 156, 160,
 164, 165–167, 168, 172, 173, 174,
 175, 176, 182, 191, 196
 Stepping 27, 80, 81
 Stevning Dam 75
 Strandelhjørn 32, 33, 35, 37

Stursbøl 24, 94, 104, 105, 109, 182
 Styding 66, 81, 94, 101, 170, 171, 175

Tingvad 23, 24
 Torsbjerg 40
 Tovskov 66, 67–68, 70
 Tovskov mølle 36, 81–82, 90
 Træhede 20, 23, 32, 35, 37, 40
 Tyrholm 37
 Tørrning 41–65, 66, 68, 70, 71, 75,
 113, 167, 169
 Tørrning kro 77, 176
 Tørrning ladegård 65, 70–77, 97
 Tørrning len 56, 59, 62, 64, 70, 135
 Tørrninglund 73
 Tørrning mølle 36, 42, 59, 65, 76, 77–
 81, 90, 161, 176
 Tørrning tinghus 75, 161–164, 168

Uldal 84, 92, 94, 101
 Ustrup 73, 81, 94

Vedbøl 18, 63, 94
 Vedsted 13, 15, 16, 18, 22, 24, 27,
 36, 37, 80, 91, 94, 95, 109, 117,
 118, 119, 122, 127, 128, 135, 138,
 144, 154, 155, 160, 171, 190, 191
 Vester Immervad 27, 29
 Vodskovled 83
 Vojens 11, 13, 25, 27, 30, 35, 36, 39,
 40, 83, 84, 132, 133, 160, 177, 179
 Vojensgård 106, 109, 146, 177
 Vojens ladegård 27, 83–84, 177
 Vojensled 81, 84
 Vojenslund 112

Ørsted 70, 87, 89, 94, 97, 101, 103,
 140, 162, 173, 175
 Øster Lindet 81
 Øster Løgum 37, 128, 175, 190
 Alkær 95